

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ
ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

Στό γιό μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

α. Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ	1
β. Βόσπορος	2
γ. Κεράτιος Κόλπος	3
δ. Πριγκιπόννησα	3
ε. Ἡ σημερινή πόλη	6

I. ΒΥΖΑΝΤΙΟ 8

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ 8

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ 11

II. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ 15

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ 15

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ 17

3. ΜΝΗΜΕΙΑ 21

α. Ναοί 22

β. Τείχη 24

γ. Ἴππόδρομος 28

δ. Παλάτια 30

ε. Κινστέρνες 36

στ. Ἄλλα κτίρια 38

4. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ 41

5. ΤΟ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 48

III. ΙΣΤΑΜΠΟΥΛ 62

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ 62

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΑΜΠΟΥΛ 64

3. ΜΝΗΜΕΙΑ 71

α. Τζαμιά 73

β. Μεντρεσέδες 79

γ. Τάφοι καὶ Μουσουλεϊά 80

δ. Βιβλιοθήκες 82

ε. Χάνια 83

στ. Τσαρσιά 84

ζ. Λουτρά 85

η. Βρύσες 87

θ. Κάστρα 89

ι. Παλάτια 92

ια. «Γιαλιά» τοῦ Βοσπόρου 100

4. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ 104

5. ΤΟ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 110

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἄλλη δὲν εἶδα θάλασσα νά βγαίνει ἀπὸ τὰ τείχη
καί βράδια ν' ἀργοσέρνονται σ' ἑπτὰ λόφους ὄνειρου.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΡΟΝΑΣ, Πάτριον

Ἐκεῖνος πού διαπλέει τὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ πρὸς τὸν ἱστορικό Βόσπορο, συγκλονίζεται ἀπὸ τὴν ὀμορφιά τοῦ τοπίου πού ἀντικρίζει ὅταν πλησιάζει πρὸς τὸ στόμιο τοῦ πορθμοῦ: Χαμηλοὶ λόφοι, πού ἐκτείνονται κατὰ βάθος σέ ἀρμονικὴ ἀλληλοδιαδοχὴ ἐπιπέδων, ἀπαλές καμπύλες σέ συμφωνικὴ ἐνορχήστρωση πού πυργώνονται χωρὶς καμιάν ἀπότομη ἀνύψωση πού νά προκαλεῖ παραφωνία, καί μιὰ βλάστηση σ' ὄλες τίς ἀποχρώσεις τοῦ πράσινου, πού βρίσκεται σέ θαυμαστὴ ἀρμονία μὲ τὸ ἀνοιχτογάλανο χρῶμα τῆς θάλασσας, συγκροτοῦν ἓνα σύνολο πού μένει ἀξέχαστο στὴ μνήμη τοῦ ταξιδιώτη.

Σέ λίγο, αὐτός, γοητευμένος ἀπὸ τὸ ὄραμα, θά διαπιστώσει μὲ ἐκπλήξη ὅτι ἀριστερά του ἀνοίγεται, σάν ἓνας δεῦτερος πορθμός, ὁ Κεράτιος Κόλπος, τὸ καλύτερο λιμάνι πού μπορεῖ νά φαντασθεῖ κανεὶς, γιατί εἶναι προφυλαγμένο ἀπὸ ὄλους τοὺς ἀνέμους, χωρὶς ἐξαίρεση. Καί ὅταν πιά τὸ πλοῖο μπεῖ μέσα στό στενό τοῦ Βοσπόρου, μὲ τὴν ἀφάνταστη ποικιλία τῶν ἀκτῶν του, ὁ ταξιδιώτης ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὄνειρεύεται.

Αὐτός ὁ τόπος μὲ τὴν ὄνειρῶδη ὀμορφιά εἶχε καί ἄλλα προτερήματα πιὸ πρακτικά: βρισκόταν στό σημεῖο ἀκριβῶς πού ἐνώνεται ἡ Ἀνατολὴ μὲ τὴ Δύση, ἡ Ἀσία μὲ τὴν Εὐρώπη· ἀποτελοῦσε ἐπίσης διάβαση ἀπὸ τὸ Βορρὰ πρὸς τὸ Νότο καί τὴ μοναδικὴ εἴσοδο πρὸς τὴ Μαύρη Θάλασσα. Εἶχε γιὰ ἐνδοχώρα τίς εὐφορες πεδιάδες τῆς Θράκης καί τῆς Βιθυνίας, ἐνῶ ἡ θάλασσά του ἀποτελοῦσε ἀναγκαστικό «πέρασμα» τῶν ψαριῶν, πού κατέβαιναν κατὰ περιόδους ἀπὸ τὸν ταραχώδη Εὐξείνιο Πόντο πρὸς τὴν ἡρεμὴ σχετικὰ Προποντίδα, γιὰ ν' ἀφήσουν τ' αὐγά τους.

Ὅλ' αὐτά τὰ πλεονεκτήματα ἔχουν βασική σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, γι' αὐτὸ καὶ ὁ τόπος αὐτός ἀπὸ χιλιάδες χρόνια πρὶν τοὺς τράβηξε σάν μαγνήτης: ἐπιδρομεῖς, κατακτητές, μετανάστες, στρατοὶ καὶ βασιλιάδες διεκδίκησαν τὴν κυριαρχία στό μαγεμένο αὐτὸ τόπο, ὅπου, τελικά, μιά μεγάλη πολιτεία ριζώθηκε, ἡ Κωνσταντινούπολη, πού ἔφθασε ὡς τίς μέρες μας μέ τὴν ὀνομασία Ἴστανμπούλ. Ἐτσι στή γοητεία τοῦ τόπου προστέθηκε καὶ ἡ γοητεία τῆς πολιτείας, πού ὑπῆρξε δυὸ φορές πρωτεύουσα μεγάλων αὐτοκρατοριῶν.

Κι αὐτή, στίς μέρες τῆς δόξας της, τραβοῦσε σάν μαγνήτης λογιῆς κοπῆς ἀνθρώπους: ἐμπόρους καὶ τυχοδιῶκτες, πρέσβεις καὶ προσκυνητές ἀλλὰ καὶ ἀπλούς περιηγητές, πού ἔρχονταν νά θαυμάσουν τὰ μνημεῖα της, τοὺς δρόμους καὶ τίς πλατεῖες, τὰ τεῖχη καὶ τὰ παλάτια, τίς ἐκκλησιές ἢ τὰ τζαμιά της, μέ τὸν πλοῦτο καὶ τὸ διάκοσμό τους, τὸ φαντασμαγορικό.

Σήμερα ἡ μεγάλη πολιτεία, ἡ παλιά ἀριστοκρατίσση, ἐκσυγχρονίζεται. Ὁ ἀρχικός της χαρακτήρας, ὁ τόσο ἰδιότυπος, πού τὴν ἔκαμνε μοναδική στόν κόσμο καὶ κατὰ τίς δύο διαφορετικὲς περιόδους τῆς ζωῆς της, ἀλλοιώνεται σιγά - σιγά κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν τῆς βιομηχανοποιημένης ἐποχῆς μας. Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει ὅτι ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου ἔχασε τὴν παλιά της γοητεία. Αὐτὴ τὴ φορά ἡ ἔλξη της ὀφείλεται, ἐκτός ἀπὸ τὴ φυσικὴ της καλλονή, πού πάντα μένει ἴδια, στόν ἀπαράμιλλο ἱστορικό καὶ ἀρχαιολογικό της πλοῦτο. Μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὀργανωμένου τουρισμοῦ στὴν ἐποχὴ μας, χιλιάδες κόσμος τὴν ἐπισκέπτεται κάθε χρόνο. Πόσοι ὅμως ἀπ' αὐτοὺς πού ἀκοῦν τὸν «ὁ δ ἡ γ ὁ» νά τοὺς ἐξηγεῖ τὰ καθέκαστα τοῦ κάθε μνημείου, ἢ πού τριγυρίζουν τὴν πόλη μέ λεωφορεῖο, κατορθώνουν νά συλλάβουν τὸ νόημα τοῦ παλιοῦ χαρακτήρα τῆς ἀριστοκρατίσσης πολιτείας; Πόσοι, ἐπιστρέφοντας στίς πατρίδες τους, διατηροῦν σαφὴ εἰκόνα αὐτῶν πού εἶδαν καὶ αἰσθάνονται ὅτι κάτι διδάχθηκαν γιὰ τοὺς πολιτισμούς, τὴν τέχνη καὶ τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ της μνημεῖα πού ἐπισκέφθηκαν; Ἐλάχιστοι νομίζω. Καὶ αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού δέν θεωροῦν σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ τους τὴν ἀπλή ἐκδρομὴ ἀλλὰ τὴν περιήγησιν, πού σημαίνει τὴ λαχτάρα νά δοῦν καὶ νά γνωρίσουν τὰ μέρη πού θά ἐπισκεφθοῦν. Ἡ γνωριμία ὅμως ἀποτελεῖ πρόβλημα, γιατί σημαίνει ἐξοικεῖωση πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, πού δέν ἐξασφαλίζεται μέ τὴν ἀπλή περιγραφή ἐκεῖνων πού βλέπουμε. Γιὰ νά ἐξασφαλισθεῖ χρειάζεται καὶ κάποια σχετικὴ μελέτη. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ πρόβλημα: Τί νά μελετήσῃ καὶ πόσο ὀφιλότιμος ταξιδιώτης πού, οὔτε εἰδικός εἶναι γιὰ νά καταπιαστεῖ μέ συγγράμματα σχετικὰ μέ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν τέχνη τοῦ τόπου πού ἐπισκέπτεται, οὔτε καὶ τὴ διάθεση ἢ τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο διαθέτει;

Τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἔχει γιὰ σκοπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον. Δέν εἶναι ἐπομένως ἕνας ἀκόμη τοῦριστικὸς ὁ δ ἡ γ ὁ, ἀνάμεσα στοὺς τόσους ἄλλους πού, ἀπὸ τὸ ἀπλό φυλλάδιον τῶν τουριστικῶν γραφείων ἕως τὸ σοβαρὸ —ἐπιστημονικὰ ἀσφαλῆ— ὀδηγόν, παρουσιάζουν ὅλες τίς δυνατὲς διαβαθμίσεις ὕλης, ἀλλὰ καὶ ποιότητος δυστυχῶς. Αὐτός ὁ τελευταῖος, ὁ «σοβαρός» ὀδηγός θά

μπορούσε ἴσως νά τό ἀντικαταστήσει ἐν μέρει, ἀλλά δέν θά ἔλυνε τό πρόβλημα τοῦ φιλότιμου ταξιδιώτη, ἐπειδή γιά μιὰ πόλη μέ τόσο πλούσιο παρελθόν, ἕνας τέτοιου εἶδους ὁδηγός εἶναι ἀναγκαστικά δαιδαλώδης στό περιεχόμενό του καί πολυσέλιδος (ὁ ὁδηγός τοῦ *Mamboury: Istanbul Touristique* π.χ. ἀποτελεῖται ἀπό ἑξακόσιες τριάντα πυκνοτυπωμένες σελίδες).

Μέ τόν πρακτικότερο δυνατό τρόπο, μέ χάρτες, πίνακες καί ἀπλά σχέδια —πού κατά τήν ἐκπόνησή τους ὁ συγγραφέας τά πρόσεξε ιδιαίτερα— περιορίζοντας ὅσο τό δυνατό τό γραπτό κείμενο, τό βιβλίό αὐτό θέλει νά δώσει στόν ἀνεπίδητο ταξιδιώτη μιὰ ἰ δ ἔ α, ἐπιστημονικά ὀρθή ἀλλά ε ὕ λ η π τ η, τῆς πλούσιας ἀρχαιολογίας τῆς Πόλης τοῦ Βοσπόρου· ἂν ἤθελε νά τό χαρακτηρίσει κανεῖς θά μπορούσε νά τό τιτλοφορήσει «Εἰσαγωγή στήν Ἀρχαιολογία» τῆς.

Αὐτός πού τό ἔγραψε θά λογιζόταν εὐτυχής, ἂν τό μικρό του αὐτό ἔργο ἀποδεικνύοταν χρήσιμο στή γ ν ω ρ ι μ ί α τῆς Πατρίδας του. Αἰσθάνεται, ἐξάλλου, τήν ὑποχρέωση νά εὐχαριστήσῃ καί ἀπό τή θέση αὐτή, τό Διοικητικό Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, γιά τήν ἀπόφασή του νά τό συμπεριλάβει στίς ἐκδόσεις τῆς, ὅπως ἐπίσης καί τόν κ. Μανόλη Χατζηδάκη, πού εἶχε τήν καλοσύνη νά διεξέλθει τό χειρόγραφο καί νά προβεῖ σέ ὀρισμένες εὐστοχες ὑποδείξεις.

Ἐπίσης θερμές εὐχαριστίες θέλει νά ἐκφράσῃ πρός τήν ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας κ. Ἐλευθερία Κονδυλάκη γιά τήν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου καί τή διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, πού παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες μέ τήν παρεμβολή στό κείμενο τούρκικων λέξεων. Τέλος ἐπιθυμεῖ νά εὐχαριστήσῃ τόν διευθυντή τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας κ. Ἀντώνιο Χριστοδούλου γιά τή συμπαράστασή του κατά τό στάδιο τῆς ἐκτύπωσης, καθῶς καί τήν ἐπιμελήτρια κ. Ἡλέκτρα Κουκουλιού.

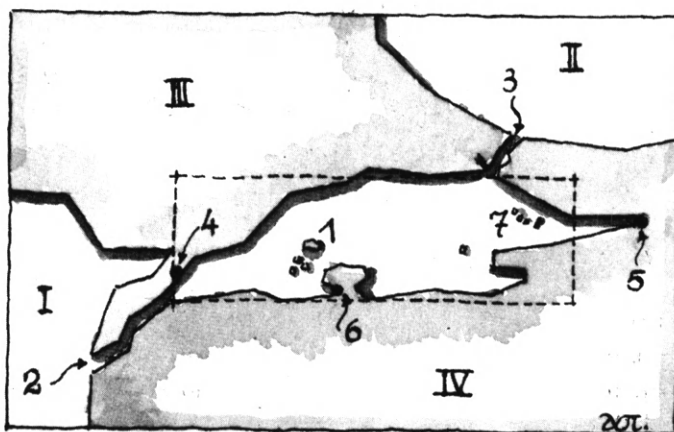
Α.Π.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

α'. Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ

Θαλάσσια «λεκάνη» πού τό σχῆμα της μπορεῖ νά ἐγγραφεῖ σέ ὀρθογώνιο ἐκτεινόμενο ἀπό Ἄνατολή σέ Δύση, ἡ Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ (εἰκ. 1) ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος «προθαλάμου» τοῦ τρομεροῦ Πόντου, πού γιά νά μήν προκαλέσουν τό θυμό του οἱ ἀρχαῖοι τόν ὀνόμασαν Εὐξεινο. Αὐτό ὑποδηλώνει χαρακτηρι-

Εἰκ. 1. Ἡ Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ.

στικά ἢ ἀρχαία της ὀνομασία: Προποντίς. Τό κατοπινό της ὄνομα ὀφείλεται στόν Μαρμαρά (1), τό μεγαλύτερο νησί της, τήν ἀρχαία Προικόνησο μέ τά περιώνυμα λατομεῖα τοῦ «προκονησίου μαρμάρου». Ἄνοίγεται πρὸς τό Αἰγαῖο Πέλαγος (I) μέ τόν Ἑλλήσποντο (2) καί πρὸς τή Μαύρη Θάλασσα (II) μέ τόν

Βόσπορο (3), δύο πορθμούς πού χωρίζουν δύο ήπειρους, τήν Εὐρώπη (III) καί τήν Ἀσία (IV).

Τό μέγιστο μήκος της ἀπό τήν Καλλίπολη (4) ἕως τή Νικομήδεια (5) εἶναι γύρω στά 275 χλμ. ἐνῶ τό μέγιστο πλάτος της κατά τόν μεσημβρινό πού περνάει ἀπό τήν Ἀρτάκη (6), γύρω στά 85 χλμ. Στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφανείας της, ἡ ὁποία πλησιάζει τά δώδεκα χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα, τό βάθος της δέν ξεπερνάει τά 500 μέτρα, ὑπάρχουν ὁμως καί σημεῖα πού πέφτει στά 90 ἢ φθάνει τά 1400 μέτρα.

Στήν Προποντίδα ὑπάρχουν δύο ὁμάδες νησιῶν: Μιά πρὸς τά δυτικά, ὅπου ἀνήκει ὁ Μαρμαράς καί μία στά ἀνατολικά, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τό στόμιο τοῦ Βοσπόρου, τά Πριγκιπόνησα (7).

β'. Βόσπορος

Ὁ πορθμός τοῦ Βοσπόρου εἶναι πολύ στενότερος καί ἔχει λιγότερο ἀπό τό μισό μήκος τοῦ Ἑλλησπόντου, γι' αὐτό καί δίνει τήν ἐντύπωση ποταμοῦ πού κυλάει ἐλισσόμενος πρὸς τήν Προποντίδα. Καί «κυλάει» πραγματικά, γιατί τά νερά του ποτέ δέν εἶναι ἤρεμα: Ἐνα ρεῦμα στὸν ἄξονά του ἔχει συνεχῶς κατευθύνση πρὸς τή Θάλασσα τοῦ Μαρμαρά (εἰκ. 2), ἐνῶ στίς παραλίες του τό ρεῦμα παίρνει ἀντίθετη κατευθύνση. Ὑπάρχουν μάλιστα σημεῖα ὅπου τά δύο αὐτά ρεύματα συγκρούονται, ὅποτε ἡ θάλασσα «βράζει», ὅπως λένε οἱ ψαράδες. Σ' αὐτά τά σημεῖα εἶναι ἀδύνατο νά πλεύσει κανεὶς μέ τά κουπιά, γι' αὐτό καί παλαιότερα, πού δέν εἶχαν διαδοθεῖ ἀκόμη οἱ μηχανές, τίς βάρκες τίς τραβοῦσαν μέ σκοινιά ἀπό τήν παραλία. Καί σήμερα ὁμως, παρά τίς μηχανές, ὁ διάπλους τοῦ Βοσπόρου εἶναι δύσκολος γιά ὄσους δέν τόν γνωρίζουν, ὄχι μόνο γιά τά μικρά, ἀλλά καί γιά τά μεγάλα πλοῖα. Δικαιολογημένος ἐπόμενος ὁ φόβος τῶν Ἀργοναυτῶν πού ἀντιμετώπισαν, ἐκτός ἀπό τίς δυσκολίες τοῦ ἀνάπλου τοῦ Στενοῦ καί τῆς μανίας τοῦ Πόντου, ὅταν τόν ἀντίκρισαν βγαίνοντας ἀπό τόν πορθμό. Ὅσο γιά τοὺς ἐλιγμούς του, αὐτοὶ ὀφείλονται στήν ἀλλαγὴ κατευθύνσης τοῦ ἄξονά του, ὄχι μιά καί δύο, ἀλλά ὀκτώ φορές (1-8), πού προκαλοῦν ἀναπάντεχες ἀλλαγές τοπίου κλείνοντας πολλές φορές τόν ὀρίζοντα καί δημιουργώντας ἐντυπώσεις λίμνης, κυρίως πρὸς τόν ἐπάνω Βόσπορο, ὅπου φαρδαίνει αἰσθητά.

Τό πλάτος του κυμαίνεται ἀπό 4700 μ. στό στόμιό του πρὸς τή Μαύρη Θάλασσα, ἕως 450 μ. ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται σήμερα τά δύο ἀντικριστά κάστρα, τό Ροῦμελη (20) καί τό Ἀναντολοῦ (37) χισαρί. Στό στόμιο πρὸς τή Θάλασσα τοῦ Μαρμαρά πάλι τό Στενό φαρδαίνει ἕως 2500 μ. Τό μήκος του, ἂν τό μετρήσουμε ἐπάνω στό ἀνάπτυγμα τοῦ ἄξονά του (1+2+3+4+5+6+7+8), θά τό βροῦμε 31.500, ἐνῶ κατευθείαν (AB) εἶναι 28.500 μ. Ὅσο γιά τό βάθος του, πού αὐξάνει ὅσο προχωροῦμε πρὸς τή Μαύρη Θάλασσα, εἶναι —κατά μέσο ὁρο— 50 ἕως

70 μ., μέγιστο βάθος 120 μ. κοντά στά κάστρα και στο στόμιο τής Μαύρης Θάλασσας.

γ'. Κεράτιος κόλπος

Τό σχῆμα του (εἰκ. 2: IV) πραγματικά θυμίζει κέρατο ελαφιού, γιατί στο βάθος του «διακλαδίζεται» σέ δύο ποτάμια γνωστά στήν ἀρχαιότητα μέ τά ὀνόματα Κύδαρις (9) καί Βαρβύζης (10).

Τό μήκος του —κατά τό ἀνάπτυγμα τοῦ ἄξονά του— ἀπό τό σημεῖο ὅπου ἐκβάλλουν τά δύο ποτάμια ἕως τό ἀκρότατο σημεῖο ὅπου ἦταν χτισμένο τό ἀρχαῖο Βυζάντιο (VII) εἶναι 7500 μ. Τό μέγιστο πλάτος του, στο σημεῖο ὅπου ἐκβάλλει ἕνα ἄλλο μικρό ποτάμι ὁ Γείσων (11) εἶναι 750 μ., ἐνῶ τό βάθος του, πού δέν ὑπερβαίνει τό ἕνα μέτρο στο μυχό του, φθάνει τά 34 μ. στο ἄλλο ἄκρο του. Αὐτό σημαίνει ὅτι πρόκειται γιά θαυμάσιο λιμάνι, ὅπου μποροῦν νά βροῦν καταφύγιο καί τά μεγαλύτερα πλοῖα.

δ'. Πριγκιπόννησα

Σέ ἀπόσταση μιᾶς περίπου ὥρας μέ τό ἀτμόπλοιο ἀπό τήν πόλη καί πρός τήν ἀσιατική παραλία τής Θάλασσας τοῦ Μαρμαρά, ὑπάρχουν ἑννέα νησιά, τά Πριγκιπόννησα (εἰκ. 2: XI), πού οἱ Τοῦρκοι τά ὀνόμασαν Κχιζιλ ἼΑνταλάρ (= τά Κόκκινα Νησιά) γιατί τό ἀργιῶδες χῶμα τους εἶναι πραγματικά κόκκινο.

Τά τέσσερα ἀπ' αὐτά, πολύ μεγαλύτερα ἀπό τά ὑπόλοιπα, τοποθετημένα τό ἕνα κοντά στο ἄλλο καί πευκόφυτα, ἀποτελοῦν σήμερα ἕναν ἀπό τούς καλύτερους τόπους παραθερισμοῦ τής περιοχῆς. Τά παλιά τους ὀνόματα, ἀρχίζοντας ἀπό τό πλησιέστερο πρός τήν πόλη εἶναι: Πρώτη (51), ἼΑντιγόνη (52), Χάλκη (53) καί Πρίγκιπος (54), τά μεγάλα. ἼΑπό τά μικρότερα, πολύ κοντά στήν ἼΑντιγόνη βρίσκεται ἡ Πίττα (55), κοντά στήν Πρίγκιπο ἡ ἼΑντιρόβιθος (56), πού κατοικήθηκε τώρα τελευταῖα καί ἡ Νείανδρος (57). Πολύ πιό ἀπομακρυσμένα, πρός τά νότια, βρίσκονται ἡ ἼΑξεῖα (59) καί ἡ Πλάτη (58), πού στεγάζει σήμερα μιᾶ ναυτική βάση.

Τά Πριγκιπόννησα, γνωστά κατά τήν ἀρχαιότητα ὡς «Δημόνησοι» εἶχαν ὀλα κατά τή βυζαντινή περίοδο ἀπό ἕνα ἤ καί περισσότερα μοναστήρια, τά ὅποια πολλές φορές χρησίμευσαν ὡς τόπος ἐξορίας σέ πρίγκιπες καί ἄλλα ἐξέχοντα πρόσωπα.

Στή Χάλκη (τήν Χαλκίτιδα τῶν ἀρχαίων) πού πῆρε τό ὄνομά της ἀπό τό χαλκό πού ἐξορυσσόταν ἐκεῖ, σώζεται σήμερα ἕνας τετράκογχος βυζαντινός

Ύπόμνημα

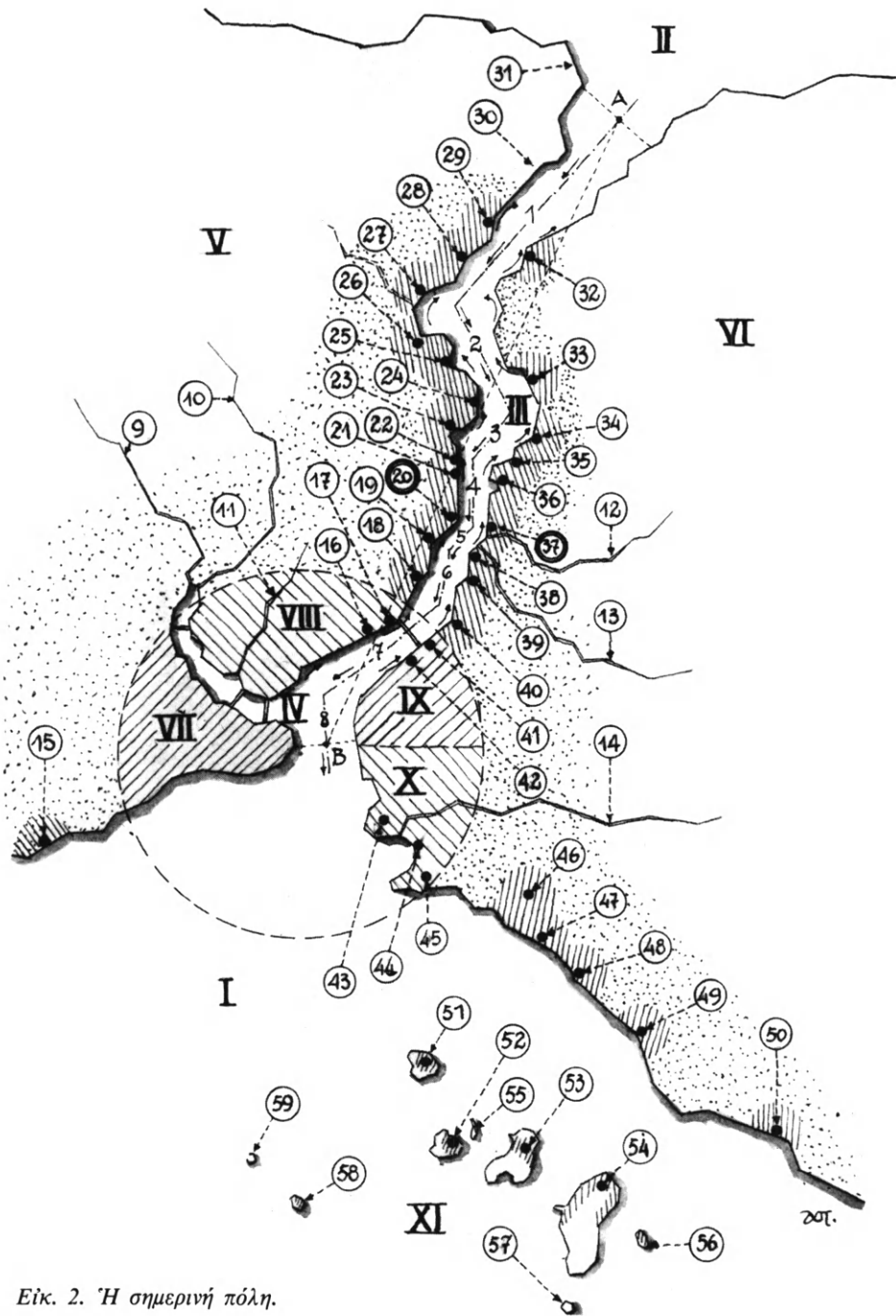
Τά τοπωνύμια στό υπόμνημα αὐτό γράφονται τουρκιστί γιά περισσότερη σαφήνεια ἐπειδή ἡ νέα —μέ λατινικούς χαρακτήρες— γραφή τῆς τουρκικῆς γλώσσας εἶναι ἀπλούστατη, ὅλα τῆς τά γράμματα διαβάζονται καί μπορεῖ συνεπῶς ὁ καθένας μας νά τή διαβάσει ἂν ξέρει κάποιες ιδιότητες τῆς, τίς ἐξῆς:

- 1: Τό γράμμα c διαβάζεται τς, π.χ. *osak* = ὄτζακ = ἐστία
- 2: » » ç » τσ, » *çim* = τσίμ = χλόη
- 3: » » g » γκ, » *git* = γκίτ = φύγε
- 4: » » ğ » γ, » *ağ* = ἄγ = δίχτυ
- 5: » » h » χ, » *hat* = χάτ = γραμμή
- 6: » » i » ι, » *kibrit* = κιμπρίτ = σπύρτο
- 7: » » i (χωρίς τελεία) εἶναι ὁ ὀμόνος φθόγγος πού δέν ὑπάρχει σ' ἄλλες γλώσσες. Μποροῦμε νά τόν προφέρουμε, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι τό ἑλληνικό κύπα τό ἐκφέρουμε κατά δύο τρόπους: «ψιλό», δταν ἀκολουθεῖται ἀπό ἰῶτα ἢ ἔψιλον: κί, κέ καί «χονδρό», δταν ἀκολουθεῖται ἀπό ἄλφα ἢ ἄμικρον: κό, κά. Ἐν θελήσουμε νά προφέρουμε τό κ κατά τόν δεύτερο τρόπο —χονδρό— καί δταν ἀκόμη ἀκολουθεῖται ἀπό τό ἰῶτα, αὐτό θ' ἀνταποκρίνεται στό φθόγγο i (χωρίς τελεία) τῆς τουρκικῆς γλώσσας: Π.χ. *kiz* = κχις = κόρη.
- 8: Τό γράμμα ö διαβάζεται ὀπως τό γαλλικό eu, π.χ. *öz* = euz (γαλ.) = οὐσία
- 9: » » ş » » » ch, » *şey* = chei (γαλ.) = πράγμα
- 10: » » u » » » ἑλλην. ου, » *uğur* = οὐγούρ = τύχη
- 11: » » ü » » » γαλλικό u, » *ümit* = umite (γαλ.) = ἐλπίδα
- 12: » » y » » » ἑλλην. γι, » *yar* = γιάρ = φίλος

Τά ὑπόλοιπα γράμματα ἀντιστοιχοῦν στούς φθόγγους τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν.

I: Marmara denizi (Προποντίς). II: Karadeniz (Εὐξεινος Πόντος). III: Boğaz ığı (Βόσπορος, Στενόν). IV: Haliç (Κέρας). V: Rumeli (Θράκη). VI: Anadolu (Μικρά Ἀσία). VII: Eski Istanbul (Κωνσταντινούπολις). VIII: Galata (Συκαϊ, Γαλατάς, Πέραν). IX: Üsküdar (Χρυσόπολις, Σκουτάριον). X: Kadıköy (Χαλκηδών). XI: Adalar (Πριγκιπόννησοι).

1-8: Οἱ «στροφές» τοῦ Στενοῦ. 9: Alibeyköy suyu (Κύδαρις). 10: Kâğıt-hane suyu (Βαρβύζης). 11: Kasımpaşa suyu (Γείσων). 12: Göksuyu. 13: Kûçüksu. 14: Kurbağalı dere (ποταμός Χαλκηδών). 15: Bakırköy (Ἐβροδομον). 16: Beşiktaş (Διπλοκτόνιον). 17: Ortaköy (Κλειδίον). 18: Arnavutköy (Τά Προμότων). 19: Bebek (Καλαί). 20: Rumeli hisarı (Φωνεύς). 21: Boyacıköy. 22: Emirgân. 23: İstinye (Σωσθένιον). 24: Yeniköy. 25: Tarabya (Θεραπεία). 26: Kireç burnu. 27: Büyükdere (Καλός ἀγρός). 28: Sarıyer. 29: Rumeli Kavak (Κατασκέπη). 30: Μαυρομῶλος. 31: Συμπληγάδες πέτρες. 32: Anadolu kavak (Μοκάδιον). 33: Beykoz (Φιάλη). 34: Paşabahçe. 35: Çubuklu (Εἰρηναῖον). 36: Kanlıca (Βοράδιον). 37: Anadolu hisarı (Νεάπολις). 38: Kandilli (Βρόχθοι). 39: Vaniköyü. 40: Çengelköyü (Σοφianaί). 41: Beylerbeyi (Σταυρός). 42: Kuzguncuk (Χρυσοκέραμος). 43: Moda. 44: Kalamiş. 45: Fenerbahçe. 46: Erenköy. 47: Caddebostani. 48: Bostancı. 49: Maltepe. 50: Kartal (Χαρτολιμήν). 51: Kınalıada (Πρώτη). 52: Burgazadası (Ἀντιγόνη). 53: Heybeliada (Χάλκη, Χαλκίτις). 54: Büyükada (Πριγκιπος). 55: Kaşık adası (Πίτυς, Πίττα). 56: Sedef adası (Ἀντιρόβιθος, Τερέβινθος). 57: Tavşan adası (Νειάνδρος). 58: Yassı ada (Πλάτη). 59: Sivri ada (Ὀξεία).

Εικ. 2. Η σημερινή πόλη.

ναός, πού ἦταν ἀφιερωμένος στήν Παναγία τήν Καμαριώτισσα καί ἀποτελεῖ ὑπόλειμμα τῆς ἄλλοτε βυζαντινῆς μονῆς τῆς Παναγίας. Ἀπό τά μοναστήρια τῶν ἄλλων νησιῶν ἐλάχιστα ἄμορφα ὑπολείμματα διασώζονται.

ε'. Ἡ σημερινή πόλη

«Ἰ σ τ α μ π ο ὕ λ» ἡ σημερινή μεγαλούπολη (εἰκ. 2), μέ πληθυσμό πού κοντεῖ νά ξεπεράσει τά τέσσερα ἑκατομμύρια, ἔχει ἐπεκταθεῖ στίς παραλίες τοῦ Βοσπόρου, τοῦ Κερατίου καί τῆς Θάλασσας τοῦ Μαρμαῤα καί ἐξακολουθεῖ νά ἐπεκτείνεται ἀδιάκοπα.

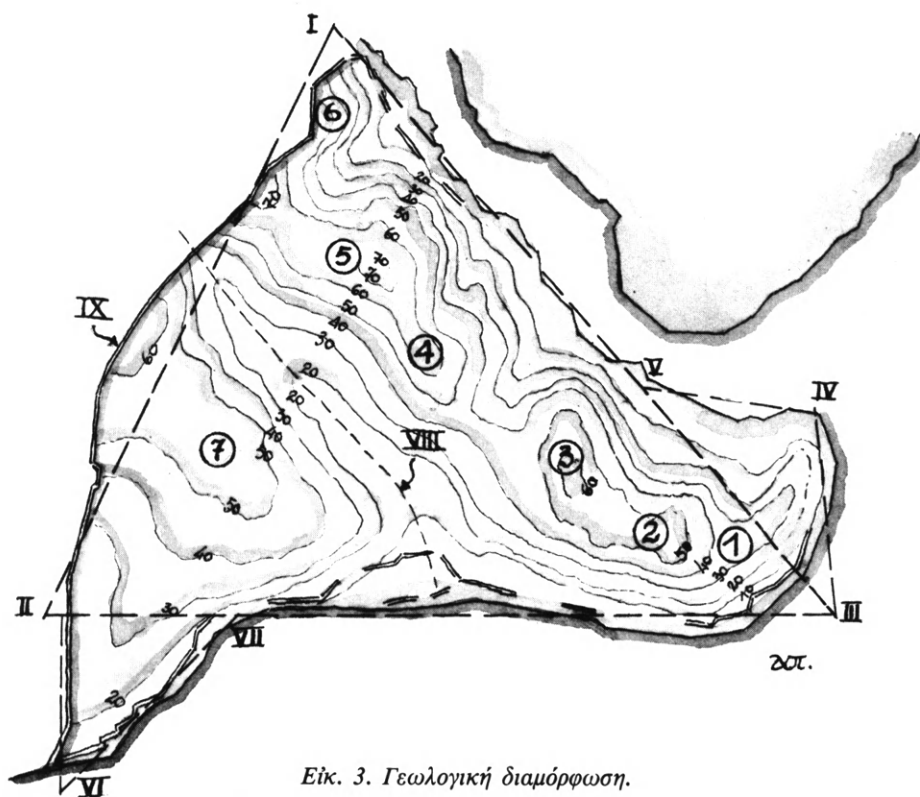
Ἐάν μέ κέντρο τό ἀκρότατο πρὸς τή θάλασσα σημεῖο τῆς χερσονήσου πού δημιουργεῖ ὁ Κεράτιος Κόλπος στήν εὐρωπαϊκὴ παραλία τοῦ Βοσπόρου, γράψουμε μιά περιφέρεια κύκλου μέ διάμετρο δώδεκα χιλιομέτρων, καθορίζουμε μ' αὐτὴ τό ὄριο τῆς περιοχῆς πού κάλυπτε ἡ πόλη ἕως τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καί ἀποτελεῖ σήμερα τό πῶς πυκνοκατοικημένο μέρος της. Μέσα στὸν ἴδιο κύκλο περιλαμβάνονται ἐπίσης οἱ τέσσερις κατεξοχὴν ἱστορικές περιοχές της: ἡ κυρίως Ἰσταμπούλ (VII), πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τήν παλιά Κωνσταντινούπολη, τό Μπέιογλου, πού προέκυψε ἀπὸ τὸν παλιὸ Γαλατὰ τῶν Γενουνησίων καί τήν προέκτασή του πρὸς τό Πέραν τῶν Βυζαντινῶν (VIII), τό Οὐσκιουντάρ (IX), τήν παλιά Χρυσόπολη, καί τό Καντίκιοῖ (X), τήν ἀρχαία Χαλκηδόνα.

Ἐως τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ἡ πόλη πλαισιωνόταν ἀπὸ προάστια σέ σειρές πού ἐκτείνονταν στίς παραλίες τοῦ Βοσπόρου καί τῆς Προποντίδας (τελεῖες καί γραμμώσεις στήν εἰκ. 2), πού μέ τὴ ραγδαία αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατέληξαν στίς μέρες μας νά ἐνοθοῦν σέ συνεχεῖς ταινίες (στικτές ἐπιφάνειες στὸ χάρτη). Στήν εἰκ. 2 καί στὸ ὑπόμνημα πού τὴ συνοδεύει θά βροῦμε τὶς σημερινές ὀνομασίες τῶν προαστίων αὐτῶν καί, μέσα σέ παρένθεση, τὶς παλιές τους ὀνομασίες ἐάν εἶναι γνωστές, μέ ἐρωτηματικὸ ἄν εἶναι ἀμφίβολες.

Τὸ ἱστορικὰ σπουδαιότερο μέρος τῆς πόλης ἀποτελεῖ μιά χερσόνησο (εἰκ. 3) μέ σχῆμα πού καθορίζεται ἀπὸ τὶς δύο παραλίες πρὸς τὸν Κεράτιο καί τὴ Θάλασσα τοῦ Μαρμαῤα καί τὰ βυζαντινὰ χερσαῖα τείχη (IX), πού διατηροῦνται ἐρειπωμένα ἕως σήμερα. Τὸ σχῆμα της μποροῦμε νά τό θεωρήσουμε τριγωνικό, παρ' ὄλο πού, ἄν θελήσουμε νά ἀκριβολογήσουμε, θά πρέπει νά δοῦμε σ' αὐτὸ συνδυασμὸ τριῶν ἰσοσκελῶν τριγῶνων (I-II-III, III-IV-V, II-VI-VII). Τὰ δύο ὁμοῦς ἀπὸ τὰ τρίγωνα αὐτὰ εἶναι τόσο μικρά, σχετικὰ μέ τό τρίτο, ὥστε τό τελευταῖο (I-II-III) νά κυριαρχεῖ ἔντονα.

Τὰ χερσαῖα τείχη ἔχουν μῆκος γύρω στά ἕξι χιλιόμετρα, ἡ παραλία τῆς Προποντίδας ἑπτὰ καί ἡ παραλία τοῦ Κερατίου πέντε.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους τῆς χερσονήσου: ἕξι λόφοι (1-6), μέ ὕψη πού κυμαίνονται ἀπὸ σαράντα ἕως ἑβδομήντα μέτρα ἀπὸ

Είκ. 3. Γεωλογική διαμόρφωση.

τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσης «παρατάσσονται» κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τοῦ Κερατίου, ἐνῶ ἀντίκρυ τους, πρὸς τὴ Θάλασσα τοῦ Μαρμαῤῥᾶ, ὑψώνεται ἕνας ἑβδομος λόφος (7), μὲ ὑψόμετρο ἐξήντα. Τὴν κοιλάδα πού σχηματίζεται ἀνάμεσα τὴν διαρρέει ἕνας χεῖμαρρος, ὁ Λύκος τῶν Ἀρχαίων (VIII).

I. BYZANTIO

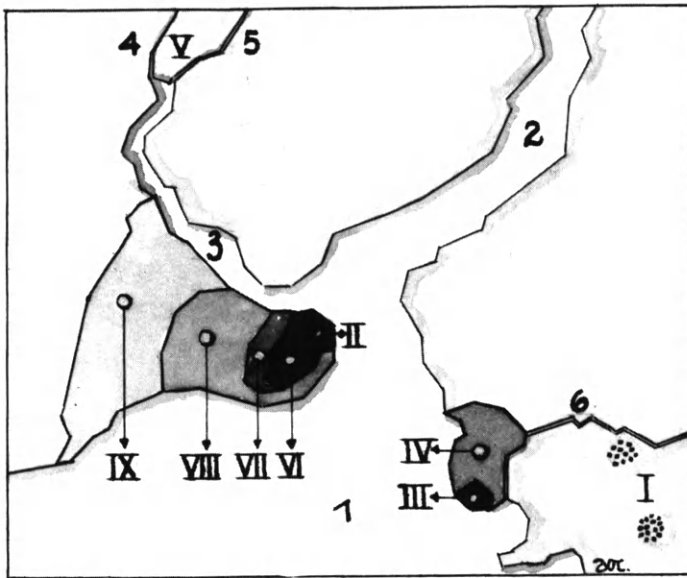
Ἦ δὴ καὶ τὸν Ἀπόλλω φασὶ τοῖς κτίσασι τὸ Βυζάντιον ὕστερον
μετὰ τὴν ὑπὸ Μεγαρέων Χαλκηδόνας κτίσιν,
χρηστηριαζομένοις,
προστάξει ποιήσασθαι τὴν Ἴδρυσιν,
ἀπ' ἐναντίων τῶν τυφλῶν.

ΣΤΡΑΒΩΝ. Γεωγραφικά

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Βοσπόρου ἔχουν τὴ γοητεία τοῦ μύθου πού ἀναφέρεται σ' ἐκείνους πού ξεκίνησαν σέ χρόνια πολὺ παλιά γιὰ μιὰν ἐκστρατεία γεμάτη ἀφάνταστες περιπέτειες, πού στόχο της εἶχε νά φέροι στὴν Ἑλλάδα τῶν Ἡρώων τὸ «Δέρας τὸ χρυσόμαλλο» ἀπὸ τὴ μακρινὴ Κολχίδα.

Ἀργότερα, ὅταν γεννήθηκαν πιὸ πρακτικὲς ἀνάγκες, ὁ Βόσπορος ἐγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐμπορικοὺς «δρόμους» τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ ἡ γύρω του περιοχὴ ἄρχισε νά τραβᾶει ἀποίκους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρὶν ἦταν ἐντελῶς ἀκατοίκητη: στὴν ἀσιατικὴ πλευρὰ τῆς Προποντίδας, κοντὰ στοῦ ποτάμι πού ὀνομαζόταν Χαλκηδῶν (εἰκ. 4: 6) καὶ λίγο πιὸ πέρα (στό σημερινὸ προάστιο Erenköy) βρέθηκαν νεολιθικὰ κατάλοιπα (I), σὰν αὐτὰ πού βρῆκε ὁ Σλῆμαν στοῦ κατώτερο στρῶμα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Τροίας. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶναι κατοικημένη καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ παραλία: στοῦ ἀκρότατο σημεῖο τῆς χερσονήσου πού σχηματίζει ὁ Κεράτιος (3), στοῦ σημερινὸ δηλαδὴ Saray burnu, ἀνασκάφηκαν ὑπολείμματα κυκλώπειου τείχους, πού δὲν ἀποκλείεται ν' ἀνῆκε στοῦν ὀχυρωμένο συνοικισμό πού ἀναφέρει ὁ Πλίνιος ὁ ἀρχαῖος, μὲ τὴν ἐπωνυμία Λύγος (II).

Είκ. 4. Άποικισμός τής περιοχής τού Βοσπόρου.

Οί λαοί πού κατοικοῦσαν κατά τήν ἐποχή αὐτή στίς δύο ὀχθες τής περιοχῆς τού Βοσπόρου (2) ἦταν κατά τούς ἱστορικούς Θράκες, γιατί θρακικές εἶναι οἱ ὀνομασίες τῶν τόπων πού κατεῖχαν καί τῶν θεῶν πού λάτρευαν. Ἔχουν διασωθεῖ ἕως σήμερα ἀρκετές ἀνάγλυφες παραστάσεις ἑνός ἀπό τούς θεούς τους, τού περιβόητου «καβαλάρη - θεοῦ», πού λατρευόταν ἀργότερα καί στό ἀρχαῖο Βυζάντιο μέ τήν ὀνομασία Ζεὺς ἵππιος.

Στά χρόνια τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Αἰγαίου βρίσκουμε ἐγκαταστημένους στή μικρή χερσόνησο, πλάι στίς ἐκβολές τοῦ Χαλκηδόνα (στό σημερινό Μοδα: III), τούς Φοίνικες. Αὐτοί εἶχαν τή συνήθεια νά χτίζουν ἐμπορικούς σταθμούς ἐπάνω σέ ψηλές ἀκτές, πού τούς χρησιμοποιοῦσαν τόσο γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν πλοίων τους, ὅσο καί γιά νά μποροῦν ἐποπτεύοντας τίς θάλασσες νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐλεύθερη μετακίνησή τους.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ἄποικοι ἀπό τά Μέγαρα, μέ ἀρχηγό τόν Ἄρχα, ἐγκαταστάθηκαν τό 685 π.Χ. στή θέση τῶν Φοινίκων καί πρὸς τά βόρεια τοῦ ποταμοῦ Χαλκηδόνα. Μέ τόν καιρό στήν περιοχή αὐτή θά ὀργανωθεῖ μιά πολιτεία, ἡ Χαλκηδών (IV), πού θά συναγωνίζεται τό Βυζάντιο.

Διαβλέπει κανεῖς τόν ἀνταγωνισμό τῶν δύο πόλεων στό μῦθο τής δευτέρας σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὅταν γιά δευτέρα φορά ἄποικοι ἀπό τά Μέγαρα ξεκίνησαν τό 658 γιά τά μέρη τοῦ Βοσπόρου, συμβουλευτήκαν τό Μαντεῖο τῶν Δελφῶν, πού χρησιμοδότησε ὅτι θά ἔπρεπε νά ἐγκατασταθοῦν «ἀντίκρου στήν πολιτεία τῶν τυφλῶν». Οἱ ἄποικοι στήν ἀρχή δέν κατάλαβαν τί ἐννοοῦσε ὁ χρησμός, ὅταν ὁμως ἔφθασαν στόν προορισμό τους παραδέχθηκαν ὅτι τό Μαντεῖο ἐν-

νοούσε εκείνους που ήταν εγκαταστημένοι στη Χαλκηδόνα, γιατί θα 'πρεπε να 'ναι τυφλοί, ώστε να μη μπορέσουν να δούν τα πλεονεκτήματα της χερσονήσου του Κερατίου. Ήν όμως σκεφθεί κανείς βαθύτερα θα καταλήξει μάλλον στο συμπέρασμα ότι οι Χαλκηδόνιοι δεν ήταν τόσο «τυφλοί» όσο τους φαντάζονταν οι βυζαντινοί, γιατί εκτός του ότι η περιοχή που διάλεξαν ήταν επίσης εξαιρετική και μάλιστα διέθετε άφθονο νερό, που τότε στερούσαν ή αντικρινή, δεν αποκλείεται να είχαν βρεί και ισχυρή αντίσταση από τους κατοίκους του Λύγου που, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν ήδη εγκαταστημένοι εκεί. Ήν μάλιστα αληθεύει και ένας άλλος θρύλος του Βυζαντίου σύμφωνα με τον οποίο οι ιδρυτές του εγκαταστάθηκαν πρώτα στο βάθος του Κερατίου κόλπου, ανάμεσα στα δύο ποτάμια, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι κι αυτοί αναγκάστηκαν να καταβάλουν την αντίσταση των κατοίκων του Λύγου, πριν εγκατασταθούν αντίκρυ στην «πολιτεία των τυφλών». Κινούμαστε ακόμη μέσα στη θολή ατμόσφαιρα των μύθων και των παραδόσεων και δεν θα μπορέσουμε ν' απαλλαγούμε από τον κλοιό τους και όταν ακόμη θα θελήσουμε να μάθουμε από που προέρχεται το όνομα Βυζάντιο, όσο και αν οι βυζαντινοί πίστευαν ότι το όνομα προήλθε από τον Βύζαντα, που ήταν ο άρχηγός τους κατά την αποίκηση. Ο Βύζας όμως είναι θρυλικό πρόσωπο: Σύμφωνα με τις παραδόσεις τους ήταν γιός της Σεμέστρης, μις αυτόχθονης νύμφης, της οποίας ιερό υπήρχε στο μυχό του Κερατίου (είκ. 4: V). Ο Βύζας είχε, κατά τα λεγόμενά τους, σύντροφο τον Ήντη και για να τιμηθούν και οι δύο, το όνομα της καινούριας πόλης προήλθε από το συνδυασμό των δύο ονομάτων: Βύζας + Ήντης = Βυζ-Αντ-ιον! Χαριτωμένη έρμηνεία! Ήν θελήσουμε όμως ν' απαλλαγούμε από τη γοητευτική επίδραση των θρύλων, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε την προέλευση του ονόματος της νέας πολιτείας συγκρίνοντάς την προς θρακικά τοπωνύμια όπως Βυζία, Βύζηρες, Βαρβύζης, ακόμη και Βυζαντίς. Η αναλογία είναι φανερή, γι' αυτό και θα πρέπει μάλλον να παραδεχθούμε ότι η ονομασία Β υ ζ ά ν τ ι ο ν έχει προέλευση θρακική.

Τό Βυζάντιο (VI) προόδευσε με τό πέρασμα του χρόνου και ό πληθυσμός του αυξήθηκε. Έτσι πήρε θέση ανάμεσα στις αποικίες που εξασφάλιζαν την έπαφή του έλληνικού κόσμου με τή Θράκη και τή Βιθυνία και αποτελούσε σταθμό στην έμπορική κίνηση προς τόν Εύξεινο Πόντο. Σάν αποικία ανακατεύθηκε στις διαμάχες των έλληνικών πόλεων, κλίνοντας πότε προς τή μιά και πότε προς τήν άλλη παράταξη, πράγμα που πολλές φορές της στοιχίζε ακριβά, γιατί ή μοίρα της λές και τήν εξωθούσε να βρίσκεται συχνά στό πλευρό του νικημένου. Τό 75 μ.Χ. ένσωματώθηκε τελικά στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και προσαρτήθηκε στην έπαρχία της Βιθυνίας. Στόν άγώνα για τήν εξασφάλιση της άρχής ανάμεσα στόν Σεπτίμιο Σεβήρο και τόν Περσένιο Νίγηρα, τάχθηκε με τό μέρος του δεύτερου, που κατατροπώθηκε από τόν πρώτο. Τό 196 μ.Χ. ό Σεβήρος κυρίευσε τήν πόλη, που του αντίστάθηκε επί τρία όλόκληρα χρόνια με μεγάλη γενναιότητα. Ή τι-

μωρία πού τῆς ἐπέβαλε ὁ κατακτητὴς ὑπῆρξε πολὺ αὐστηρή: ἡ φρουρά τῆς κατακρουρηθήθηκε, τὰ ἰσχυρά τῆς τείχῃ κατεδαφίσθησαν, οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἄλλα τῆς δημόσια κτίρια καταστράφηκαν, ἐνῶ ἀπὸ διοικητικῆς πλευρᾶς ὑποβιβάσθηκε ἀπὸ τὴν τάξη ἀνεξάρτητης πόλης στὴν τάξη «κώμης», ἐξαρτημένης ἀπὸ τὴν Πέρινθο, τὴν κατοπινὴ Ἡράκλεια τῆς Θράκης.

Τὸ Βυζάντιο ὁμῶς ἀποτελοῦσε τῶν *Ρωμαίων μέγα φυλακτήριον καὶ ὄρμητήριον πρὸς τοὺς ἐκ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Ἀσίας βαρβάρους*, κάτι πού ἐγινε ὀδυνηρὰ ἀντιληπτό ὅταν, μετὰ τὴν πτώση του, Γότθοι ἐπιδρομεῖς πέρασαν ἀνενόχλητοι στὴ Μεσόγειο. Ὁ Σεβῆρος καταλαβαίνοντας τὸ λάθος του, ἀποκατέστησε τὴν κατακτημένη πόλη στὴν παλιὰ τῆς αἴγλη, φιλοδόξησε μάλιστα νὰ τὴν ἀναδείξει μεγαλύτερη καὶ καλύτερη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν (εἰκ. 4: VII).

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

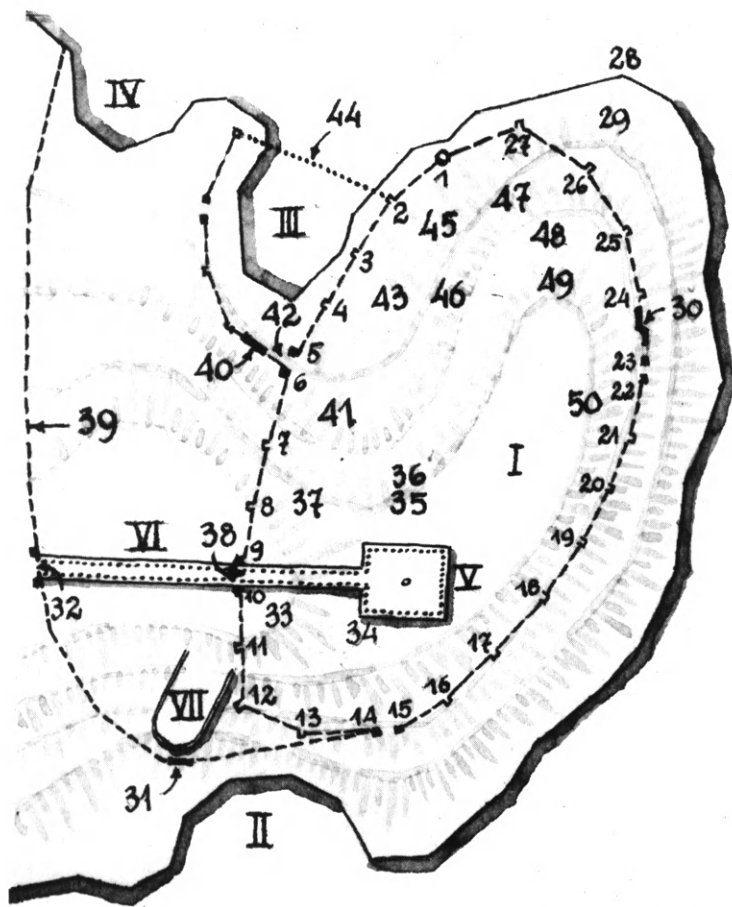
Στὴν εἰκ. 5 θὰ βροῦμε ὅ,τι μποροῦμε νὰ καθορίσουμε κατὰ προσέγγιση μὲ τὴ βοήθεια τῶν πηγῶν καὶ ἐλάχιστων ὑπολειμμάτων, ἀναφορικά πρὸς τὴν τοπογραφία τῆς πόλης τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου. Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ πόλη ἦταν χτισμένη στὴν ἄκρη τῆς τριγωνικῆς χερσονήσου πού δημιουργεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κεράτιος Κόλπος ἐπάνω σὲ μιά μικρότερη χερσόνησο, πού ξεχώριζε ἀπὸ τὴ μεγάλη χάρη σὲ δύο ἀντικριστὰ λιμάνια (II καὶ III), ἀνύπαρκτα σήμερα.

Τὰ τείχη τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου περιέβαλλαν τὸν Πρῶτο Λόφο (I) τῆς μεγάλης χερσονήσου. Ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου ἀποτελοῦσε ἀ κ ρ ο π ο λ η, ὅπως συνηθίζονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὰ τείχη —τόσο ἰσχυρὰ ὥστε νὰ θεωροῦνται, μαζί μὲ ἐκεῖνα τῆς Ρόδου, τὰ ἰσχυρότερα τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὕστερα ἀπὸ τὰ τείχη τῶν Μυκηνῶν— χτίστηκαν, κατὰ τὴν παράδοση, ἀπὸ τὸ μυθικὸ Βύζαντα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ποσειδώνα καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ὅχρωμένο ξέρουμε ὅτι ἦταν καὶ τὸ *Προσφόριον* (ἢ *Φωσφόριον* ἢ ἀκόμη *Βοσπόριον*), τὸ βόρειο ἀπὸ τὰ δύο λιμάνια πού ἀναφέραμε παραπάνω (III), τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο, ἀνάμεσα σὲ δύο πύργους, ἐκκλινε μὲ ἀλυσίδα (44). Ἐνα τρίτο λιμάνι —ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη— ὑπῆρχε δυτικότερα τοῦ προηγουμένου, τὸ Νεώριον (IV), πού διατηρήθηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Δύο πύλες τῶν τειχῶν μᾶς εἶναι γνωστές: ἡ μιά πρὸς τὸ Προσφόριον (42) καὶ ἡ ἄλλη ἡ *Πύλη τῆς Θράκης* (38), πού ὀδηγοῦσε σὲ μιά ἀξιόλογη πλατεία τὸ *Θράκιον* (33), «ἀδεια ἀπὸ σπίτια καὶ σὲ ἐπίπεδο χῶρο», ὅπως διηγεῖται ὁ Ξενοφώντας, γιατί ἐκεῖ συνάθροιζε τοὺς στρατιῶτες του, ὅταν, κατὰ τὴν «Κάθοδο τῶν Μυρίων» φιλοξενήθηκε στὸ Βυζάντιο.

Μιά δευτέρη σπουδαία πλατεία ἦταν τὸ *Στρατήγιον* (41), πρὸς τὰ βόρεια τῆς πόλης, στὴν κοιλάδα ἀνάμεσα στὸν Πρῶτο καὶ Δεύτερο Λόφο. Ἡ πλατεία αὐτὴ

ἦταν ὁ τόπος δπου συναθροίζονταν κατὰ τόν πόλεμο τὰ στρατεύματα τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου.

Εἰκ. 5. Τοπογραφία τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου.

Κοντὰ στό Θράκιον βρισκόταν τό μέρος δπου λατρευόταν —δπως ἀναφέρθηκε στήν Εἰσαγωγή— ὁ καβαλάρης θεός τῶν Θρακῶν ὡς Ζεὺς-Ἴππιος. Ἴσως ἀπό αὐτή τήν ἐποχή νά ὑπῆρχε ἐδῶ ἡ πλατεία πού ἀποτελέσε τό πολεοδομικό κέντρο τῆς νέας πόλης τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ἡ *Τετράστωος Πλατεία* (Ἀγορά: V), γιατί ἐδῶ ἀναφέρεται δτι βρισκόταν μιά στήλη πού εἶχε στήν κορυφή της τό ἄγαλμα τοῦ θεοῦ - Ἥλιου μέ τήν ἐπιγραφή Ζευξιπῖω.

Τό Προσφόριον ἀντιστοιχεῖ στό σημερινό Sirkeci, δπου βρίσκεται ὁ σταθμός τῶν σιδηροδρόμων τῆς Εὐρώπης. Φαίνεται δτι κατὰ τήν ἐποχή τοῦ ἀρχαίου Βυ-

ζαντίου ή θάλασσα του λιμανιού είσχωροῦσε αρκετά στην ξηρά, γιατί στην όδο Ebusuut, που απέχει αρκετά από τή σημερινή παραλία, ανασκάφηκε τοίχος μεγάλου πάχους (40) και μήκους παραπάνω από 40 μ., που εικάζεται ότι ανήκε στο τείχος του λιμανιού. Άλλος τοίχος από πέτρες συναρμολογημένες με μεγάλη ακρίβεια, που έφεραν μονογράμματα ελλήνων λιθοξόων και ανήκε ασφαλώς στο τείχος του αρχαίου Βυζαντίου, βρέθηκε στις ανατολικές ύπώρειες τής ακρόπολης, κοντά στη σημερινή σιδηροδρομική γραμμή (30). Τά τείχη διέθεταν εικοσιπετά πύργους (1-27), από τους όποιους οί επτά, ανάμεσα στην Πύλη τής Θράκης και τον Κεράτιο, ήταν ισχυρότατοι, ενώ ένας, στην παραλία, όπου κατέληγε το χερσαίο τείχος, ήταν μεγαλύτερος και στρογγυλός (1).

Γιά τους ναούς και τά άλλα δημόσια κτίρια του αρχαίου Βυζαντίου, που αναφέρονται στις πηγές, δέν έχουμε αρχαιολογικά δεδομένα για να καθορίσουμε τήν ακριβή τους θέση, εκτός από τά υπολείμματα δύο ναών —του 'Απόλλωνα (36) και τής 'Αφροδίτης (35)— που ήρθαν στο φώς σε ανασκαφές μέσα και γύρω στο σωζόμενο σήμερα βυζαντινό ναό τής 'Αγίας Ειρήνης.

Γιά τά νέα τείχη που έχτισε ό Σεπτίμιος Σεβήρος ξέρουμε ότι αρχίζαν από τό Νεώριον (IV), περνούσαν γύρω στά πενήντα μέτρα ανατολικά τής στήλης του Κωνσταντίνου, που διατηρήθηκε έως σήμερα, διευθύνονταν κατόπι προς τή σφενδόνη του ίπποδρόμου —ή όποία σώζεται επίσης και στη βάση της ανακαλύφθηκαν υπολείμματα των τειχών αυτών (31)— και εκεί, αλλάζοντας διεύθυνση, προχωρούσαν παράλληλα προς τήν παραλία, παίρνοντας τήν κατεύθυνση του παλαιού παραθαλάσσιου τείχους του Βυζαντίου.

Μιά μεγαλοπρεπέστατη όρθογώνιου σχήματος πλατεία με στοές, ή *Μεγίστη Τετράστωος Άγορά* (V), άποτελοῦσε, όπως είπαμε, τον κεντρικό πυρήνα των ανακαινιστικών έργων του Σεβήρου. Τό άγαλμα του Διός-Ήλιού, που ύψωνόταν στη μέση τής πλατείας, επάνω σε στήλη, τό μετέφερε στο ιερό του 'Απόλλωνα που έχτισε στην ακρόπολη· για να μή στερηθεί όμως ό Ζεύς-Ίππιος τή λατρεία που του πρόσφεραν οί κάτοικοι τής πόλης στην παλιά του θέση, έχτισε στά νοτιοδυτικά τής νέας πλατείας μεγαλοπρεπείς θέρμες στο όνομά του και τς διακόσμησε πλουσιοπάροχα με αρχαία ελληνικά άγάλματα.

Οί *Θέρμες του Ζευξίππου* (34), όπως έγιναν γνωστές αργότερα, βρίσκονταν πλάι στο σπουδαιότερο έργο του Σεβήρου, τον 'Ιππόδρομο (VII), που του στοίχισε πολύ κόπο, γιατί έπρεπε να χτισθούν πελώριοι πεσσοί και θόλοι στις άπότομες ύπώρειες τής περιοχής, για να εξασφαλισθεί ή ισοπέδωση του εδάφους. Έκείνο όμως που στόλισε καλύτερα από κάθε τι άλλο τό Νέο Βυζάντιο ήταν ή κεντρική Λεωφόρος (VI), που ένωνε τήν Τετράστωο Άγορά προς τήν κεντρική πύλη των νέων τειχών, τή Νέα Πύλη τής Θράκης (32). Η λεωφόρος διέθετε στοές όπως και ή πλατεία. Υπολείμματα τής νέας πύλης ήλθαν στο φώς σε ανασκαφές που έγιναν τό 1931 στο Çemberlitaş. Σε μιάν άλλη ανασκαφή, στο Saray burnu (28), πλάι στη λεγόμενη Στήλη των Γόθων (48), που σώζεται έως σήμε-

ρα. αποκαλύφθηκαν υπολείμματα ενός θεάτρου πού έχτισε ο Σεβήρος (Theatron minor: 49), ο οποίος αναστήλωσε και όλα τα παλαιά δημόσια κτίρια, τούς ναούς (Ποσειδώνια: 47, Διός Ουρίου: 50, βωμός Ἐθνηῶν Ἐκβασίας: 29 κ.ά.), τὸ Στάδιο (43), τὰ Λιμάνια κλπ.

Ὁ Σεβήρος, πρὶν συμπληρώσει τὸ ἀνακαινιστικὸ του ἔργο, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει στὴ Δύση, τὸ συμπλήρωσε ὁ γιὸς του Καρακάλλας, πού ἀπέδωσε στὴν πόλη καὶ τὰ παλαιὰ της πολιτικὰ προνόμια. Μετὰ τὴν ἀνακαινιστὴ της ἡ πόλη τοῦ Βυζαντίου ξαναβρῆκε τὴν παλιὰ της αἴγλη, μὲ τὸ ἐμπόριό της, τὴν ἀλιεία της, πού ἀποτελοῦσε τὸ κυριότερο ἐπάγγελμα τῶν κατοίκων της, ἀκόμη καὶ τὴν παλιὰ της μαχητικότητα, ἀφοῦ κατόρθωσε ν' ἀντιμετωπίσει μὲ ἐπιτυχία μιὰ σοβαρὴ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ἐπὶ Κλαυδίου (268-270). Δὲν πέρασαν ὅμως πολλὰ χρόνια καὶ ἡ μοίρα της τὴν ἐξώθησε πάλι νὰ ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τοῦ Λικινίου, πού νικήθηκε στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον (324) καὶ κατέφυγε στοὺς Βυζάντιον, ὅπου βρῆκε φιλοξενία. Μὴ βιάζονταν ὅμως ἐκεῖ ἀσφαλῆς, πέρασε στὴν ἀντικρινὴ Χρυσόπολη, ὅπου κατόρθωσε ν' ἀνασυντάξει τὸ στρατὸ του. Ἐκεῖ τὸν πρόφθασε καὶ τὸν νίκησε κατὰ κράτος ὁ Κωνσταντῖνος, ὅποτε τὸ Βυζάντιον τοῦ παραδόθηκε. Ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνονταν: ὅπως κατὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Σεβήρου τὰ τείχη του ἄρχισαν νὰ κατεδαφίζονται καὶ οἱ κυβερνητὲς του νὰ ἐξορίζονται. Ἀλλὰ καὶ τώρα, ὅπως τότε, τὸ Βυζάντιον θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὴ δοκιμασία λαμπρότερο, ἀφοῦ ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μὲ τὸ ὄνομα Δευτέρα Ρώμη, πού γρήγορα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ὀνομασία Κωνσταντινούπολη.

Στόν ἕκτο αἰῶνα ὁ νέος χαρακτήρας τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι πιά διαμορφωμένος. Στό θρόνο βρίσκεται ὁ Ἰουστινιανός ὁ Α' (527-565) πού ἐξύψωσε τό γόητρό της: ἀπόθῃσε μέ σθένος τούς ἐξωτερικούς ἐχθρούς καί πάταξε στό ἐσωτερικό τήν τρομερή «Στάση τοῦ Νίκα», ὀργάνωσε τό διοικητικό σύστημα τοῦ κράτους καί κωδικοποίησε τούς νόμους του, ἀποδείχθηκε ἐπίσης μέγας οἰκοδόμος, γιατί τά κτίσματά του, πού περιγράφει ὁ Προκόπιος στό ὁμώνυμο ἔργο του, τά συναντοῦσε κανεῖς σ' ὄλη τήν ἐπικράτεια, ἐνῶ ἡ Κωνσταντινούπολη στολίστηκε μέ πλῆθος μεγαλοπρεπέστατα κτίρια, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ ναός τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τό ἀριστούργημα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Κατά τόν ἑβδομο αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία ἀγωνίστηκε σκληρά ἐναντία σέ ποικίλες ἐπιθέσεις καί εἰσβολές στά ἐδάφη της, πού ἔφθναν ὡς αὐτή τήν Πρωτεύουσα, ἐνῶ κατά τόν ὄγδοο καί ἑνατο συγκλονίστηκε ἀπό τήν εἰκονοκλαστική ἔριδα, πού ἄρχισε μέ τόν Λέοντα τόν Γ' (717-741) καί τελείωσε μέ τόν Θεόφιλο (829-842).

Μέ τή δυναστεία τῶν Μακεδόνων, πού ἰδρύθηκε ἀπό τόν Βασίλειο τόν Α' (867-886) καί συνεχίστηκε ὡς τήν ἀρχή τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα, ἡ αὐτοκρατορία ἔζησε ἕνα δεύτερο «Χρυσοῦν Αἰῶνα»: Ἡ ἐδαφική της ἀκεραιότητα ἐξασφαλίσθηκε, οἱ ἱεραπόστολοί της διέδωσαν τόν χριστιανισμό σέ μακρινές χῶρες, ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορική Αὐλή, μέ τήν ἐθιμοτυπία καί τή μεγαλοπρέπειά της γοήτευε τή Δύση. Ἡ Κωνσταντινούπολη πλουτίστηκε πάλι μέ ἐξαιρετικά κτίρια: Ἐκκλησίες, μοναστήρια, παλάτια κ.ἄ., ἐνῶ ἡ διαμορφωμένη πιά Βυζαντινή Τέχνη ἀκτινοβολοῦσε σέ Ἀνατολή καί Δύση.

Στή διάδοχη δυναστεία τῶν Δουκῶν (1059 - 1081) τά ἀνατολικά ὄρια τῆς Ἐπικράτειας ἀπειλοῦνται ἀπό τούς Σελτζουκίδες Τούρκους, πού μέ τή νίκη τους ἐναντία στόν αὐτοκράτορα Ρωμανό Δ' τόν Διογένη (1068-1071), κατά τό 1071, προχώρησαν στή Μικρά Ἀσία, ὅπου ἰδρυσαν κράτος μέ πρωτεύουσα τό Ἰκόνιο. Συνεχίζοντας ἀργότερα τίς κατακτήσεις τους, προσάρτησαν στό κράτος τους τή Συρία καί ἀφαίρεσαν ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ Φατιμίδη Χαλίφη τῆς Αἰγύπτου τήν Ἱερουσαλήμ. Ἐντάθηκαν ἔτσι οἱ δυσκολίες γιά τούς χριστιανούς προσκυνητές τῶν Ἁγίων Τόπων κι αὐτό τελικά προκάλεσε τίς Σταυροφορίες.

Σ' ὄλη τή διάρκεια τοῦ δωδέκατου αἰῶνα οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν τίς παρεκτροπές τῶν σταυροφορικῶν στρατευμάτων, πού περνοῦσαν μέσα ἀπό τό κράτος τους γιά τούς Ἁγίους Τόπους. Εὐστοχος πολιτικός χειρισμός τῶν Κομνηνῶν (1081-1185) ἀπεσόβησε ἀνεπανάρθωτες ζημιές στήν ἐπόμενη ὁμως δυναστεία τῶν Ἀγγέλων (1185-1204) τά γεγονότα κατέληξαν σέ καταστροφή. Ἡ παρακμή τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶχε ἀρχίσει: Οἱ μηχανορραφίες τοῦ Παλατιοῦ, ἡ διαφθορά τῶν φράγκικων παροικιῶν, πού εἶχαν ἀποκτήσει κατά καιρούς τό προνόμιο νά ἐγκατασταθοῦν μέσα στήν Κωνσταντινούπολη καί ἡ ἀπληστία τῶν Σταυροφόρων, πού ἔβλεπαν μέ ἀδηφάγο μάτι τή

λεία πού θά μπορούσε ν' αποτελέσει γι' αὐτούς ἡ περιλάλητη πόλη, προκάλεσαν τήν παρέκκλιση τῆς 4ης Σταυροφορίας ἀπό τόν ἀρχικό της σκοπό καί τήν κατάληψη τῆς πόλης ἀπό τούς Λατίνους, πού τήν λαφυραγώγησαν συστηματικά καί τήν λεηλάτησαν μέ ἀφάνταστη ἀγριότητα. Ὑστερα ἀπό τή διανομή τῶν λαφύρων ὁ Βαλδουίνος τῆς Φλάνδρας ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας τῆς «Ρωμανίας», ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, πού εἶχε ἀνακηρυχθεῖ αὐτοκράτορας δταν ἡ πόλη ἔπεφτε στά χέρια τῶν Σταυροφόρων, ἐγκαταστάθηκε στή Νίκαια.

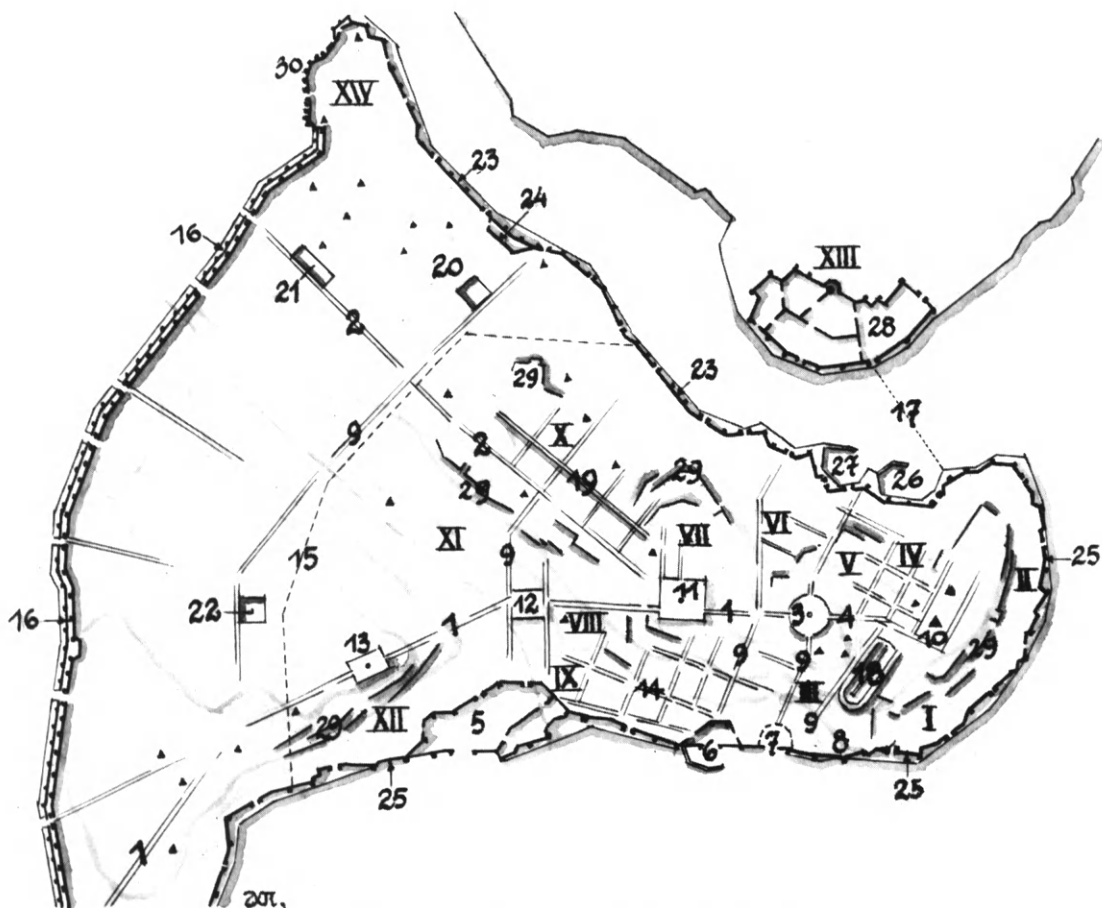
Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Λατίνων, θησιγενής ἀπό τήν ἀρχή της, ἀντιμετώπιζε συνεχῶς σοβαρές δυσκολίες. Ὑστερα ἀπό πενήνταεπτά χρόνια ἡ Κωνσταντινούπολη ἀνακαταλήφθηκε, σχεδόν ἀμαχητί, ἀπό ἕναν στρατηγό τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου, πού κηδεμόνευε τόν ἀνήλικο Ἰωάννη Δ', τόν Λάσκαρι. Ὄταν ὁ Μιχαήλ ἐπέστρεψε στήν Κωνσταντινούπολη κατέλαβε μόνος του τό θρόνο, ἰδρύοντας ἔτσι τήν τελευταία δυναστεία τῶν Παλαιολόγων (1261-1453).

Τό διάστημα τῶν δύο αἰῶνων πού βασίλευε ἡ δυναστεία αὐτή ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα περίοδος παρακμῆς: Οἱ ἐπαρχίες τοῦ κράτους χάνονταν ἡ μιὰ μετὰ τήν ἄλλη, ὁ πληθυσμός τῆς πρωτεύουσας ἐλαττωνόταν μέ γοργό ρυθμό, ἐνῶ ἡ γενική φτώχεια, ἀπό μέρα σέ μέρα, χειρότερευε καί, σάν νά μήν ἔφθαναν αὐτά, αὐτοί πού κυβερνοῦσαν προσπαθοῦσαν πολλές φορές νά ἱκανοποιήσουν παράλογες φιλοδοξίες ἐπιδεινώνοντας τήν κατάσταση. Καί ὁμως σέ ἀναπάντεχη ἀντίθεση πρὸς τήν οἰκονομική καί πολιτική αὐτή κατάπτωση, ἡ πνευματική ζωὴ τῆς πόλης παρουσίαζε μιάν ἔντονη λάμψη, τέτοια πού θά μπορούσε κανεὶς νά τή θεωρήσει ἀδίστακτα σάν ἕνα «Τρίτον Χρυσοῦν Αἰῶνα» τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' (1449-1453) βρισκόταν στό Μωριά δταν τόν κάλεσαν νά διαδεχθεῖ τόν Ἰωάννη τόν Η' στό θρόνο μιᾶς αὐτοκρατορίας κατ' ὄνομα. Ὁ τραγικός βασιλιάς ἔπεσε στίς ἐπάλξεις δταν στίς 29 Μαΐου τοῦ 1453 ἡ πόλη κυριεύθηκε ἀπό τό σουλτάνο τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων Μωάμεθ τόν Β', πού πέρασε στήν ἱστορία μέ τήν ἐπωνυμία ὁ Πορθητής.

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Τό ἀρχαῖο Βυζάντιο ἀπόκτησε μέ τό τεῖχος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (εἰκ. 4: VII) ἔμβαδόν δύο περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ὄταν ὁ Κωνσταντῖνος ἔχτισε τό νέο του τεῖχος, τό ἔμβαδόν τριπλασιάσθηκε (VIII), ἐνῶ μέ τό θεοδοσιανό τεῖχος (IX) ἐξαπλασιάσθηκε. Ἡ αὔξηση αὐτή εἶχε ὡς συνέπεια νά βρεθεῖ μέσα στήν πόλη ἕνα μέρος τοῦ ἱστορικοῦ δρόμου —τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ— πού ἔνωε τό Βυζάντιο μέ τή Θράκη. Αὐτό τό ἐσωτερικό μέρος τοῦ δρόμου ἀκολουθοῦσε τήν παραλία τῆς Προποντίδας (εἰκ. 6: 1,1....), ἐνῶ ἕνα ἄλλο, πού ἐρχόταν ἀπό τήν Ἀνδριανούπολη, ἀκολουθοῦσε τίς νότιες ὑπώρειες τῆς παράλληλης πρὸς

Εἰκ. 6. Τοπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης.

τόν Κεράτιο λοφοσειρᾶς (2,2....). Παλαιότερα οἱ δύο αὐτοὶ δρόμοι, ὄντας παράλληλοι πρὸς τίς δύο πλευρές τοῦ τριγώνου τῆς χερσονήσου ὅπου ἦταν χτισμένη ἡ πόλη, ἐνώνονταν ἀναγκαστικά κάπου καὶ κατέληγαν στήν Πύλη τῆς Θράκης τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου, ἀπό ὅπου, ὅπως εἶδαμε, συνεχίζονταν μέ τή μεγαλοπρεπή λεωφόρο τοῦ Σεβήρου, ὡς τήν Τετράστω πλατεία, πού ἀποτελοῦσε τό σπουδαιότερο κέντρο τῆς πόλης. Τό κέντρο αὐτό, μέ τήν προϋπαρξη ἐκεῖ τοῦ Ἴπποδρόμου, δέν μπορούσε νά μετακινηθεῖ πρὸς τό φυσικό κέντρο τῆς καινούριας πόλης, τό ἐνίσχυσε μόνο ὁ Κωνσταντῖνος μέ τήν ἐπάνυμη πλατεία του (3), ἐπεκτείνοντας τή λεωφόρο τοῦ Σεβήρου — πού μετονομάστηκε σέ *Ρηγία* (4)— ἔως ἐκεῖ. Προέκυψε ἔτσι τό μειονέκτημα νά βρίσκεται τό ζωτικό κέντρο μιᾶς πόλης, πού ὁ πληθυσμός τῆς ἀυξήθηκε ἀπότομα, στό στενότερο καί πιό ἀκραῖο ση-

μειο της. Γιά τήν ἀποσυμφόρησή του ἐπιβαλλόταν ἡ δημιουργία καί ἄλλων κέντρων, κατά κύριο λόγο ἐμπορικῶν. Εὐτυχῶς ἡ κοιλάδα τοῦ Λύκου κατέληγε πρὸς τὴ θάλασσα σ' ἓνα ἀρκετά εὐρύχωρο λιμάνι, τὸν *Λιμένα Ἐλευθερίου* (τὸ σημερινὸ Langa bostani: 5), πού ὀχυρώθηκε καί ἀντιμετώπισε ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀναγκῶν τῆς πόλης, ὅπως ἦταν τὸ ξεφόρτωμα τῶν δημητριακῶν. Ἄλλα μικρότερα λιμάνια ἀνατολικότερα, ὅπως ὁ *Λιμὴν Κοντοσκαλίου* (6), ὁ *Σοφιανὸς Λιμὴν* (7) καί τοῦ *Βουκολέοντος* (8), ἐξυπηρετοῦσαν κι αὐτὰ ἄλλες ἀνάγκες. Ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Προποντίδας ἄρχιζαν ἐγκάρσιες ἀρτηρίες (9,9....) πού τὰ ἔνωσαν πρὸς τὸν Κεράτιο. Οἱ κόμβοι πού προέκυπταν ἀπὸ τὴ συνάντηση τῶν ἀρτηριῶν αὐτῶν μὲ τὴ Μέση (λεωφόρο) —τὸ μέσα στὴν πόλη τμήμα τῆς Ἑγνατίας— ἀποτελέσαν μερικά σημεῖα ὅπου δημιουργήθηκαν νέες πλατεῖες, κέντρα ἐπίσης ἐξυπηρετικά τῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ σπουδαιότερη σημασιολογικά ἀπὸ τίς πλατεῖες ἦταν βέβαια ἡ παλιά Τετράστως Ἀγορά, πού πῆρε τὸ ὄνομα *Αὐγουσταῖον* (τὸ σημερινὸ Aya Sofya meydanı: 10) ὅταν ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Γύρω τῆς βρισκόταν τὸ *Μίλιον*, εἶδος θολωτοῦ περιπτέρου ἀπὸ ὅπου ἄρχιζαν οἱ καταμετρήσεις τῶν ἀποστάσεων τῶν δρόμων, ὁ *Ἰππόδρομος* (18), τὸν ὁποῖο συμπλήρωσε ὁ Κωνσταντῖνος, τὸ Παλάτι, ἡ Γερουσία, τὸ Πατριαρχεῖο καί ἄλλα. Ἐπίσης στὴ γύρω περιοχὴ ἦταν συγκεντρωμένα καταστήματα καί ἐργαστήρια εἰδῶν πολυτελείας.

Στὴν κυκλοτερὴ πλατεία —ἢ καλύτερα Φόρο, ὅπως ὀνόμαζαν οἱ βυζαντινοὶ τίς πλατεῖες, ἐξελληνίζοντας τὸ λατινικὸ Forum— τοῦ Κωνσταντῖνου (3), μὲ τὴν πορφυρὴ στήλη στὴ μέση (πού σώζεται ἔως σήμερα μὲ τὴν ὀνομασία Çemberlitas), ὑπῆρχαν ἐπίσης διοικητικὰ κτίρια, ὅπως μιά δευτέρη Γερουσία, τὰ χρυσοχοεῖα καί μιά ἀγορὰ σκλάβων.

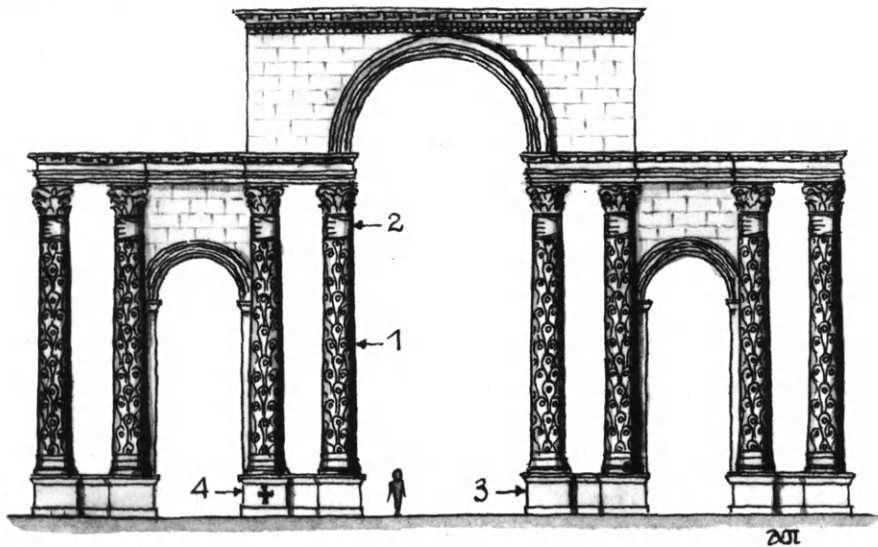
Στὸ *Φόρο τοῦ Θεοδοσίου* ἢ τοῦ *Ταύρου* (τὸ σημερινὸ Hürriyet meydanı: 11), ὅπου ὑψωνόταν ἡ ἐπιβλητικὴ, μὲ ἀνάγλυφα, στήλη τοῦ Θεοδοσίου (τῆς ὁποίας μερικά ἀνάγλυφα εἶναι ἐντειχισμένα στὸ βάθρο τοῦ ὀθωμανικοῦ λουτροῦ, στὴν ἴδια πλατεία), ὑπῆρχε μιά τεράστια σέ μέγεθος θριαμβευτικὴ ἀψίδα (εἰκ. 7), ὑπολείμματα τῆς ὁποίας σώζονται ἐπὶ τόπου. Γύρω στὸ Φόρο τοῦ Ταύρου ὑπῆρχαν τὰ ἀρτοποιεῖα, ἡ ἀγορὰ τῶν ταύρων καί προβάτων (ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα) καί, πρὸς τὰ βόρεια, μέσα σέ κήπους ἀνάκτορα εὐγενῶν.

Ὁ *Φόρος τοῦ Βοός* (τὸ σημερινὸ Aksaray meydanı: 12), πού πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο κεφάλι βοδιοῦ πού μεταφέρθηκε ἐκεῖ πιθανόν ἀπὸ τὴν Πέργαμο, ξέρουμε ὅτι εἶχε σχῆμα τετραγωνικὸ καί πολλές φορές χρησίμευε ὡς τόπος ὅπου θανατώνονταν οἱ κατάδικοι.

Ὁ *Φόρος τοῦ Ἀρκαδίου* (ἡ σημερινὴ περιοχὴ Avret pazarı, πρὸς τὸ Cerrahpaşa: 13) βρισκόταν στὶς νότιες ὑπώρειες τοῦ ἑβδομοῦ λόφου. Καί ἐδῶ ὑπῆρχε μιά στήλη μὲ ἀνάγλυφα, τοῦ Ἀρκαδίου, τῆς ὁποίας ἡ χτιστὴ βάση σώζεται ἐρειπωμένη στὸν κήπο ἐνὸς σπιτιοῦ τῆς περιοχῆς.

Μέσα στὰ μεγάλα πολύγωνα πού καθόριζαν οἱ ἀνατολιτικοδυτικὲς ἀρτηρίες

καί οί ἐγκάρσιες, ὑπῆρχαν δευτερεύοντες δρόμοι (14) πού τέμονταν κάθετα, κατά τό συνηθισμένο ἵπποδάμειο σύστημα τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων, δημιουργώντας μικρότερα τετράγωνα ὅπου ἦταν χτισμένες οἱ ἰδιωτικές κατοικίες. Τό ἵπποδάμειο σύστημα ὁμως, κατάλληλο γιά ἐπίπεδο ἔδαφος, σέ γεωλογικά ἀνώμαλες περιοχές παρουσίαζε κατά τή μιᾶ διάσταση ἀπότομους ἀνήφορους, πού μόνο μέ σκαλοπάτια μποροῦσε κανεῖς νά τούς ἀνεβεῖ· καί πραγματικά ξέρουμε ἀπό διάφορες πηγές ὅτι τέτοιες «κλίμακες» δρόμων ὑπῆρχαν στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως σώζονται ἐπίσης —σέ πολλά μέρη— καί ἀναλημματικοί τοῖχοι γιά τήν ἰσοπέδωση διαφόρων περιοχῶν (29, 29....). Οἱ σπουδαιότεροι δρόμοι εἶχαν δεξιά καί ἀριστερά στοές (ἐ μ β ὀ λ ο υ ς), ὅπου ἀνοίγονταν τά καταστήματα. Οἱ στοές αὐτές σέ πολλά μέρη εἶχαν ἐπίπεδες τίς στέγες τους, ὅπου μποροῦσε νά ἀνεβεῖ κανεῖς γιά ἡσυχο περίπατο.

Εἰκ. 7. Ἀναπαράσταση τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδας τοῦ Θεοδοσίου κατά ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς της ἀπό τόν Naumann.

Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ διάφορες περιοχές ἀπόκτησαν ὀνομασίες πού καθορίζονταν ἀπό τόν προορισμό τῆς περιοχῆς, ἀπό τά ὀνόματα σημαντικῶν προσώπων πού κατοικοῦσαν ἐκεῖ, ἢ ἀπό περιβόητα μνημεῖα πού περιεῖχαν. Ἐτσι ἡ Ἀκρόπολη τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου διατήρησε τήν ὀνομασία της καί στούς μετέπειτα χρόνους, ὅπως ἐπίσης τά λιμάνια Προσφοριανόν (26) καί Νεώριον (27) καί ἡ περιοχή πού εἶχε στό ἀρχαῖο Βυζάντιο τήν ἐπωνυμία «Χαλκοπρατεῖα». Κάτω ἀπό τήν ἀκρόπολη, ἡ παραλία τῆς Προποντίδας ὀνομάστηκε Μάγγανα, ἀπό τόν ἐκεῖ Ναύσταθμο. Κοντά στό Φόρο τοῦ Ταύρου ἡ περιοχή ὀνομαζόταν Μεσόμαλος, ἐπειδή πραγματικά βρισκόταν στό μέσο ἀκριβῶς τῆς

πόλης, όταν αυτή τελείωνε στο τείχος του Κωνσταντίνου. Ἡ περιοχή του φόρου του Ἀρκαδίου λεγόταν *Ξηρόλοφος*, ἐνῶ τὸ μέρος ὅπου βρίσκεται ἀκόμη τὸ Ὑδραγωγεῖο του Οὐάλεντος (19), *Κωνσταντιναιά*, ἀπὸ τὶς θέρμες πού εἶχε χτίσει ἐκεῖ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Ἡ περιοχή τέλος ἀνάμεσα στὰ τεῖχη του Κωνσταντίνου (15) καὶ του Θεοδοσίου (16) ὀνομαζόταν *Ἐξωκίονιον*, γιατί βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ «Χρυσή Πύλη» του τείχους του Κωνσταντίνου, ὅπου ὑπῆρχε «κίων» μὲ τὸ ἄγαλμα του αὐτοκράτορα, κ.ο.κ.

Διοικητικά ἡ πόλη ἦταν χωρισμένη σὲ δεκατέσσερις *Ρεγεῶνες* (I - XIV), ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δώδεκα βρισκόνταν μέσα στὰ ὄρια πού καθόριζε τὸ τείχος του Κωνσταντίνου, ἡ δέκατη τρίτη στὴν ἀντίπερα ὄχθη του Κερατίου (τὸν σημερινὸ Galata), καὶ ἡ δέκατη τέταρτη στὸ προάστιο τῶν Βλαχερνῶν, πού ἐνσωματώθηκε στὴν πόλη μὲ τὴν ἐπέκτασή της ἀπὸ τὸν Θεοδοσίο Β'. Ἡ δέκατη τρίτη ρεγεῶνα, ὅπου ὑπῆρχε συνοικισμὸς πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν Μεγάλο Κωνσταντῖνο, γνωστός μὲ τὸ ὄνομα *Συκαῖ*, βρισκόταν «πέραν τῆς πόλεως» κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς· καὶ ὅταν ἔμπαιναν σὲ πλοῖο ἀπὸ τὴν περιοχή πού γι' αὐτὸ λεγόταν *Πέραμα* (τὸ σημερινὸ Eminönü) γὰ νὰ περάσουν ἀντίκρυ, ἔλεγαν ὅτι πηγαιναν πέραν. Ἀπ' ἐδῶ προῆλθε ἡ ὀνομασία τὸ *Πέρα* (σημερινὸ Beyoğlu), πού δόθηκε ἀργότερα στὰ πίσω ἀπὸ τὸν Γαλατὰ ὑψώματα. Στὸ Γαλατὰ ὑπῆρχε (στὴ θέση του σημερινοῦ Yeralti camii) τὸ *Καστέλιον τῶν Γαλάτου*, ὅπου δενόταν ἡ ἀλυσίδα πού ἐκκλεινε τὴν εἴσοδο του Κερατίου (17). Τὸ ἄλλο ἄκρο της ἦταν δεμένο στὴν ἀντίπερα ὄχθη, στὸ λεγόμενον Πύργο του *Κεντεναρίου* (τὸ σημερινὸ Sirkeci).

3. ΜΝΗΜΕΙΑ

Τεῖχη, ὕδραγωγεῖα, στέρνες, δημόσια κτίρια, φιλανθρωπικά καταστήματα, στῆλες κ.ἄ., μαζί μὲ ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια, κάλυψαν τὴν ἐπιφάνεια τῆς πόλης του Κωνσταντίνου στὴ χιλιόχρονη ζωὴ της. Ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ ὅλ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα ἀποτελεῖ τὸ βυζαντινὸ ἀρχαιολογικὸ πλοῦτο τῆς σύγχρονης πόλης. Ἐκεῖνα ὅμως πού ἐκφράζουν καλύτερα τὸ πνεῦμα του τότε λαοῦ της εἶναι οἱ ἐκκλησίες της, πού ἦταν καρπὸς τῆς θρησκευτικότητάς του καὶ ἀποτελοῦσαν, σ' ἐνα κράτος θεοκρατικὸ ὅπως τὸ βυζαντινὸ, τὸ σπουδαιότερο παράγοντα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς. Ἡ ἐπίσκεψή μας σ' αὐτές θά μᾶς κατατοπίσει — ἂν τὶς δοῦμε μὲ τὸν τρόπο πού πρέπει — καλύτερα ἀπὸ κάθε τι ἄλλο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Γι' αὐτὸ θά ἐξετάσουμε τὰ βυζαντινὰ κατάλοιπα ἀρχίζοντας ἀπ' αὐτές.

α'. Ναοί

Ότι μιά βυζαντινή εκκλησία μᾶς ἀφήνει πολύ διαφορετική ἐντύπωση ἀπ' ὅ,τι ἕνας ἀρχαῖος ναός, εἶναι αὐτονόητο. Ἄν θελήσουμε ὁμως νά ἐμβαθύνουμε κάπως περισσότερο, ἀναζητώντας πού ὀφείλεται αὐτή ἡ διαφορά καί ποιοί εἶναι οἱ λόγοι πού τήν προκάλεσαν, ἡ ἀπάντηση δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι ἐπίσης αὐτονόητη. Ἄς διερευνήσουμε λίγο τό ζήτημα: ὅταν βρεθοῦμε ἐμπρός σ' ἕνα ἀρχαῖο ναό, εὐκόλα ἀντιλαμβανόμαστε τήν τάξη πού τόν διέπει, γιατί ἡ μορφή του παρουσιάζεται στό θεατή σάν μιά λογική σύνθεση στοιχείων πού τό καθένα παίξει μέ σαφήνεια τό ρόλο του. Βλέπουμε π.χ. τήν κολόνα (κατακόρυφο στοιχείο) νά σηκώνει τό διάζωμα (ὀριζόντιο στοιχείο) καί ἀντιλαμβανόμαστε καθαρά τήν ὑπαρξη μιᾶς τάξης πραγμάτων ὅπου ἕνα φέρον στοιχείο (ἡ κολόνα) σηκώνει ἕνα φερόμενο (τό διάζωμα). Ὅλες μαζί οἱ κολόνες πάλι παρατάσσονται εὐρυθμα γύρω στό ναό, ἐνῶ βρίσκουμε ἐπίσης εὐρυθμία καί στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ἐναρμονισμένες κατά τέτοιο τρόπο μεταξύ τους ὥστε καμιά τους νά μήν εἶναι κυρίαρχη. Γι' αὐτό ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀρχαῖος ναός οὔτε πολύ μακρὺς εἶναι (ὀπότε θά κυριαρχοῦσε τό μήκος), οὔτε πολύ πλατὺς (ὀπότε θά κυριαρχοῦσε τό πλάτος), οὔτε πολύ ὕψηλός (ὀπότε θά κυριαρχοῦσε τό ὕψος). Μιά θαυμαστή ἄρμονία τόν συνέχει πού γαληνεύει τήν ψυχή μας στή θεά του. Τίποτε δέν τῆς προκαλεῖ ταραχή. Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό σπουδαιότερο χαρακτηριστικό τοῦ Ὁραίου (τοῦ Κάλους τῶν ἀρχαίων): ἡ μακαριότητα τῆς ψυχῆς πού ἀπολαμβάνει αἰσθητικά ἀπαθῶς, ἀνεπηρέαστη δηλαδή ἀπό ὅποιαδήποτε δόνηση.

Καί στό χριστιανικό ναό ὑπάρχουν κολόνες. Τό εὐθύγραμμο διάζωμα ὁμως ἐδῶ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τόξα, πού δέν μπορούν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς παθητικά «φερόμενα» στοιχεῖα. Μιά κάποια κίνηση πρὸς τά ἐπάνω προσδίδει σ' αὐτά ἕνα δυναμισμό, πού παρασύρει τό βλέμμα μας ἀπό τή μιά κολόνα στήν ἄλλη· γι' αὐτό καί ἡ «παρατάξη» πού ἀποτελοῦν κι ἐδῶ ὅλες μαζί οἱ κολόνες παύει ἀπό τοῦ νά εἶναι στατική, μᾶς ὀδηγεῖ μέ τό «βηματισμό» τῆς πρὸς κάποιο στόχο (τό ἱερό βῆμα).

Ἄν ἐξετάσουμε τίς παλιές χριστιανικές βασιλικές, θά διαπιστώσουμε ἀμέσως ὅτι μιά διάσταση —τό μήκος— ξεπερνάει ἔντονα τίς δύο ἄλλες. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνας κυρίαρχος ἄξονας, πού παρασύρει κι αὐτός τό βλέμμα πρὸς ὀρισμένο στόχο (τό ἱερό βῆμα πάλι). Ἀργότερα στό Βυζάντιο, ὅταν ἡ κάλυψη γίνεται μέ θόλους, μιά καινούρια δεσπόζουσα μονάδα —ὁ τροῦλλος— κυριαρχεῖ σ' ὀλόκληρη τή σύνθεση τοῦ ναοῦ. Ἡμιτροῦλλια καί ἄλλου εἶδους θόλοι, πού ἀποτελοῦν μιά συγχορδία ἀπό καμπύλες γραμμές, ἀρχίζουν ἀπό χαμηλότερα ἐπίπεδα (πλάγια κλίτη, γωνιαῖα διαμερίσματα) καί πυργώνονται πρὸς ὕψηλότερα (κεντρικό κλίτος, σταυρωτές καμάρες) γιά νά καταλήξουν στόν κεν-

τρικό τροῦλλο, πού ὑποτάσσει στήν κυριαρχία του ὀλόκληρη τή σύνθεση. Αὐτός βέβαια εἶναι τό σπουδαιότερο φ ε ρ ὀ μ ε ν ο σ τ ο ι χ ε ἷ ο καί ἀναγκαστικά θά πρέπει νά ὑπάρχουν ἰσχυρά φ έ ρ ο ν τ α στοιχεῖα (ποδαρικά) γιά νά κρατηθεῖ στά ὕψη πού βρίσκεται. Καί ὁμως ὅταν ἡ ψυχή μας ἀναζητεῖ ὑποσυνειδητά τά στηρίγματα αὐτά δέν τά βρίσκει γιατί ἔχουν συστηματικά ἀποκρυβεῖ. Τότε αἰσθάνεται κάποιο δέος νά τήν συνέχει, πού ἐντείνεται καί ἀπό τή διαπίστωση ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ δέν περιορίζεται ἀπό σαφή ὄρια, ἐπειδή αὐτά εἶναι διάτρητα καί ἀφήνουν ἐλεύθερο τό βλέμμα νά πλανηθεῖ σέ βάθος, ἀπό ἐπίπεδο σέ ἐπίπεδο, προκαλώντας τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ χῶρος ἐκτείνεται ἔως τό ἽΑπειρο! ἽΑλλά καί ἡ μάζα τῶν ὀρίων φαίνεται νά ἔχει ἐξαῦλωθεῖ γιατί τό μάτι, ὅπου καί ἄν στραφεῖ, δέν βρίσκει τίποτε πού νά τό κάνει νά συνειδητοποιήσει τήν ὑπαρξή της: Γεῖσα, κορωνίδες, κυμάτια καί ὀδιδήποτε ἄλλο ἀπό ἐκεῖνα πού τόνιζαν τό βάρος καί τήν πλαστικότητα στόν ἀρχαῖο ναό, στό χριστιανικό ἔχουν σχεδόν καταργηθεῖ· οἱ ἐπιφάνειες λείες καί στιλπνές ἐπειδή καλύπτονται ἀπό χρωματιστές μαρμάρινες πλάκες καί ἀποστῖλβοντα ψηφιδωτά, συνδέονται μέ ἀπλές γεωμετρικές γραμμές «ἀσώματες». ἽΑν σ' αὐτά προστεθεῖ καί ὁ ρόλος τοῦ φωτός πού καταυγάζει τό ναό «ἐκ τῶν ἄνω» θά κατανοήσουμε γιατί ἡ ψυχή μας δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι ὁ ἄ-παθής θεωρός τῆς ὕλικῆς ὀμορφιάς τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ἀλλά β ἰ ὠ ν ε ἰ ὀποκειμενικά μιάν ἄλλη ὀμορφιά πού δέν εἶναι ἐ κ τ ο ὕ κ ὀ σ μ ο υ τ ο ὕ τ ο υ!

Φυσικό ἦταν οἱ ἀρχαῖοι νά ἐκφραστοῦν μέ τόν ἕνα τρόπο καί οἱ χριστιανοί μέ τόν ἄλλο, γιατί οἱ πρῶτοι ἔπαιρναν καταφατική στάση ἀπέναντι στή ζωή («Νοῦς ὕγιῆς ἐν σώματι ὕγιῆ») ἐνῶ ἡ στάση αὐτή στούς χριστιανούς ἦταν ἀρνητική: Προετοιμασία γιά τή Μ έ λ λ ο υ σ α Ζ ω ή, τή μόνη ἀληθινή γι' αὐτούς, ἦταν ἡ ἐπίγεια ζωή («Οὐ γάρ ἔχομεν ὤδε μένουσαν πόλιν, ἀλλά τήν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν» ἽΕβρ. 13/14), γι' αὐτό καί δέν ἄξιζε τόν κόπο νά τήν προσέξει κανεῖς. Αὐτή τή βασική ἀρχή θέλει νά ἐκφράσει ὁ χριστιανικός ναός μέ τήν ἐ κ π ν ε υ μ ἄ τ ω σ η πού τόν χαρακτηρίζει, σέ ἀντίθεση πρὸς τόν εἰδωλολατρικό ὀπου ἡ ὕλη διατηρεῖ ὀλες της τίς ἰδιότητες.

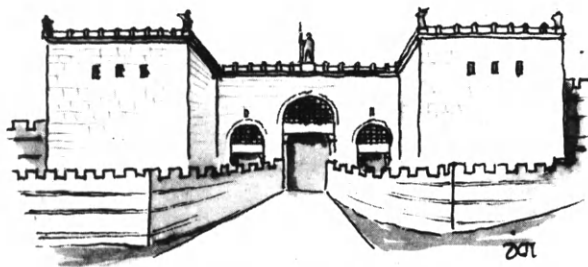
Σέ σωζόμενες βυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Πόλης, πού δέν ἔχουν παραμορφωθεῖ, μποροῦμε ἀκόμη νά ὀποστοῦμε τήν ψυχική δόνηση τοῦ ἽΥπερβατικοῦ, πού δέν ἐκδηλώνεται ὁμως πάντα κατά τόν ἴδιο τρόπο, γιατί οἱ ἐκκλησίες ἀνήκουν σέ διαφορετικές περιόδους τῆς χιλιόχρονης ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. ἽΗ τέχνη σάν ἐκδήλωση ζωῆς ἀκολουθεῖ τίς ἱστορικές μεταπτώσεις στή ροή τοῦ χρόνου, πράγμα πού σημαίνει ὀτι καί στήν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς τέχνης θά συναντήσουμε τίς τρεῖς περιόδους ἀκμῆς, γιά τίς ὀποῖες κάναμε λόγο στήν ἱστορική εἰσαγωγή. Κατά τίς περιόδους αὐτές ἡ μορφολογία τῶν ἐκκλησιῶν παρουσιάζει διαφορές γιά τίς ὀποῖες θά μἄς κατατοπίσουν οἱ πρῶτοι τρεῖς πίνακες (1-3), ἐνῶ σέ ἄλλους ἔξι (4-9) θά βροῦμε τά χαρακτηριστικά τῶν διαφορῶν τύπων ναοῦ πού ἐφαρμόστηκαν στήν Κωνσταντινούπολη.

β. Τείχη

Τά πρὸς τὴ θάλασσα βυζαντινὰ τείχη, ἀπὸ τὰ ὅποια ἓνα μέρος σώζεται ἐρειπωμένο, ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τμήματα: ἐκεῖνο πού ἀκολουθεῖ τὴν παραλία τοῦ Κερατίου κόλπου (εἰκ. 6: 23, 23....) καὶ ἐκεῖνο πού ἀκολουθεῖ τὴν παραλία τῆς Θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ (25, 25....). Καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦνται ἀπὸ μιά μόνη σειρά τειχῶν, μὲ ἑκατὸ δέκα πύργους στό τεῖχος τοῦ Κερατίου, ὅπου ἀνοίγονταν δεκατέσσερις πύλες, καὶ ἑκατὸ δεκαοκτώ πύργους μὲ δεκατρεῖς τουλάχιστον πύλες στό τεῖχος τῆς Προποντίδας.

Σ' ἓνα σημεῖο τοῦ τεῖχους τοῦ Κερατίου, στήν περιοχή ὅπου κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχε ὅπως φαίνεται κάποιος φάρος (γι' αὐτὸ καὶ ἡ σημερινὴ του ὀνομασία εἶναι Fener), ὁ τοῖχος διπλασιάζεται πρὸς τὰ μέσα καὶ σχηματίζει τὸ ἄλλοτε *Κάστρον τοῦ Πετρίου* (24), τὴν μετὰ τὴν "Ἀλωση συνοικία Διπλοφαναρίου, ὅπου βρίσκεται ἐγκατεστημένο τὸ Ὁρθόδοξο Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 17ου αἰῶνα.

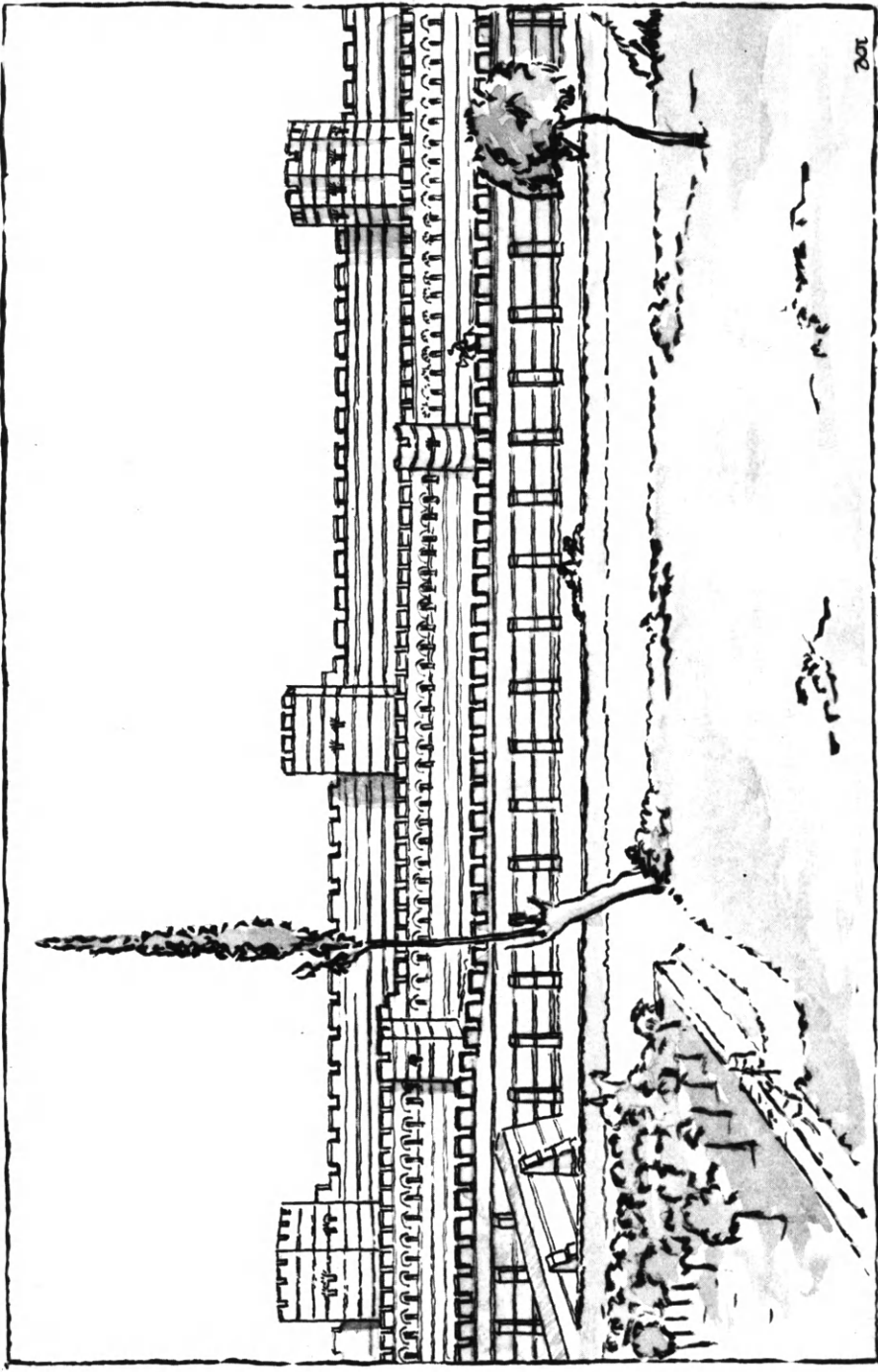
Ἰδιαιτέρη σημασία παρουσιάζουν τὰ *Χερσαῖα Τείχη* (εἰκ. 6: 16), πού χτίστηκαν, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὸν Θεοδοσίον τὸν Β' κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα. Ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν Προποντίδα ἕως τὸ βυζαντινὸ παλάτι τῆς περιοχῆς τῶν Βλαχερνῶν —πρὸς τὸν Κεράτιο— πού εἶναι γνωστὸ σήμερα μὲ τὴν ἐπωνυμία Tekfur Saray. Σ' ὅλο τὸ μῆκος του ἀνοίγονται δέκα πύλες, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Προποντίδα ἦτάν ἡ ἐπίσημη εἴσοδος τῆς βυζαντινῆς πόλης, ἡ πύλη μὲ τὰ ἐπιχρῶσωμένα θυροφύλλα, πού γι' αὐτὸ ὀνομαζόταν *Χρυσέα Πύλη* (εἰκ. 8).

Εἰκ. 8. Ἡ Χρυσὴ Πύλη τῶν Θεοδοσιανῶν Τειχῶν.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὀγκῶδεις τετραγωνικοὺς πύργους, χτισμένους μὲ μαρμάρινους δόμους. Ἀνάμεσά τους ἀνοίγονται τρεῖς θύρες: μιά μεγάλη, μεσαία, πού χρησιμοποιοῦνταν μόνον ὅταν ὁ νικητὴς αὐτοκράτορας ἔμπαινε θριαμβευτικά στὴν πόλη, καὶ ἄλλες δύο τοποθετημένες συμμετρικά πρὸς τὴν πρώτη.

Τὰ Θεοδοσιανὰ τείχη (εἰκ. 9), ἀποτελοῦσαν ἐξαιρετὸ ἀμυντικὸ σύστημα, ἀπόρθητο ὡς τὴν ἐφεύρεση τῆς πυρίτιδας.

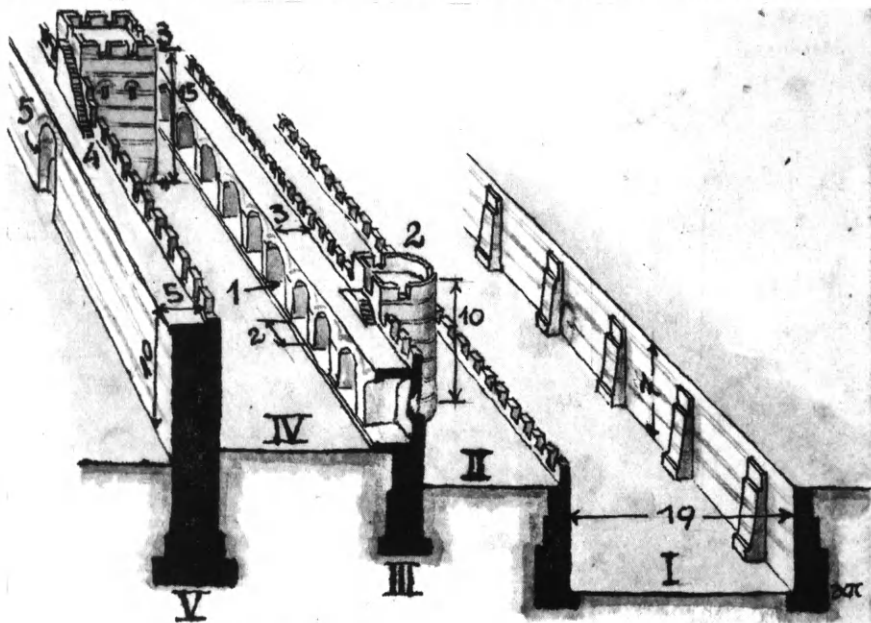

201

Εικ. 9. Αναπαράσταση μέρους τῶν Θεοδοσιανῶν Τειχῶν (κατὰ Kirschen).

Ἐκεῖνος πού πλησιάζει τὴν πόλη ἀπ' ἔξω συναντάει (εἰκ. 10): α) Μιά πλατιά τάφρο (I), πού δέν εἶναι καθορισμένο ἂν τὴν γέμιζαν μέ νερό κατὰ τίς πολιορκίες. Πάντως καί χωρίς νερό, οἱ διαστάσεις της εἶναι ἀρκετές γιά ν' ἀποτελέσουν μιά πρώτη ἀμυντική γραμμή. β) Ἐναν ἐξωτερικό περίβολο (ἐξωπαραιτείον: II), γιά τὰ στρατεύματα πού υπεράσπιζαν τὴν τάφρο. γ) Τό ἐξωτερικό τεῖχος (ἐξω τεῖχος, προτείχισμα: III) μέ 92 πύργους (2) μισοστρόγγυλους καί πολυγωνικούς. Τό τεῖχος αὐτό δέν ἦταν κατασκευασμένο σάν ἀπλός συνεχές τοῖχος, ἀλλά ἦταν συγκροτημένο ἀπό μιάν ἀλληλοδιαδοχή θολωτῶν διαμερισμάτων (1). δ) Ἐναν ἐσωτερικό περίβολο (IV) καί τέλος, ε) τό ἐσωτερικό τεῖχος (ἐσω τεῖχος, μέγα τεῖχος: V) μέ 96 πύργους, τετραγωνικούς καί πολυγωνικούς (3), πού ἀντιστοιχοῦσαν στά διάμεσα τῶν πύργων τοῦ ἐξωτερικοῦ τεῖχους. Οἱ πύργοι αὐτοί, χτισμένοι ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἰσχυρότατο τοῖχο (4) ὁ ὁποῖος περνάει συνεχῆς ἀπό πίσω τους, εἶναι διώροφοι. Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι τό γεγονός ὅτι τὰ Θεοδοσιανά τεῖχη, ἔργο καθαρά ὠφελιμιστικό, παρουσιάζουν ἐμπρόθετη διάθεση τῶν μηχανικῶν πού τὰ κατασκεύασαν νά εἶναι καί αἰσθητικά ἄσσογα: Ἀρμονικές σχέσεις ἀνάμεσα στούς μικροῦς καί τούς μεγάλους πύργους, ποικιλία στή μορφή τους, προσπάθεια νά διορθωθοῦν οἱ ἀναλογίες μέ κόγχες πού περιβάλλουν χαμηλές θύρες (5), ἀκόμη καί κεραμοπλαστικός διάκοσμος σέ πολλά μέρη τους, καθιστοῦν τὰ τεῖχη στό σύνολό τους πραγματικό ἔργο τέχνης (εἰκ. 9).

Τὰ Θεοδοσιανά τεῖχη, μέ τὴν τριπλή ἀμυντική γραμμή τελείωναν, ὅπως εἶδαμε, στό γνωστό μέ τὴν ἐπωνυμία Τεκφοῦρ Σαράι (εἰκ. 11: 1) βυζαντινὸ κτίριο,

Εἰκ. 10. Ἀναπαράσταση τοῦ Ἱπποδρόμου.

Εἰκ. 11. Τὰ τείχη τῶν Βλαγερνῶν.

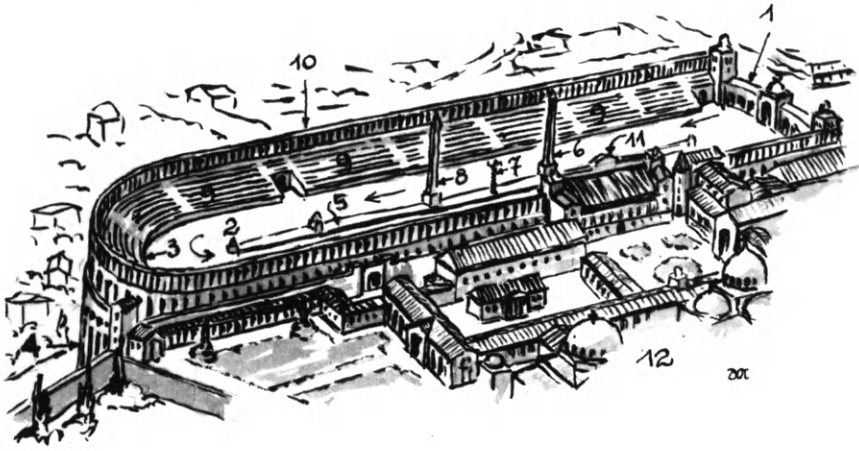
πράγμα πού όφείλεται στό ότι προϋπήρχε εκεί τό προάστιο τών Βλαχερνών μέ τό δικό του τείχος. Από τό παλιό αυτό τείχος μόνο μερικά δυσκολοθώρητα σήμερα ύπολείμματα σώζονται (2).

Τά τείχη τών Βλαχερνών, πού έφθασαν ώς έμās σέ άρκετά καλή κατάσταση (είκ. 11) άποτελοϋνται άπό τρία τμήματα (I, II, III) χτισμένα σέ διάφορες εποχές. Τό πρώτο άπ' αυτά είναι τό τείχος του Μανουήλ Κομνηνού (1143 - 1180), πού άρχίζει άπό τό Τεκφούρ Σαράι, σχεδόν κάθετα πρός τό Θεοδοσιανό τείχος και στρέφεται πρός τό Βορρά, στον τρίτο πύργο του. Διαθέτει έννέα πυκνοτοποθετημένους πύργους, μισοστρόγγυλους, πολυγωνικούς και τετραγωνικούς και μία δημόσια πύλη (Eğri Kapı: 4), πού πιστεύεται ότι πρέπει νά ταυτισθει πρός τήν *Πόρτα Καλιγαρίων*, πού αναφέρουν τά κείμενα. Τό δεύτερο τμήμα (II) παρουσιάζει τοιχοδομία πού ύπολείπεται σέ έπιμέλεια κατασκευής. Διαθέτει τέσσερις πύργους, όλους τετραγωνικούς, τής ίδιας ποιότητας κατασκευής. Τό τμήμα αυτό φέρει τρεις έπιγραφές μέ τρεις διαφορετικές χρονολογίες άνακαινίσεων: 1188 ('Ισαάκ Β', Άγγελος), 1317 ('Ανδρόνικος Β', Παλαιολόγος) και 1441 ('Ιωάννης Ζ', Παλαιολόγος). Έδώ ύπάρχει και μία μικρή πύλη, έντειχισμένη σήμερα, πού δέν άποκλείεται νά είναι ή *Πόρτα Γυρολήμνης*, πού αναφέρεται στις πηγές και όδηγοϋσε, σύμφωνα μ' αυτές, στα παλάτια τών Βλαχερνών, τών όποιων δύο πύργοι (5,6) και μία σειρά άπό ύπόγεια (7) συνεχίζουν τό τμήμα αυτό τών τειχών.

Τό τελευταίο τμήμα (III), πού συνδέεται μέ τά τείχη του Κερατίου (8) είναι διπλό και σχηματίζει είδος κάστρου. Τό μέσα τείχος χτίστηκε άπό τον 'Ηράκλειο (γύρω στό 627) και διαθέτει τρεις πύργους, ένώ τό έξωτερικό χτίστηκε άπό τον Λέοντα (κατά τό 813) και διαθέτει τέσσερις μικρούς πύργους. Μία μόνο πύλη άνοιγόταν στό τείχος του 'Ηρακλείου, ή *Πόρτα τών Βλαχερνών* (10), πού διατηρείται ώς σήμερα, ένώ ή αντίστοιχη πύλη του τείχους του Λέοντος έχει γκρεμιστεί.

γ'. 'Ιππόδρομος

Χτισμένος, όπως είδαμε στα προηγούμενα, άπό τον Σεπτίμιο Σεβήρο και συμπληρωμένος άπό τον Μεγάλο Κωνσταντίνο ο 'Ιππόδρομος (είκ. 12), έγκαινιάστηκε μαζί μέ τήν πόλη (τό 330). Προορισμένος κυρίως για άρματοδρομίες, τό άγαπημένο σπόρ τών βυζαντινών, ήταν στήν οϋσία του ένας διπλός δρόμος όπου έτρεχαν τά άρματα, πού ξεκινούσαν άπό τις 'Ι π α φ έ σ ε ι ς (1), έφθάναν ακολουθώντας τον ένα δρόμο ως ένα όρισμένο σημείο (2) και γυρνούσαν πίσω άπό τον άλλο δρόμο. Τό μέρος πού γινόταν ή στροφή ήταν κατά φυσική συνέπεια στρογγυλό και άποτελοϋσε τή Σ φ ε ν δ ό ν η (3), ή όποία στηριζόταν, όπως είδαμε, σέ ισχυρούς πεσσούς (4) επειδή στό σημείο αυτό τό έδαφος ήταν πολύ

Εἰκ. 12. Ἀναπαράσταση τοῦ Ἱπποδρόμου· (κατὰ Abbé Vogt).

κατηφορικό. Τό ἰσχυρό αὐτό ὑπόβαθρο τῆς Σφενδόνης σώζεται σήμερα στό ἄκρο τῆς πλατείας πού ἀντικαθιστᾶ τόν Ἱππόδρομο (At meydan).

Ἐνας χαμηλός τοίχος (κρηπίς, εὐριπος: 5) χώριζε τὸ δρόμο τοῦ πηγαίμου ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ ἐρχομοῦ καὶ ἦταν στολισμένος μετὰ διάφορα «μνημεῖα», ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἐπὶ τόπου τρία: Ὁ αἰγυπτιακός, μονολιθικός ὀβελίσκος πού ἔστησε ἐκεῖ ὁ Θεοδοσίος ὁ Μέγας (6), ἡ «στήλη τῶν ὄψεων», πού εἶχαν ἀφιερώσει οἱ ἑλληνικές ἀρχαῖες πόλεις στό Μαντεῖο τῶν Δελφῶν, μετὰ τὴν νίκη τῆς Μάχης τῶν Πλαταιῶν (7), καὶ ἕνας χριστός ὀβελίσκος, γνωστός στοὺς βυζαντινοὺς μετὰ τὸ ὄνομα κ ο λ ο σ σ ὄ ς (8).

Τοὺς δρόμους καὶ τὴν σφενδὴν περιέβαλαν οἱ κερκίδες (9, 9 ...), ὅπου, καθὼς πιστεύεται, μπορούσαν νὰ πάρουν θέση γύρω στοὺς ἑκατὸ χιλιάδες θεατές. Μία ἐσκαφή πού ἔγινε πρὶν μερικά χρόνια στὴν περιοχὴ γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ τὸ νεόχτιστο Μέγαρο τῆς Δικαιοσύνης, ἀποκάλυψε μερικές ἀπὸ τίς κερκίδες τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς κλίμακας πού ὄδηγοῦσε σ' αὐτές. Οἱ κερκίδες κατέληγαν στό ἀνώτατο μέρος τους σὲ στοᾶ (10) πού τὴν κοσμοῦσαν ἔργα τέχνης φερμένα ἀπὸ διάφορες περιοχές. Τόσο σπουδαῖα σὲ ποσότητα καὶ ποιότητα ἦταν τὰ ἔργα αὐτὰ ὥστε νὰ μὴ θεωρηθεῖ κανεὶς ὑπερβολικός ἂν πεῖ ὅτι ὁ Ἱππόδρομος ἀποτελοῦσε ἀξιόλογο «μουσεῖο», μετὰ τὴν ἔννοια πού δίνουμε σήμερα στὸν ὄρο αὐτό. Ἦταν ὁμοίως καὶ «θηριοτροφεῖο», γιὰτί στὰ διαμερίσματα πού βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τίς κερκίδες, ἦταν ἐγκαταστημένα πολλές φορές ἄγρια θηρία γιὰ ἐπιδείξεις. Ἦταν ἀκόμη καὶ «ὑπαίθριο θέατρο» μετὰ παραστάσεις παντομίμας, χορῶν καὶ ἄλλες θεαματικές ἐπιδείξεις. Καὶ τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα, ὁ Ἱππόδρομος, ἦταν καὶ τόπος πολιτικῶν ἐκδηλώσεων, ὅπου οἱ Δ ἤ μ ο ι (οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι) προέβαιναν σὲ ἐπευφημίες ἢ ἀποδοκιμασίες, πού μπορούσαν νὰ

καταλήξουν καί σέ πραγματική ἐπανάσταση.

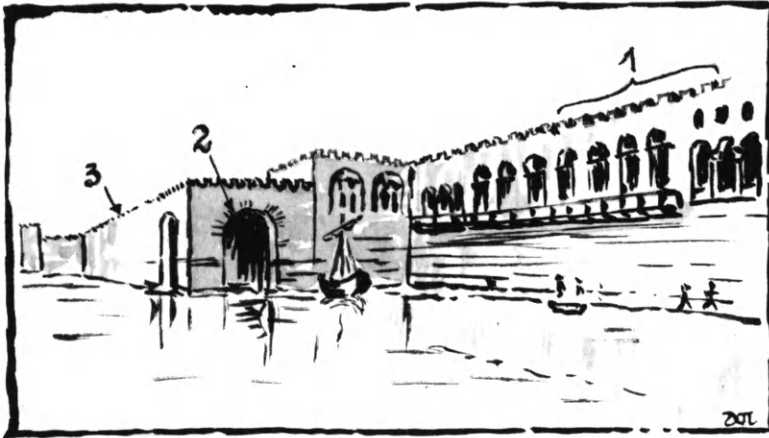
Στή μέση σχεδόν τῶν ἀριστερῶν κερκίδων ὑπῆρχε τὸ *Κάθισμα*, δηλ. τὸ Θεωρεῖο τοῦ αὐτοκράτορα (11), ὑψηλά, στηριγμένο σέ κολόνες, πού συγκοινωνοῦσε ἀπευθείας μέ τὸ «Ἱερὸν Παλάτιον» (12), πρὸς τὸ ὁποῖο συνόρευε ὁ Ἱππόδρομος. Ἔτσι ὁ βασιλιάς ἔφθανε στοὺς «κάθισμα» χωρὶς νά περνάει μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος. Ἄπ' ἐκεῖ παρακολοῦθοῦσε μέ τὴν ἀκολουθία του τοὺς ἀγῶνες, ὅπως φαίνεται στὰ ἀνάγλυφα πού κοσμοῦν τὴ βάση τοῦ αἰγυπτιακοῦ ὀβελίσκου, ὅπου παριστάνεται ὁ Θεοδόσιος ὁ Μέγας στοὺς «κάθισμα».

δ'. Παλάτια

Τὸ γενικὸ ὄνομα *Ἱερὸν Παλάτιον* ἀποδιδόταν σ' ἓνα τεράστιο συγκρότημα πού τὸ συνιστοῦσαν κτίρια μέ πλοῦσια διακοσμημένες αἴθουσες (σάν τὸν Χρυσοστρίκλινο), πολυτελέστατα ἰδιωτικά διαμερίσματα, μαρμαρόστρωτες στοῖες, στρατῶνες τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, στωπερίβλητες αὐλές, κήποι, περιώνυμες ἐκκλησιές (σάν τὴ Νέα, πού ἀποτελοῦσε σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας) καὶ ἄλλα. Μιά μεγαλοπρεπὴς εἰσοδος, ἡ *Χαλκή*, ὀδηγοῦσε στοὺς μέγανος συγκρότημα κτιρίων, τὰ ὁποῖα χτίζονταν, συμπληρώνονταν, διαρρυθμίζονταν συνεχῶς ὥσπου κάλυψαν, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ παλατιοῦ (κατὰ τὸ δέκατο αἶώνα), ὅλη τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομο ἕως τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία ἕως τὸ σημερινὸ τζαμί τοῦ Σουλτάν Ἀχμέτ, χτισμένο σέ οἰκόπεδο πού ἀνῆκε στοὺς χώρους τοῦ παλατιοῦ. Ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἶώνα τὸ συγκρότημα ἀρχίζει σιγὰ σιγὰ νά παραμελεῖται, γιατί οἱ αὐτοκράτορες στρέφονται πρὸς ἄλλα παλάτια πού χτίζονται στὴν 14η Ρεγεῶνα, στίς Βλαχέρνες, ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκαν τελικὰ κατὰ τὸ 15ο αἶώνα.

Τί ἀπομένει ἀπὸ τὸ καταπληκτικὸ αὐτὸ συγκρότημα σήμερα; Τίποτε σχεδόν! Κάτω στὴν παραλία, ἐπάνω στὰ τείχη, μιά ἐρειπωμένη αἴθουσα, γνωστὴ σήμερα ὡς «Οἰκία τοῦ Ἰουστινιανοῦ» (εἰκ. 13: 1) καθορίζει τὴ θέση ἑνὸς ἀπὸ τὰ παλάτια τοῦ συγκροτήματος: Τὸ *Παλάτι τοῦ Βουκολέοντος*. Ἡ ὀνομασία ὀφείλεται σ' ἓνα ἀνάγλυφο πού παρίστανε ἓνα λιοντάρι νά κατασπαράζει ἓνα ταῦρο (bous στὰ λατινικά, πού μαζί μέ τὸ ἑλληνικὸ «λέων» ἀποτελέσει τὴ μεικτὴ λέξη Βουκολέων). Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ τεῖχος σχηματίζει γωνία, ὅπου διαγράφεται ἓνα μεγάλο τόξο (2 στὴν εἰκ. 13, ὅπου παριστάνεται τὸ Παλάτι τοῦ Βουκολέοντος σέ ἀναπαράσταση ἀπὸ τὸν Rice). Πρόκειται γιὰ τὴν εἰσοδοῦ ἑνὸς μικροῦ λιμανιοῦ πού χρησιμοποιοῦσε ἀποκλειστικὰ μόνο ὁ αὐτοκράτορας. Ἀπὸ τὸ λιμανάκι αὐτὸ ἀρχίζει μιά μαρμάρινη κλίμακα πού ὀδηγοῦσε στοὺς παλάτια τοῦ Βουκολέοντος. Αὐτὸ χρονολογεῖται, ὅπως δείχνει μιά ἐπιγραφή, στὸν 4ο αἶώνα, ἐνῶ ἓνα μονόγραμμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ μαρτυρεῖ γιὰ κάποια σοβαρὴ ἀνακαίνιση ἀπὸ τὸν μέγανος αὐτοκράτορα.

Ὅταν κατὰ τὸ 1912 μιά μεγάλη πυρκαϊὰ σάρωσε ὀλόκληρη τὴ συνοικία πού

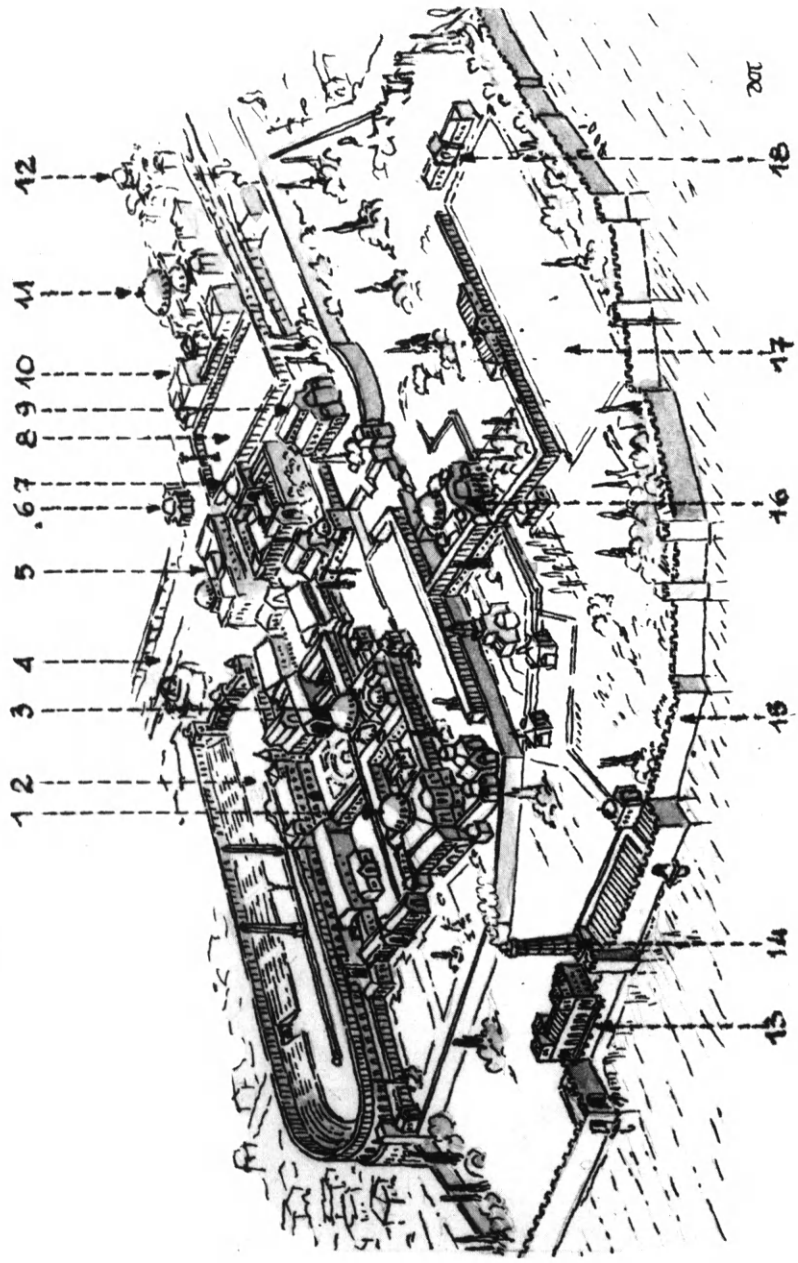
Είκ. 13. Αναπαράσταση τοῦ Παλατιοῦ τοῦ Βουκολέοντος.

κάλυπτε τό χῶρο τοῦ συγκροτήματος τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων, ἀναφάνηκαν ἀρκετοί ἀναλημματικοί τοῖχοι, ὑπόβαθρα καί ὑπόγεια, τά ὁποῖα μπορεῖ κανεῖς ἄν σκαλίσει, ν' ἀνακαλύψει καί σήμερα, ἀνάμεσα στά σπίτια τῆς νέας συνοικίας πού δημιουργήθηκαν ἀπό τότε.

Τέλος μιά συστηματική ἀρχαιολογική ἀνασκαφή πού διενεργήθηκε ἀπό τοὺς Ἄγγλους λίγο πρὶν (1935 - 1938) καί λίγο μετὰ (1952 - 1955) τό δεῦτερο Παγκόσμιο πόλεμο, ἀποκάλυψε, πίσω ἀπό τό τζαμί τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ, ὑπολείμματα μιᾶς μεγάλης περιστυλῆς αὐλῆς καί τά θεμέλια ἐνός ἀψιδωτοῦ κτιρίου προσκολλημένου στή μιά πλευρά της, πού μποροῦν κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς νά χρονολογηθοῦν στὸν 5ο αἰῶνα, ἐνῶ τό περιστύλιο στὸν 7ο. Κάτω ἀπό τίς μαρμάρινες πλάκες τῆς στοᾶς πού περιέβαλλε τὴν αὐλή, βρέθηκαν ἀρχαιότερα ψηφιδωτά δαπέδου μέ βουκολικές καί κυνηγετικές σκηνές ἀξιόλογης τέχνης. Ὅσα ἀπό τά ψηφιδωτά αὐτὰ ἦταν καλά στερεωμένα ἀφέθηκαν ἐπὶ τόπου, ἐνῶ ἐκεῖνα πού κινδύνευαν νά φθαροῦν μεταφέρθηκαν σ' ἓνα κοντινὸ ὀθωμανικὸ κτίριο γιὰ ν' ἀποτελέσουν, μαζί μέ τά ἐπὶ τόπου, τό Μοϋσεῖο τῶν Ψηφιδωτῶν (Μοζαϊκ Μῦσει).

Συνοψίζοντας πρέπει νά ποῦμε: α) ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τό παλάτι τοῦ Βουκολέοντος, β) τοῖχοι, ὑπόγεια καί ἄλλα ὑπόβαθρα πού εἶναι κατασπαρμένα στὴν παλαιὰ περιοχή τοῦ Ἱεροῦ Παλατιοῦ καί γ) τά εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς πίσω ἀπὸ τό τζαμί τοῦ Σουλτάν Ἀχμέτ, ἀποτελοῦν σήμερα τά πολὺ ἰσχνὰ κατάλοιπα τοῦ περιώνυμου συγκροτήματος παλατιῶν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

Μιά ἰδέα γι' αὐτὰ στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τους θά μᾶς δώσει ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Abbé Vogt (εἰκ. 14), πού βασίζεται κυρίως στὶς περιγραφές τῆς «Βασιλείου Τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ἔστω καί ἂν αὐτὴ — καλύτερη βέβαια ἀπὸ ἄλλες — ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο.

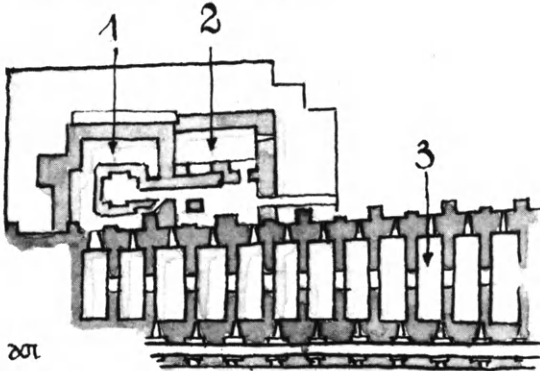
Είκ. 14. Αναπαράσταση του Ἱεροῦ Παλατιοῦ.

1: Χρυσοτριβλίνος, 2: Τριπόρομος, 3: Τρίκογχος, 4: Μέση, 5: Θόλιος τοῦ Ζακείπου, 6: Μύλων, 7: Χαλαρή, 8: Αὐγουστάιον, 9: Παλάτι τῆς Μεγαράρας, 10: Πατριαρχεῖον, 11: Ἁγία Σοφία, 12: Ἁγία Εἰρήνη, 13: Παλάτι τοῦ Βουκολόπου, 14: Φόρος, 15: Θεωλόσια Τείχη, 16: Ἡ Νέα (ἐκκλησία), 17: Τζικανιστήριον, 18: Στάβλοι.

Καί ἀπό τὰ Παλάτια τῶν Βλαχερνῶν πού ἄν καί μικρότερα σέ ἐμβαδόν δέν ὑστεροῦσαν σέ πολυτέλεια ἀπό τό συγκρότημα τοῦ Ἱεροῦ Παλατιοῦ, ἐλάχιστα ὑπολείμματα διασώζονται. Περιγράφοντας τὰ τείχη τῶν Βλαχερνῶν εἶδαμε ὅτι τό μεσαῖο τμήμα τους συμπληρώνεται ἀπό ἕνα οἰκοδομικό συγκρότημα πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο μεγάλους τετραγωνικούς πύργους (εἰκ. 11: 5, 6) πίσω ἀπό τοὺς ὁποίους ὑπάρχει —πρὸς τό μέσα μέρος τοῦ τείχους— μιὰ σειρά ἀπό θολωτὰ ὑπόγεια διαμερίσματα (7), πού ἀνήκαν στό Παλάτι τῶν Βλαχερνῶν.

Τὰ διαμερίσματα αὐτὰ ἔπαιζαν τό ρόλο τείχους γιὰ τὴν πόλη καὶ ὑπόβαθρου γιὰ τὴ δημιουργία ὑψηλοῦ ἰσοπεδώματος ἐπάνω στό ὁποῖο ἦταν χτισμένα τὰ παλάτια. Αὐτὰ κατὰ συνέπεια βρισκόνταν σέ τέτοιο ὕψος ὥστε νά εἶναι πολὺ δύσκολο νά παραβιαστοῦν καὶ ἀπολάμβαναν μιάν ἀπαράμιλλη πανοραμικὴ θέα πρὸς τὸν Κεράτιο καὶ τὴ γύρω κατάφυτη περιοχὴ.

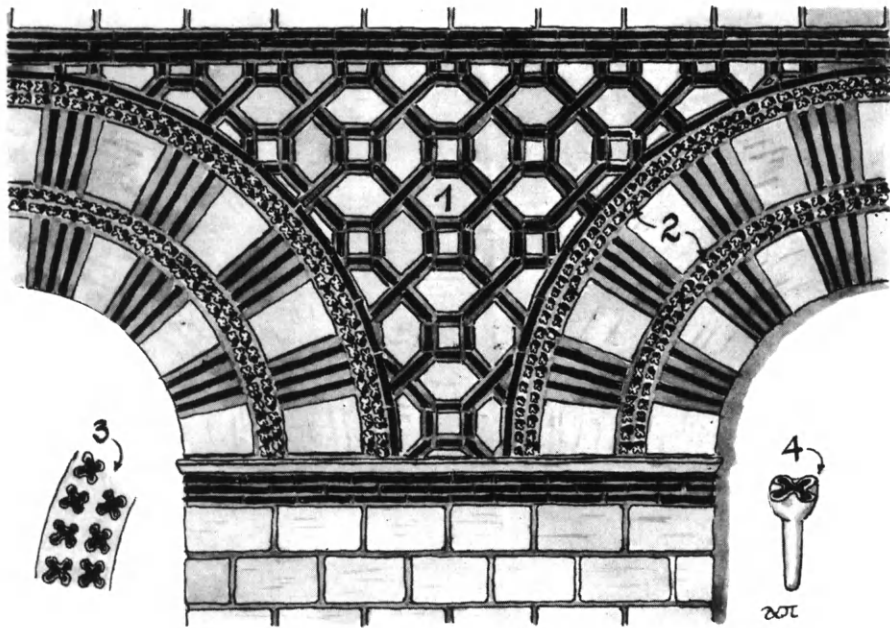
Ὁ πρῶτος πύργος (εἰκ. 15: 1) διέθετε δύο ὀρόφους, στὸν ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔμπαινε κανεὶς κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ. Ὁ πύργος αὐτός ταυτίζεται συνήθως πρὸς τὸν πύργο πού ἔχτισε ὁ Ἰσαάκιος Ἄγγελος (1185-1195), ὃχι μόνον γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἀμυνα τῶν παλατιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νά τὸν χρησιμοποιήσει σάν ἰδιαιτέρη κατοικία του.

Εἰκ. 15. Ὑπολείμματα τοῦ Παλατιοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ὁ δεῦτερος πύργος (2), ἐπίσης διώροφος, θεωρεῖται ὅτι χρησίμευσε ὡς φυλακὴ, κατὰ τό 12ο αἰῶνα, τοῦ Μιχαήλ Ἀνεμᾶ, πού κατηγορήθηκε γιὰ συμμετοχὴ σέ συνομοσία ἐνάντια στόν Ἀλέξιο Α' τὸν Κομνηνὸ. Πύργοι καὶ ὑπόγεια, μαζί μέ τὸν κάθετο πρὸς τὰ τείχη ἀναλημματικό τοῖχο (εἰκ. 11: 13) τοῦ ἰσοπεδώματός τους εἶναι ὅ,τι ἀπομένει σήμερα ἀπὸ τὰ περιώνυμα παλάτια τῶν Βλαχερνῶν, πού εἶχαν καταπλήξει τοὺς Σταυροφόρους μέ τὸν πλοῦτο, τὸν ἐκθαμβωτικό διάκοσμο καὶ τὰ ἔργα τέχνης πού περιεῖχαν. Σ' αὐτὰ θά μπορούσαν νά προστεθοῦν ἕνας τοῖχος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Θέκλας (Toklu dede: εἰκ. 11: 9) καὶ τό περιώνυμο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους «Ἁγίασμα τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν», μέσα στήν ὁμώνυμη νεώτερη ἐκκλησία.

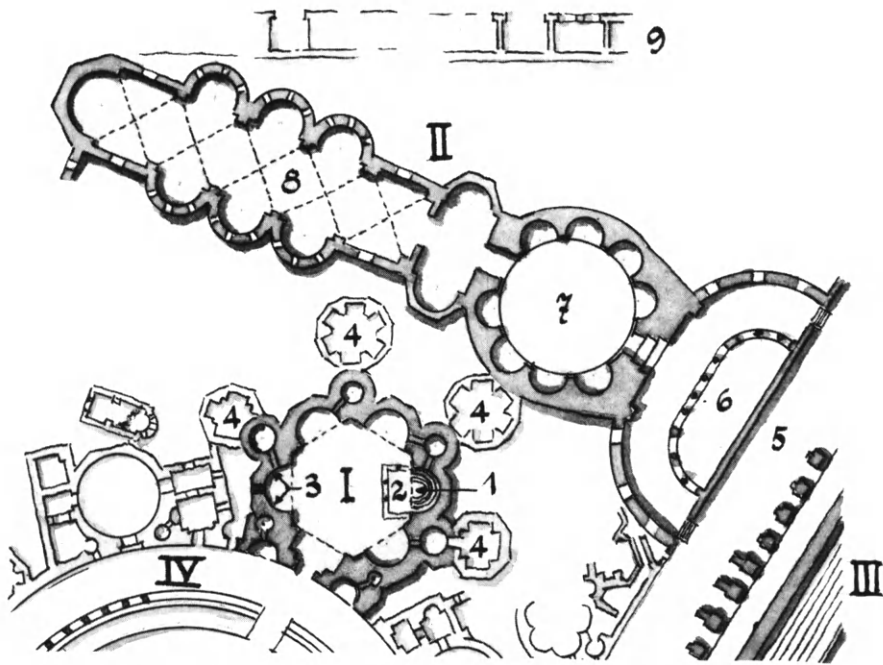
Μέρος του συγκροτήματος των Βλαχερνών θά πρέπει ν' αποτελούσε και τό σωζόμενο σήμερα, δίχως στέγη και πατώματα βυζαντινό κτίριο, πού είναι γνωστό μέ την έπωνυμία Tekfur Saray και αναφέρεται από την παράδοση ως παλάτι του Πορφυρογέννητου. Τό μνημείο είναι τρίπατο μέ μεγάλα παράθυρα και ύπεροχο κεραμοπλαστικό διάκοσμο στις όψεις του, όπου παρεμβάλλονται και έφυαλωμένα φιαλοστόμια (εικ. 16: 2,3,4) μέ βαθύ ..ράσινο χρώμα.

Εικ. 16. Από την πρόσοψη του Tekfur Saray.

Καί άλλα βυζαντινά παλάτια ύπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, πού τά γνωρίζουμε από περιγραφές ή από κάποια θεμέλια και υπόγεια σάν αυτά πού αποκαλύφθηκαν στην περιοχή των Μαγγάνων, κάτω από την ακρόπολη. Άνηκαν σ' ένα αξιόλογο παλάτι πού έχτισε όπως φαίνεται ο Βασίλειος Α' ο Μακεδών (867-886), πλάι στό εκεί μοναστήρι του Άγ. Γεωργίου.

Σέ ανασκαφές πού διενεργήθηκαν στά βορειοδυτικά του Ίπποδρόμου (εικ. 17) αποκαλύφθηκε, σέ έπαφή πός τόν τοίχο των κερκίδων του (III), δρόμος (5), πός τόν όποιο ανοιγόταν στοά εισόδου (6) του παλατιού του Λαύσου (II), μέ δύο μεγάλες αίθουσες, μία στρογγυλή μέ κόγχες (7) και μία μακρουλή μέ αντικριστές κόγχες και άψίδα (8). Ένδιαφέρον εδρημα της ίδιας ανασκαφής είναι μία σειρά από καταστήματα της Μέσης λεωφόρου (9) πού κατέληγε στην πλατεία του Αύγουσταίου.

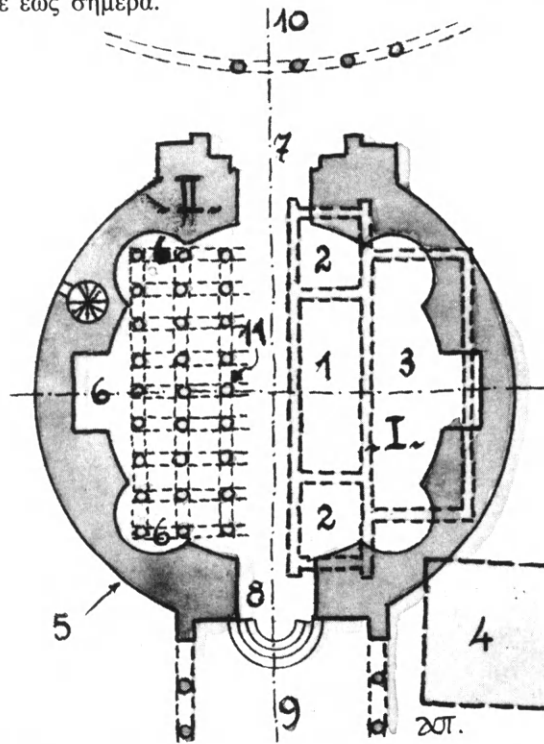
Εικ. 17. Ὑπολείμματα τῶν παλατιῶν κοντά στὸν Ἱππόδρομο.

Δεύτερο παλάτι στὴν ἴδια περιοχὴ ἦταν τοῦ Ἀντιόχου (IV), τοῦ ὁποίου μιὰ ἐξαγωνικὴ αἴθουσα μὲ κόγχες, μετατράπηκε ἀργότερα μὲ κατάλληλη διαρρύθμιση (σύνθρονο: 1 καὶ ἱερό βῆμα: 2) σὲ «Μα ρ τ ὕ ρ ι ο» τῆς ἁγίας Εὐφημίας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς κόγχες (3) διατηροῦνται ἀκόμη νωπογραφίες.

Ὑπολείμματα δύο ἀκόμη παλατιῶν, πού τὸ ἓνα εἶναι χτισμένο ἐπάνω στὸ ἄλλο θὰ βροῦμε πλάι στῆ σωζόμενη ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Μυρελαίου (Bodrum camii: εἰκ. 18): Τὸ νεώτερο (I), χτισμένο ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Α' τὸν Λεκαπηνὸ κατὰ τὸ 10ο αἰῶνα, παρουσιάζεται ἀπὸ τὰ θεμέλιά του ὡς μιὰ ὀρθογώνια αἴθουσα (1) πού τὴν προεκτείνουν δύο μικρότερες (2,2) κατὰ τὶς στενές τῆς πλευρές. Μπροστὰ στὶς αἴθουσες αὐτές ἐκτεινόταν στοὰ (3). Τὸ κτίριο βρίσκεται στῆ στάθμη τῆς κάτω ἐκκλησίας τῆς Μονῆς (4). Τὸ σχῆμα του προσιωνίζει τὸ Τεκφοῦρ Σαράι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ παλάτια σὲ ἄλλες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ παλάτι τοῦ Ρωμανοῦ εἶναι χτισμένο ἐπάνω σ' ἓνα ἀξιόλογο στρογγυλὸ κτίριο (II), πού πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν τέταρτο αἰῶνα. Ἐνας παχὺς κυκλικὸς τοῖχος (5) ἀποτελεῖ τὸ ὄριο χώρου μὲ διάμετρο 29.60 μέτρων. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου ἀνοίγονται μισοστρόγγυλες καὶ τετραγωνικὲς κόγχες (6,6....). Ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡ βόρεια (7) καὶ ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς νότια (8) ἀποτελοῦν πύλες. Στῆ νότια καταλήγει δρόμος (9) μὲ κιονοστοιχίες, ἐνῶ ἡ βόρεια

άνοίγεται σέ κυκλική πλατεία (10), πού ἐφθανε ἕως τό τμήμα τῆς Μέσης μεταξύ Φόρου τοῦ Ταύρου καί Φόρου τοῦ Βοός. Ἀργότερα τό κτίριο χρησιμοποιήθηκε ὡς στέρνα, μέ πλῆθος ἀπό κολόνες (11) πού κρατοῦν θόλους καί μ' αὐτή τή μορφή διατηρήθηκε ἕως σήμερα.

Εἰκ. 18. Ὑπολείμματα τῶν παλατιῶν κοντά στή Μονή τοῦ Μυρελαίου.

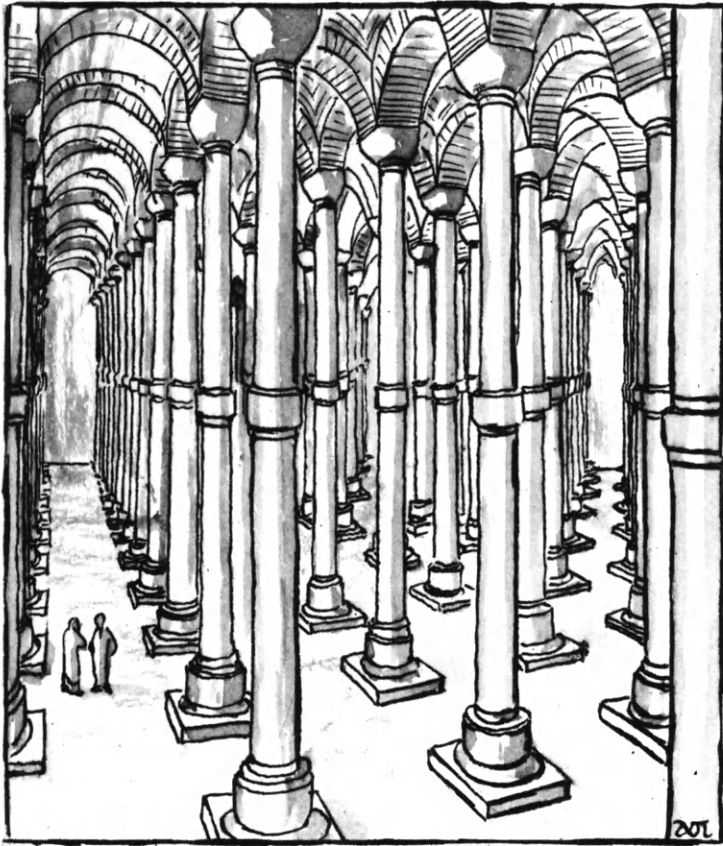
ε'. Κινστέρνες

Στήν Κωνσταντινούπολη, ἐκτεθειμένη συχνά στόν κίνδυνο πολιορκίας, ἦταν ἐπιτακτική ἡ ἀνάγκη νά λυθεῖ ριζικά τό πρόβλημα τῆς προμήθειας νεροῦ στούς κατοίκους της, κάτω ἀπό ὅποιεσδήποτε συνθήκες καί ἂν βρισκόταν. Γι' αὐτό, ἐκτός ἀπό τό ὅτι κάθε ἴδρυμα εἶχε τήν ἰδιωτική του στέρνα, εἶχε δημιουργηθεῖ καί ἓνα ἀξιοθαύμαστο σύστημα μεταφορᾶς στήν πόλη, μέ ὑδραγωγεία νεροῦ πού ἀποθηκεύονταν σέ δημόσιες στέρνες.

Τρεῖς μεγάλες Ἀνοιχτές Κινστέρνες, σκαμμένες σέ κορυφές λόφων (εἰκ. 6), τοῦ Ἀετίου (στό σημερινό Edirne Kapı: 21), τοῦ Ἀσπαρος (κοντά στό τζαμί Sultan Selim: 20) καί τοῦ Μωκίου (στή σημερινή συνοικία Altı mermer: 22) δέχονταν τά νερά πού ἔρχονταν ἀπό τίς πηγές μέ τό σκοπό πιθανότατα

νά «ἀριστοῦν» καί ν' ἀπαλλαγῶν μέ τήν καθίζηση ἀπό ὄ,τι ξένο περιεῖχαν, προτοῦ διοχετευθοῦν στίς πολλές καί διάφορες Κ λ ε ι σ τ έ ς Κ ι ν σ τ έ ρ ν ε ς. Ἀπό αὐτές σπουδαιότερη ἦταν ἀσφαλῶς ἐκείνη πού βρισκόταν κοντά στό Μίλιο, ἀντίκρου στήν Ἁγία Σοφία καί ἔφερε τό ὄνομα Β α σ ι λ ι κ ῆ Κ ι ν σ τ έ ρ ν α, ἐπειδή κατασκευάσθηκε, κατά διαταγή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μέ τήν ἐκσκαφή τῶν χωμάτων τῆς μεγάλης αὐλῆς τῆς «Βασιλικῆς», ὅπου διδασκόταν ἡ ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου.

Ἡ στέρνα αὐτή σώζεται σήμερα μέ τή ρομαντική ἐπωνυμία *Yere batan sagai* (= τό βυθισμένο στή γῆ Ἄνάκτορο) καί ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς πόλης πού κάνουν μεγάλη ἐντύπωση στόν ἐπισκέπτη, μέ τίς πολλές κολόνες πού δημιουργοῦν ἐπιβλητική προοπτική πρὸς τό σκοτεινό βάθος. Κιονόκρανα κορινθιακά καί ἄλλα, παρμένα ἀπ' ἄλλου ἐπιστέφουν τίς κολόνες. Ἐπίσης ἀξιοπρόσεχτη εἶναι καί ἡ γνωστή σήμερα μέ τό τουρκικό της ὄνομα *Binbirdirek* (= Χίλιες καί μία κολόνες) στέρνα (εἰκ. 19) γιά τή βυζαντινή ὄνομασία τῆς

Εἰκ. 19. Ἀναπαράσταση τῆς Κινστέρνας τοῦ Φιλοξένου (κατά Wulzinger).

όποιας δέν εἶμαστε βέβαιοι, ἐπειδή οἱ γνῶμες διχάζονται: Ἄλλοι τήν ταυτίζουν πρὸς τὴ στέρνα τοῦ γερουσιαστῆ Φιλοξένου (ἡ ἐπικρατέστερη γνώμη) καὶ ἄλλοι πρὸς τὴ στέρνα τοῦ ναοῦ τῶν 40 Μαρτύρων, πού καταστράφηκε κατὰ τὸ 150 αἰῶνα. Οἱ κολόνες τῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο κορμούς τὸν ἓνα ἐπάνω στὸν ἄλλο, σύστημα πού ἐφαρμοζόταν σὲ στέρνες τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἀποκοτῶν ἔτσι ὕψος 12,50 μέτρων· σήμερα ὁμως τὰ 5 περίπου μέτρα τοῦ ὕψους αὐτοῦ εἶναι βυθισμένα στὸ χῶμα πού συσσωρεύτηκε μέσα στὴ στέρνα. Τὰ κιονόκρανα, ὄλα ὁμοίμορφα, εἶναι «λεβητοειδῆ», χωρὶς διάκοσμο, μέ μονογράμματα τῶν λιθοξῶν.

Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ βυζαντινὲς στέρνες ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἕως σήμερὰ καὶ δέν ἀποκλείεται ν' ἀνακαλυφθοῦν κι ἄλλες. Τὰ μεγέθη τους ποικίλλουν, ἀλλὰ τὸ σύστημα κατασκευῆς τους εἶναι ἴδιο μ' αὐτῶν πού περιγράψαμε. Ὅλες, μαζί καὶ οἱ δύο προηγούμενες, ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα νὰ ἔχουν τοὺς τοίχους τους ἐπιχρισμένους —σὲ πολλὲς ἕως ἐκεῖ πού ἔφθανε τὸ νερό— μ' ἓνα στῶμα ἀδιάβροχο (στιλπνὸ κουρασάνι) καὶ οἱ γωνίες πού σχηματίζουν οἱ τοῖχοι τους μεταξύ τους καὶ μέ τὸν πυθμένα τους νὰ εἶναι στρογγυλεμένες, χαρακτηριστικὰ πού τίς διαφοροποιῶν ἀπὸ ὑπόγεια ἄλλου προορισμοῦ.

στ'. Ἄλλα κτίρια

Μέ τὰ εἶδη κτιρίων πού περιγράψαμε ἕως τώρα, δέν ἐξαντλεῖται βέβαια ὁ κατάλογός τους. Δυστυχῶς ὁμως κανένα σχεδόν κατάλοιπο δέν σώζεται ἀπὸ τὰ ὑπολειπόμενα εἶδη, πού μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰ κείμενα. Ἄς περιοριστοῦμε λοιπὸν σὲ μιὰν ἀπλὴ ἀναγραφή τῶν κυριότερων ἀπ' αὐτὰ γιὰ νὰ σχηματίσουμε πληρέστερη ἰδέα τῆς βυζαντινῆς πόλης: Πρῶτ' ἀπ' ὄλα θὰ πρέπει ν' ἀναφερθοῦν, ἀπὸ τὰ δημόσια κτίρια, οἱ δύο Γ ε ρ ο υ σ ῖ ε ς, μιά στὸ Αὐγουσταῖο καὶ μιά στὸ Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου, δύο Π ρ α ι τ ῶ ρ ι α, τὸ Κ υ α ι σ τ ῶ ρ ι ο ν, εἶδος Ἀστυνομίας τῶν Ξένων κοντὰ στὴν Ἀγία Σοφία, τὸ Γ ε ν ι κ ὸ ν, πού ἦταν τὸ Θησαυροφυλάκιο τοῦ κράτους καὶ τὸ Ε ἰ δ ι κ ὸ ν, τὸ Θησαυροφυλάκιο τοῦ αὐτοκράτορα, τὸ Κ α π ε τ ῶ λ ι ο ν, μεγαλοπρεπέστατο κτίριο μέ ἐπίχρυσα μπρούντζινα κεραμίδια (βρισκόταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Şehzade camii) κ.ἄ.

Ἀξιόλογα ἐπίσης ἦταν τὰ κτίρια πού συγκροτοῦσαν τὸ «Πανεπιστήμιο»: Ἡ Β α σ ι λ ι κ ῆ, μέ μεγάλη στωπερίβλητη αὐλὴ, πού τὴν ἀνέσκαψε ὁ Ἰουστινιανός, ὅπως εἶδαμε, γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ ἐκεῖ ἡ μεγάλη κλειστὴ κινστέρνα πού πῆρε τ' ὄνομά της. Ἦταν κι αὐτὸ μεγαλοπρεπέστατο κτίριο μέ χρυσὴ ὄροφῆ («χρυσῶροφος βασιλική»). Τὸ Ὀκτάγωνο, πού ἀποτελοῦσε τὸ Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον μέ τίς ὀκτώ στοῆς καὶ ἡ Βιβλιοθήκη, μέ τὴν προσαρτημένη σ' αὐτὴν Ἀνώτατη Σχολή. Ἄν πιστέψουμε τοὺς βυζαντινοὺς, δταν κἀκε τὸ 475, καταστράφηκαν ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες χειρόγραφα. Τὸ κτίριο ξα-

ναχτίστηκε κατά τή βασιλεία του Ζήνωνα (474-491) και ανασυστάθηκε ή Βιβλιοθήκη.

Τό Πατριαρχείο κάλυπτε, όπως απέδειξε νεώτερη έρευνα, όλο τόν μεταξύ 'Αγίας Σοφίας και 'Αγίας Ειρήνης χώρο και είχε στα νότια τής Μεγάλης 'Εκκλησίας, ανάμεσα σ' αυτήν και στην πλατεία του Αύγουσταίου τά σπουδαιότερά του κτίρια (είκ. 20): Στο δυτικό άκρο τής νότιας όψης τής 'Αγίας Σοφίας, τόν τριώροφο Θεσσαλό Τρίκλινο (7), όπου βρίσκονταν τά ιδιαίτερα του Πατριάρχη, τόν επίσης τριώροφο Θωμαίτη (8) στό ανατολικό άκρο τής ίδιας όψης, μέ μεγάλες αίθουσες και τόν Μάκρωνα (9), ένα μακρύ διώροφο κτίριο, μέ στοά στό επάνω πάτωμα. Αυτό τό κτίριο συνέδεε τά δυό άλλα και είχε στό ισόγειό του τήν Σακέλλη, τό χαρτοφυλάκιο δηλαδή όπου φυλάσσονταν οί πατριαρχικοί κώδικες. Στο ισόγειο του Θωμαίτη βρισκόταν ή περιώνυμη Πατριαρχική Βιβλιοθήκη.

Τά Φιλανθρωπικά καταστήματα βρίσκονταν σέ άμεση σχέση μέ τά μοναστήρια. Είναι γνωστό ότι στή Μονή του Παντοκράτορα (σήμερα Zeyrek camii) υπήρχε αξιόλογο νοσοκομείο, ενώ στόν μεταξύ 'Αγίας Σοφίας και 'Αγίας Ειρήνης χώρο του Πατριαρχείου βρισκόταν τό σπουδαιότερο φιλανθρωπικό ίδρυμα τής πρωτεύουσας, ό λεγόμενος Ξενώνας του Σαμψών.

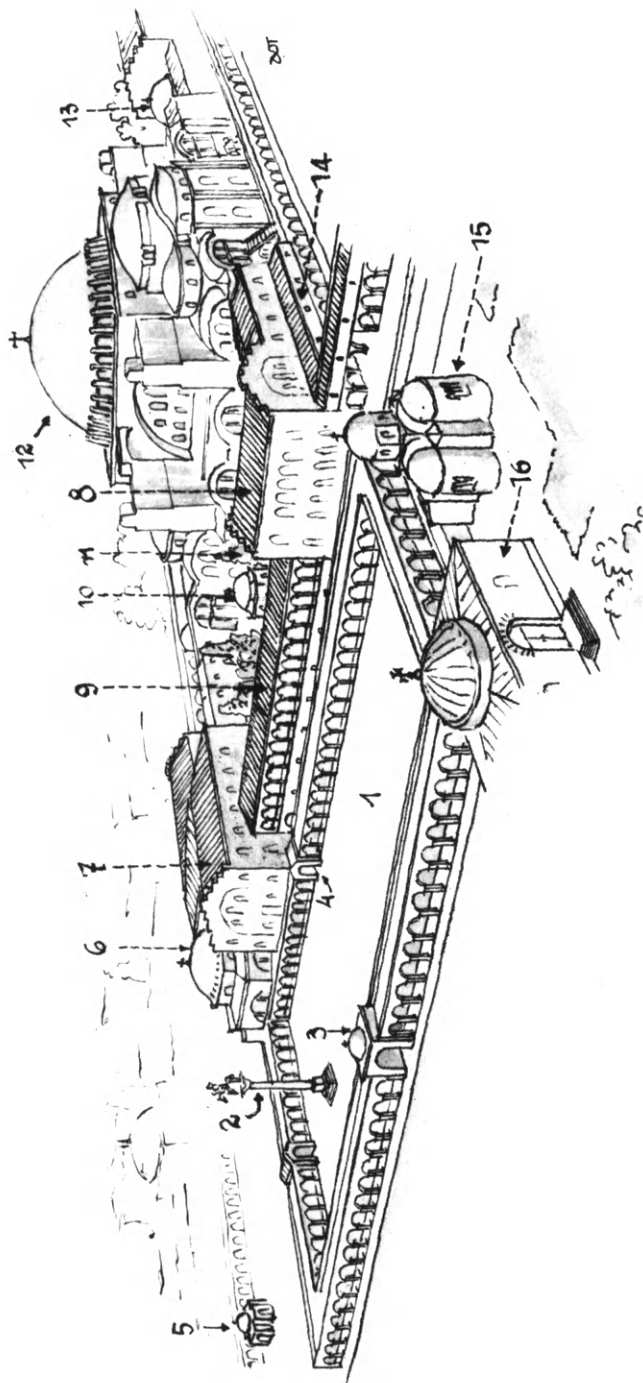
Είδαμε στα προηγούμενα ότι κατά τήν ανακαίνιση του αρχαίου Βυζαντίου από τόν Σεπτίμιο Σεβήρο, χτίστηκαν πλάι στόν 'Ιππόδρομο οί Θέρμες του Ζευξίππου. 'Ο Μέγας Κωνσταντίνος τίς επισκεύασε και τίς καλλώπισε, μεταφέροντας εκεί τόσα αρχαία έργα τέχνης, ώστε να γίνουν κι αυτές σαν τόν 'Ιππόδρομο είδος πραγματικού «μουσείου». Ανακαινίστηκαν και πάλι από τόν 'Ιουστινιανό, ύστερ' από τή Στάση του Νίκα και φαίνεται ότι τελικά ένσωματώθηκαν στό Παλάτι.

Σειρά όλόκληρη λουτρών (Κωνσταντιναιά, 'Αναστασιαναιά, 'Αρκαδιαναιά κ.ά.) υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη από τά πρώτα χρόνια τής ζωής της, πού συνεχώς αυξανόταν. Από τά λουτρά αυτά πολλά ήταν διπλά, για τό διαχωρισμό τών φύλων, τό περίεργο όμως είναι ότι στην αρχή υπήρχαν και μεικτά, πού σκανδάλιζαν τόν 'Ιερό Χρυσόστομο.

Όσο για τά έμπορικά κτίρια, πολλά αποτελούσαν ιδιαίτερα συγκροτήματα για κάθε είδος εργασίας. Έχουμε έτσι στή βυζαντινή Κωνσταντινούπολη Χαλκοπρατεία, 'Αργυροπρατεία, Κηρουλαρεία κ.ά. Δέν έλειπαν μάλιστα και οί κλειστές αγορές σέ σχήμα βασιλικής.

Στους Πίνακες 10 - 14 θά βρούμε τίς απαραίτητες πληροφορίες για τούς κυριότερους σωζόμενους βυζαντινούς ναούς, ενώ στους Πίνακες 15 - 20 για τά άλλα είδη μνημείων πού περιγράψαμε.

'Η θέση τών μνημείων καθορίζεται μέ τή βοήθεια του παρένθετου χάρτη, πού ακολουθεί τούς Πίνακες σύμφωνα μέ τόν κύκλο, όπου ανήκει τό καθένα και τόν αυξοντα αριθμό στό σχετικό πίνακα.

Εικ. 20. Αναπαράσταση της περιοχής κοντά στο Αγιοσταίο.

1: Αγιοσταίο, 2: Σπήλι του Ίουστινιανού, 3: Πύλη της Μελέτης, από όπου έμπαινε ο αυτοκράτορας στο Αγιοσταίο, 4: Πύλη από την οποία έβγαινε ο αυτοκράτορας από το Αγιοσταίο για να καταβυθθεί προς τη νότια είσοδο του εσωτερικού της Αγίας Σοφίας, 5: Μύλων, 6: Νεός του Αλέξιου, 7: Θεσσαλός Τριερίων, πατριαρχικό κτίριο που περιέχει και τα διαμερίσματα του Πατριάρχη, 8: Θωμάτης Τριερίων, πατριαρχικό κτίριο με μεγάλες αθροισές υποδοχής και Σινόδων, 9: Μάρκων, πατριαρχικό κτίριο, συνδετικό των δύο προηγούμενων, όπου στεγάζονταν διάφορες υπηρεσίες του Πατριαρχείου, 10: Το Βαπτιστήριο της Αγίας Σοφίας, 11: Πατριαρχικός κήπος, 12: Ο Πατριαρχικός ναός της Θεού Σοφίας, 13: Σκευοφυλάκιο της Αγίας Σοφίας, 14: Άνωτερα Διαβητικά, τα όποια χρησιμοποιούσε ο αυτοκράτορας για να πηγαίνει από το παλάτι της Μεγαυίας στα υπέρωκα του ναού της Αγίας Σοφίας, 15: Ο ναός του Σωτήριος της Χαλακής, 16: Η πιθανότερη θέση, κατά νεότερες έρευνες, της Χαλακής, κύριας εισόδου του Ίερου Παλατιού.

Ένα έως τέσσερα ἄστρα στους πίνακες καθορίζουν τή σημασία του κάθε μνημείου, γιά νά εἶναι δυνατή μιá ἐπιλογή κατά τήν ἐπίσκεψή τους, όταν ὁ διαθέσιμος χρόνος δέν εἶναι ἀρκετός. Καλό θά εἶναι, γιά τήν ὀλοκλήρωση τῶν ἐντυπώσεων, νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπίσκεψη τουλάχιστον ἐκείνων πού ἔχουν τέσσερα καί τρία ἄστρα. Ἄλλά ἐν ἀνάγκη μπορεῖ κανεῖς νά περιορισθεῖ καί μόνο σέ ὄσα ἔχουν τέσσερα ἄστρα.

Κατάλογο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων θά βροῦμε στόν Πίνακα 21.

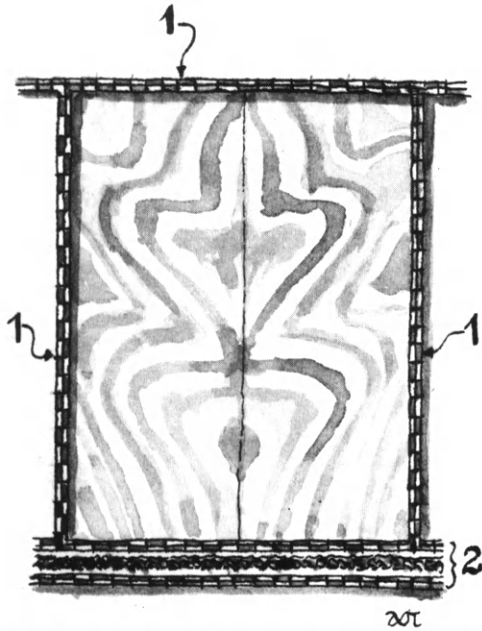
4. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Οἱ βυζαντινοί ἐχτιζαν κυρίως μέ τοῦβλα πού ἀπαιτοῦσαν στό ἐσωτερικό τῶν κτιρίων —δταν αὐτά εἶχαν κάποια σημασία— ἐ π ἐ ν δ υ σ η μέ πολυτιμότερο ὕλικό. Ἐπειδή ὁμως στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική πρυτάνευε, σάν βασιική της ἀρχή, ἡ ἐξαϋλωση τῆς μάζας, ἡ ἐπένδυση δέν μπορούσε ν' ἀποτελεῖται ἀπό πλαστικούς ὄγκους προσαρμοσμένους στήν τοιχοδομία, ὅπως συνέβαινε στίς προγενέστερες ρωμαϊκές κατασκευές. Ἐδῶ χρειαζόταν ἕνας διάκοσμος ἐπιφάνειας, πού ἐξασφαλίστηκε μέ ἐπενδύσεις ἀπό μαρμάρινες πλάκες (μαρμάρωση, ὀρθομαρμάρωση, ἢ ὀρθομαρμάρωμα), ἀπό γλυπτό διάκοσμο εἰδικῆς τεχνοτροπίας καί ἀπό ψηφιδωτά, στίς καμπύλες κυρίως ἐπιφάνειες.

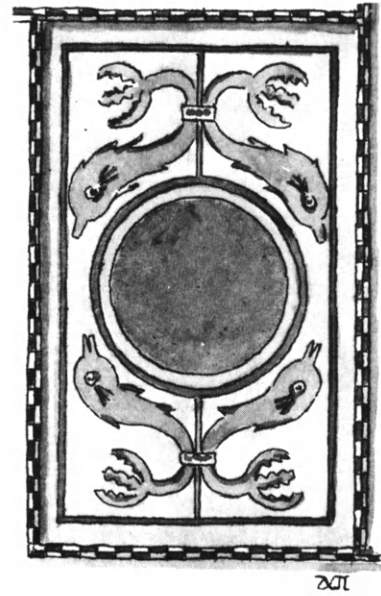
α) Ὀ ρ θ ο μ α ρ μ ἄ ρ ω σ η: Οἱ μαρμάρινες πλάκες πού χρησιμοποιοῦνταν στήν ἐπένδυση τῶν τοίχων σπάνια ἦταν ἄσπρες: χρωματιστές συνήθως καί στιλπνές, εἶχαν πάχος ἀπό 2 ἔως 7 ἑκατοστόμετρα. Περιέργα σχέδια, πού θύμιζαν πολλές φορές καί ἀνθρώπινες μορφές, συνέθεταν οἱ φλέβες —τά νερά— τῶν μαρμάρων, όταν οἱ σχιζόμενες πλάκες ἐμπαιναν ἡ μιá πλάι στήν ἄλλη, συμμετρικά (εἰκ. 21) οὕτως ὥστε ἡ δεξιá πλευρά τῆς μιᾶς νά ἐνώνεται μέ τήν ἀριστερή πλευρά τῆς ἄλλης.

Τίς πλάκες πλαισίωναν οἱ λεγόμενες ζ ε ὑ ξ ε ι ς (1), λεπτές ταινίες ἀπό ἄσπρο ἢ ὑποκύανο μάρμαρο, πού προεξεῖχαν καί παρουσίαζαν γεωμετρικό διάκοσμο, συνήθως ἀπό ἐναλλασσόμενα λοξά ἐπίπεδα. Δέν ἀποκλείεται σέ ὀρισμένες περιπτώσεις νά περιβάλλονταν οἱ μαρμάρινες πλάκες ἀπό πλατιές διακοσμημένες ταινίες (2). Πολλές φορές οἱ πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης παρουσιάζουν ἐ ν θ ε τ ε ς μαρμάρινες διακοσμήσεις ἀπό ποικιλόχρωμα μικρά κομμάτια, πού προσαρμόζονται μέ μεγάλη ἐπιμέλεια, γιά νά σχηματισθοῦν γεωμετρικά, φυτικά, ἢ ζωικά σχήματα (εἰκ. 22).

β) Γ λ υ π τ ὸ ς δ ι ἄ κ ο σ μ ο ς: Γιά νά διατηρηθεῖ ἡ ἐντύπωση τῆς ἐπιφάνειας ἔπρεπε, ὅπως εἶπαμε, καί ὁ γλυπτός διάκοσμος νά μὴν παρουσιάζει πλαστικότητα, ἀλλά νά ξεδιπλώνεται κατ' ἔκταση καί ὄχι κατά βάθος. Κατέληξε ἔτσι σέ μιá ἐ π ι π ε δ ὄ γ λ υ φ η τεχνοτροπία, πού ἴ χ ν ο γ ρ α φ εῖ κατά ἕνα τρόπο τά κοσμήματα ἐπάνω στίς ἐπιφάνειες, ἀνασηκώνοντάς τα λίγο ἀπό τό

Είκ. 21. Ὁρθομαρμάρωση ἀπὸ τὸ νάρθηκα τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Είκ. 22. Ὁρθομαρμάρωση μὲ ἐνθετα σχέδια ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία.

Είκ. 23. Ἐπιπεδόγλυφος γλυπτός διάκοσμος ἀπὸ κιονόκρανο τῆς Ἁγίας Σοφίας.

φόντο (είκ. 23). Μ' αὐτόν τόν τρόπο παράγεται ἓνα εἶδος «δαντέλας», ὅπου ἐναλλάσσεται τὸ φωτεινὸ κόσμημα πρὸς τὸ σκοτεινὸ φόντο, χωρὶς βαθμιαία «μετάβαση» ἀπὸ τὸ φῶς στὴ σκιά, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ κλασικὴ γλυπτικὴ ἀντίληψη. Μὲ τέτοιου εἶδους διάκοσμο καλύπτονταν ὄχι μόνον οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τοίχων, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ κιονόκρανα (είκ. 26).

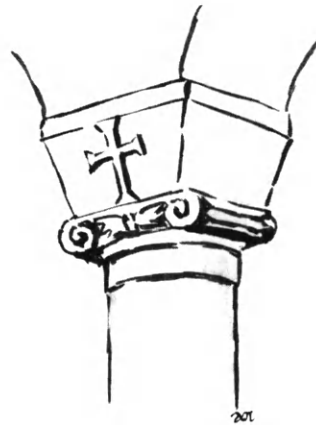
Τὰ βυζαντινὰ κιονόκρανα στὴν Κωνσταντινούπολη, παρά τὴν ποικιλία τῆς ἐπεξεργασίας τους, μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ τρεῖς γενικὲς κατηγορίες: 1) Τὰ θεοδοσιανά (είκ. 24), πού ἀποτελοῦν χριστιανικὴ παραλλαγή τῶν κορινθιακῶν τῆς ἀρχαιότητος. 2) Τὰ ἰωνικά μὲ ἐπίθημα (είκ. 25), πού εἶναι συνδυασμὸς ἰωνικοῦ κιονοκράνου καὶ μιᾶς ἀναστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, χρήσιμης γιὰ τὴν καλὴ ἔδραση τῶν τόξων πού καταλήγουν στὶς κολόνες, καὶ 3) τὰ λεβητοειδῆ (είκ. 26), τὰ κατεξοχὴν «βυζαντινὰ κιονόκρανα», πού παρουσιάζουν συμπαγὴ κυρτὴ μορφή μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο.

γ) Ψηφιδωτά: Τὰ ψηφιδωτά (είκ. 27), σάν διάκοσμος ἐπιφάνειας, μὲ τὸ ζωηρὸ τους χρωματισμὸ, τὴ στιλπνότητά τους καὶ τὶς ἀντανακλάσεις τοῦ φωτός πού προκαλοῦσαν, ἦταν ἡ πιὸ σύμφωνη μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν χριστιανῶν ἐπένδυση, γι' αὐτὸ καὶ ἀποτέλεσε στὴ βυζαντινὴ τέχνη τὸ βασικὸ τῆς ἐκφραστικῆς καὶ διακοσμητικῆς μέσης, πού ἀπόκτησε τὴ σημασία, ὅση ἴσως καὶ ἡ γλυπτικὴ στὴν ἀρχαία τέχνη.

Στὴν ἀρχὴ ὁ διάκοσμος μὲ ψηφιδωτὰ περιοριζόταν, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ναοὺς, μόνον στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος. Γρήγορα ὁμοῦς ξαπλώθηκε στοὺς τοίχους καὶ στοὺς θόλους. Ἡ διάδοσή του ἦταν τόση, ὥστε σ' ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν τέταρτο ἕως τὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα, τὸ ἔθιμο ἦταν νὰ καλύπτονται οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν ἐκκλησιῶν μὲ ψηφιδωτὰ, καὶ μόνον ὅταν ἡ αὐτοκρα-

Εἰκ. 24. Θεοδοσιανὸ κιονόκρανο.

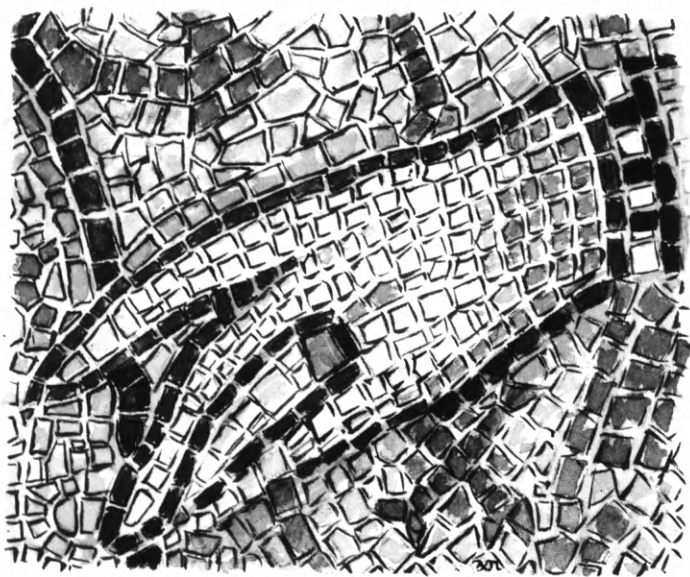
Εἰκ. 25. Κιονόκρανο ἰωνικὸ μὲ ἐπίθημα.

Είκ. 26. Λεβητοειδές
βυζαντινό κιονόκρανο.

τορία στά τελευταία της χρόνια φτώχαινε στό σημείο πού να μήν μπορούν οι δωρητές να σηκώσουν τό βάρος τής μεγάλης δαπάνης πού απαιτούσε ένας τέτοιος διάκοσμος, τά ψηφιδωτά αντικαταστάθηκαν και στίς σημαίνουσες ακόμη ἐκκλησίες, μέ τή νωπογραφία.

Τόσο τά ψηφιδωτά όσο και οι νωπογραφίες ἐξυπηρετούσαν διπλό σκοπό: α) να ἐξωραϊσθεῖ ὁ Οἶκος τοῦ Θεοῦ μέ ὅ,τι πιά πολύτιμο μπορούσε να προσφερθεῖ, και β) να ξετυλιχθοῦν μπρός στά μάτια ἐκείνων πού δέν ἤξεραν ἀνάγνωση, εἰκό-νες ἀπό τίς ἹΑγιες Γραφές σάν ἀνοιχτό βιβλίο. Σιγά σιγά ἐξάλλου κάποιες σκη-νές και παραστάσεις ἄρχισαν να συνδέονται πρὸς ὀρισμένα μέρη τοῦ ναοῦ, πού μέ τά τόξα και τούς θόλους, τίς κόγχες και τούς τοίχους του ἀποτελοῦσε τό πλαίσιο τους, εἴτε γιά λόγους λειτουργικούς, εἴτε γιατί οι παραστάσεις, ὡς σχή-ματα, ταίριαζαν πρὸς τά μέρη ἐκεῖνα. Ἄξιοπρόσεχτο εἶναι πόσο ἡ ἀντιστοιχία

Είκ. 27. Ἡ τεχνική τοῦ ψηφιδωτοῦ.

αυτή, πού παρουσιάζουν οι παραστάσεις προς τις θέσεις τους, φαίνεται φυσική και αναπόφευκτη, ώστε να νομίζει κανείς ότι κάποια μυστηριώδης σχέση υπάρχει ανάμεσά τους! Πάντως ο συμβολισμός του τρούλλου σαν ουράνιας σφαίρας και η κυρίαρχη θέση του μέσα στο ναό, καθιστούσε αναπόφευκτη την τοποθέτηση εκεί της μορφής του Χριστού, με την ιδιότητα του Παντοκράτορα. Το ιερό βήμα πάλι, πού συμβόλιζε το σύνδεσμο ουρανού και γης, είχε συνήθως στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας του την Παναγία, με την ιδιότητα της Πλατυτέρας, πού άνοιγε τα χέρια της για ν' αγκαλιάσει λές δλόκληρο τον κόσμο, «υπέρ της σωτηρίας» του όποιου μεσήτευε. Οι τριγωνικές επιφάνειες των λοφίων δέχονταν τις παραστάσεις των τεσσάρων Ευαγγελιστών, πού έβρισκαν εκεί την καταλληλότερη επιφάνεια για τη μορφή τους, αλλά και την καταλληλότερη θέση τους, κοντά στο Χριστό, του όποιου «τήν επί γης ζωήν» περιγράψανε. Χαμηλότερα στους τοίχους πού προσφέρονταν με τις έκτεταμένες τους επιφάνειες για μεγάλες συνθέσεις, παριστάνονταν οι διάφορες σκηνές της ζωής του Χριστού, εύκολα όρατές από τό εκκλησίασμα. Άκόμη χαμηλότερα, κοσμικότερες παραστάσεις πατέρων της εκκλησίας, άγιων (είκ. 28) και βασιλέων (πού θεωρούνταν ιερά πρόσωπα), βρίσκονταν πλησιέστερα προς τό δάπεδο, πού συμβόλιζε τή γή. Οι μορφές τους κατακόρυφες και ύψηλές, σε άυστηρή παράταξη, άποτελούσαν όλες μαζί, ένα είδος βάθρου για τις άνώτερες ιερές παραστάσεις, έδιναν τις πρέπουσες άναλογίες και εξασφάλιζαν κάποιαν ίσορροπία στον έσωτερικό χώρο του ναού.

Ψηφιδωτό διάκοσμο θά βρούμε πρώτα στην Άγία Σοφία, όπου, έκτός από τις επενδύσεις με χρυσό και άργυρό φόντο πού παρουσιάζουν μόνο γεωμετρικά σχήματα και σταυρούς, υπάρχουν σε διάφορα σημεία της και παραστάσεις. Αυτές χρονολογούνται κατά γενικό κανόνα μετά την Εικονοκλαστική Περίοδο, από τον ένατο έως τό δέκατο τέταρτο αιώνα.

Έξαιρετικής τέχνης είναι άναμφισβήτητα ή Δέηση —ό Χριστός ανάμεσα στην Παναγία και τον Πρόδρομο, πού δέονται για τή σωτηρία του κόσμου— στο νότιο υπερώο του ναού. Δέν υπάρχει συγκεκριμένη ένδειξη για τή χρονολόγησή της, επειδή όμως παρουσιάζει ρυθμολογικές άναλογίες προς τά ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας, οι ειδικοί παραδέχονται μάλλον ότι ανήκει στην Άναγέννηση των Παλαιολόγων. Νεώτερες έρευνες όμως δέν άποκλείουν τή χρονολόγηση του έργου στο δωδέκατο αιώνα, όποτε τότε θά πρέπει να θεωρηθεί πρόδρομος των ψηφιδωτών της Μονής της Χώρας. Ύπολείμματα ψηφιδωτών της εποχής των Παλαιολόγων σώζονται επίσης στο παρεκκλήσι της Μονής της Παμμακαρίστου (Fethiye camii) και του ναού πού θεωρείται ότι ήταν αφιερωμένος σε κάποιο άγιο Θεόδωρο (Vefa Kilise camii).

Στή Μονή της Χώρας (Kariye camii) βρίσκουμε πλήρη κύκλο ψηφιδωτών παραστάσεων πού καλύπτουν τους τοίχους και τους θόλους, κατά κύριο λόγο στους δύο νάρθηκες του ναού. Τά ψηφιδωτά αυτά, καμωμένα κατά τή δεκαετία

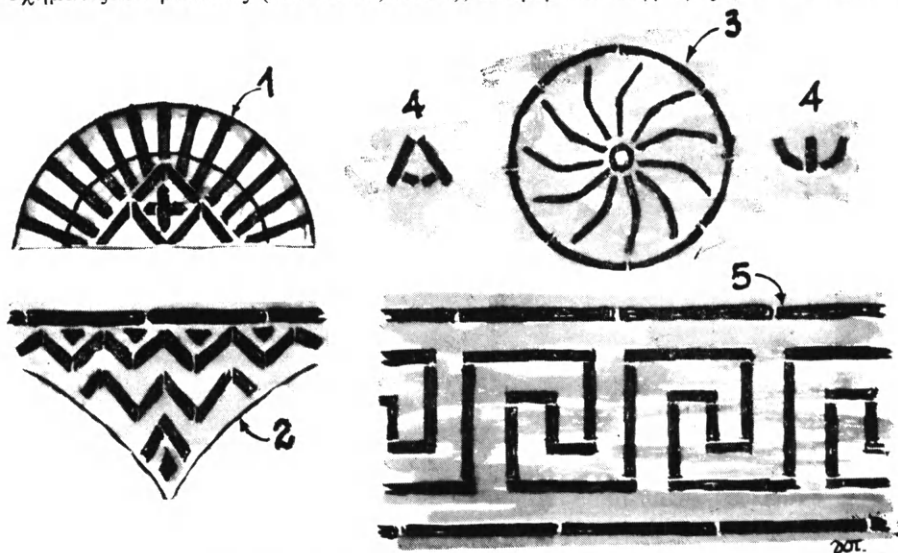

Εικ. 28. Αντίγραφο ψηφιδωτού από τό νάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας.

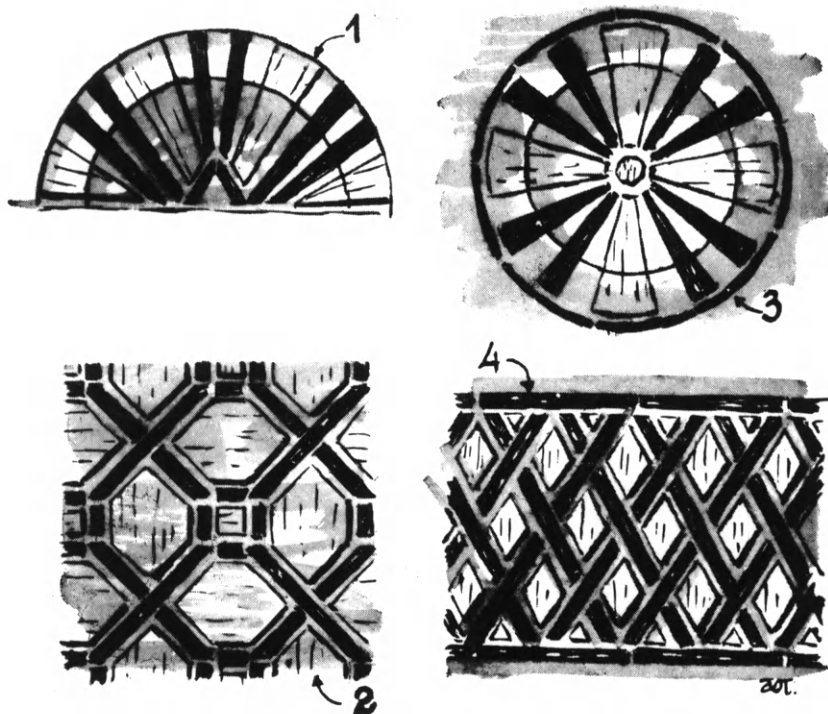
ανάμεσα 1310 και 1312, είναι από τα ωραιότερα της βυζαντινής τέχνης και αποτελούν σημαντικό σταθμό στην εξέλιξή της. Παρουσιάζουν ελαφρότητα και λεπτότητα που τα ξεχωρίζουν από πολλά παλαιότερα. Ο χειρισμός των παραστάσεων είναι μπορεί να πει κανείς πιο ανθρώπινος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η γενική ιδιότητα της βυζαντινής ζωγραφικής να τείνει προς το υπερβατικό χάνεται. Αποκτά όμως μία κάποια οικειότητα που είναι καινούρια. Στο παρεκκλήσι που είναι προσαρτημένο στο ναό της Μονής της Χώρας αξιόλογες νωπογραφίες αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια που, μαζί με τα ψηφιδωτά, καθιστούν το συγκρότημα της Μονής αυτής πολύτιμο πετράδι στην κληρονομιά που μας ξμεινε από τη βυζαντινή τέχνη. (Κατάλογο των ψηφιδωτών και των νωπογραφιών της Μονής της χώρας θά βρούμε στον Πίνακα 22.)

δ) Κεραμοπλαστικός διάκοσμος: Είδαμε στα προηγούμενα (Πίν. 1) ότι κατά την πρώτη περίοδο της βυζαντινής τέχνης οι εξωτερικοί τοίχοι των ναών ξμειναν αδιάθρητοι και αδιακόσμητοι, γιατί πρυτάνευε έντονα τότε η χριστιανική αρχή ότι το εξωτερικό περίβλημα δεν είχε σημασία μπρός στον εσωτερικό πνευματικό κόσμο. Είδαμε επίσης ότι κατά τη μέση περίοδο (Πίν. 2) οι εξωτερικές επιφάνειες άρχισαν να ζωογονούνται με τόξα, κόγχες κ.ά. κι αυτό εντάθηκε κατά την τρίτη περίοδο (Πίν. 3), όποτε μεγάλη ανάπτυξη παρουσίασε και ο εξωτερικός κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

Πρόκειται για πλίνθινα γεωμετρικά διακοσμητικά στοιχεία που γεμίζουν τις κόγχες (είκ. 29: 1, 30: 1) και άλλα μέρη των όψεων (είκ. 29: 2, 30: 2) με πλέγματα, δημιουργούν ταινίες (είκ. 29: 5, 30: 4) από μαιάνδρους και άλλα σχήματα, σχηματίζουν ρόδακες (είκ. 29: 3, 30: 3), ακόμη και επιγραφές (είκ. 29: 4,4...).

Είκ. 29. Στοιχεία άπλου κεραμοπλαστικού διακόσμου.

Είκ. 30. Στοιχεῖα μεικτοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου.

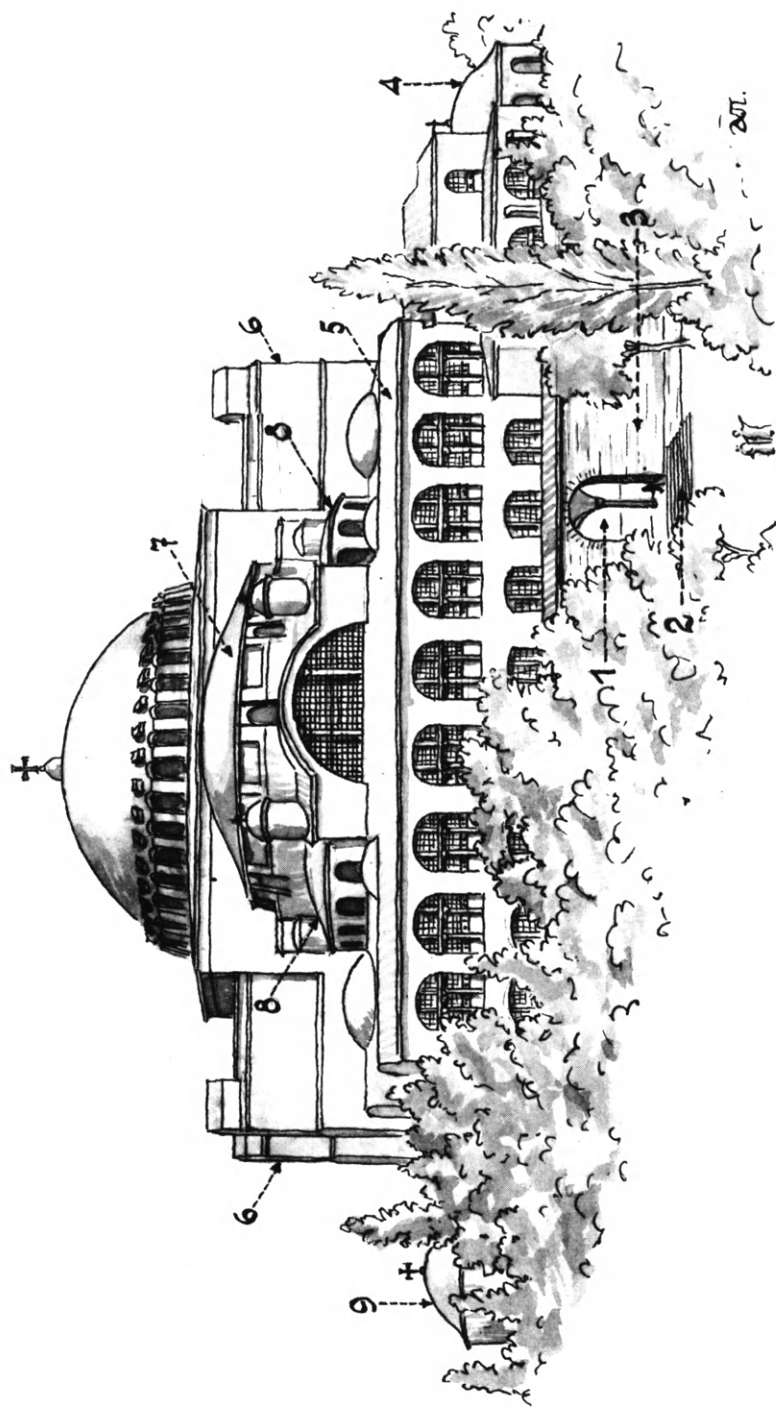
Στά κωνσταντινουπολίτικα βυζαντινά κτίρια συναντοῦμε κατά γενικό κανόνα δύο συστήματα κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου: ἓνα ὅπου χρησιμοποιοῦνται γιά διακοσμητικούς σκοπούς μόνο πλίνθοι (εἰκ. 29) καί ἓνα ὅπου, μαζί μέ τούς πλίνθους χρησιμοποιοῦνται καί εἰδικά λαξευμένες πέτρες, ἔτσι πού νά δημιουργεῖται ἓνας ἀνάμεικτος διάκοσμος (εἰκ. 30).

Γιά τόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο δέν χρησιμοποιοῦνται εἰδικῆς κατασκευῆς τοῦβλα, ἀλλά αὐτά πού ἀποτελοῦν καί τό οἰκοδομικό ὑλικό τῶν κτιρίων, σέ ποικίλα μεγέθη. Γιά στοιχεῖα πού ἀπαιτοῦσαν καμπύλες γραμμές μεταχειρίζονταν πήλινους σωλῆνες.

Τόν πλουσιότερο κεραμοπλαστικό διάκοσμο συναντοῦμε στή Μονή τοῦ Λιβός (Fenari Isa camii), στό παρεκκλήσι τῆς Μονῆς τῆς Παμμακαρίστου (Fethiye camii) καί στό Παλάτι τοῦ Πορφυρογέννητου (Tekfur sarayi).

5. ΤΟ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Πρὶν χίλια πεντακόσια περίπου χρόνια ἐγκαινιάστηκε στήν Κωνσταντινούπολη, τήν τότε πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας πού εἶναι γνωστή σήμερα ὡς «βυζαντινή», ὁ ναός τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας (εἰκ. 31).

Είκ. 31. Αναπαράσταση της αρχικής μορφής της Αγίας Σοφίας από τα δυτικά.

1: Άθριρ. 2: Γραδόνια του Άθριρος. 3: Δυτικός τοίχος του Αβθρίου. 4: Βαπτιστήρ. 5: Υπερό του έσωνάρθρηκα. 6,6: Άντερείσματα του τρούλλου πρὸς Βορρά καὶ Νότο. 7: Δυτικό ημιτρούλλο. 8,8: Δυτικές κόγχες. 9: Σκευοφυλάκειο.

Οί σύγχρονοι της συγγραφεῖς τὴν περιγράψανε σάν κάτι τὸ καταπληκτικό, πού ἦταν δύσκολο νά παραδεχθεῖ κανεὶς ὅτι χτίστηκε ἀπὸ χέρια ἀνθρώπινα. Τὸ κτίριο πάντως, ἀκόμη καὶ στὴν κατάσταση πού βρίσκεται σήμερα (εἰκ. 32), παραμορφωμένο δηλαδὴ ἀπὸ προσθαφαιρέσεις καὶ ἀποψιλωμένο ἀπὸ τὰ φονξιοναλιστικά του χαρακτηριστικά, ἐξασκεῖ ἀναμφισβήτητη γοητεία σ' ἐκεῖνον πού τὸ ἐπισκέπτεται, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ξένος πρὸς τὸ βαθύτερο νόημά του.

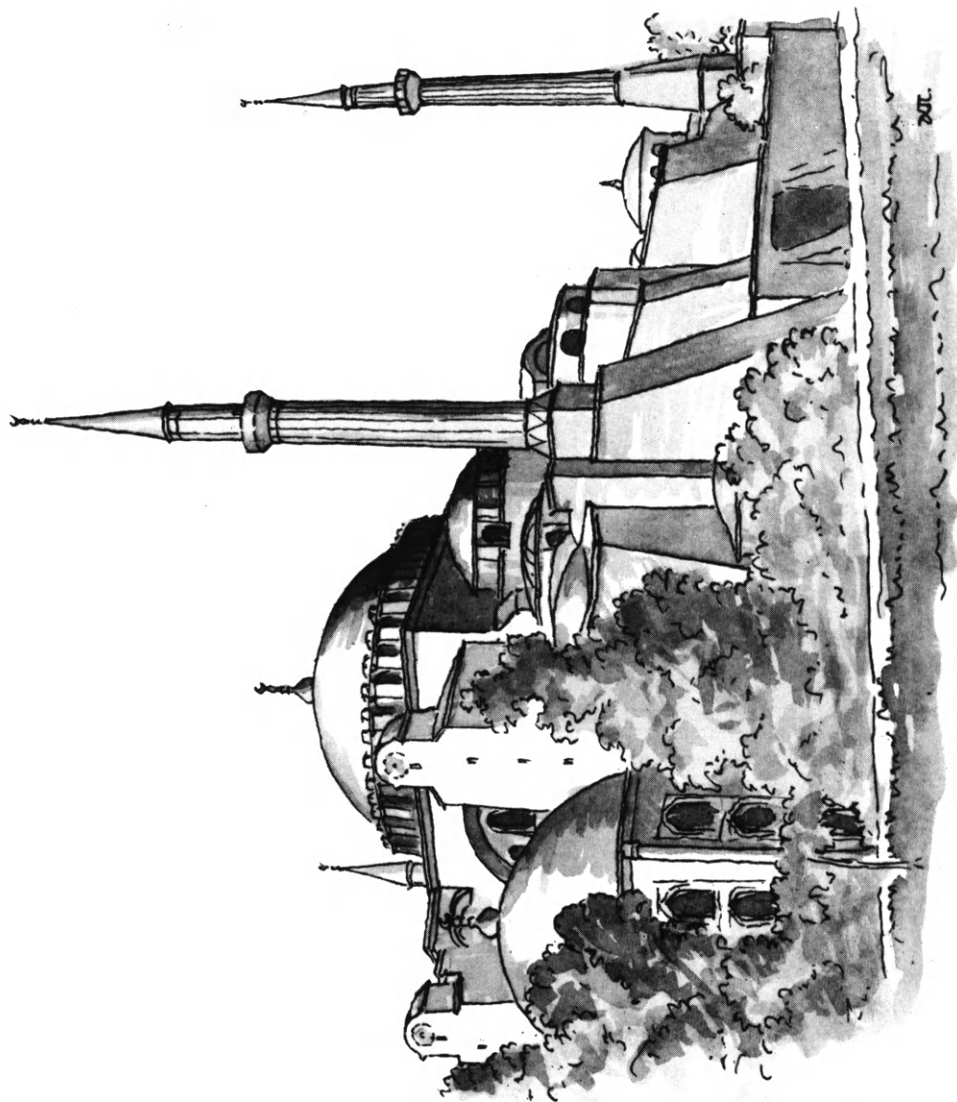
Ποῖο εἶναι αὐτὸ τὸ νόημα; Καὶ πῶς βρῆκε τὴν ἔκφραση του στὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτά θά προσπαθήσουμε νά βροῦμε ἀπάντηση στὸ κεφάλαιο αὐτό, γιὰ νά μπορέσουμε νά καθορίσουμε —ὅσο εἶναι δυνατό— τὴν καλλιτεχνικὴ καὶ συμβολικὴ ἀξία τοῦ μνημείου.

Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι ἡ πρέπουσα λύση σ' ἓνα δυσεπίλυτο π ρ α κ τ ι κ ὸ πρόβλημα, πού ἀπασχόλησε ἐπανειλημμένα τοὺς χριστιανούς ἀρχιτέκτονες: Τὸ πρόβλημα τοῦ συνδυασμοῦ τῆς δ ρ ο μ ι κ ῆς διάταξης κτιρίου (τύπος βασιλικῆς, Πίν. 4), ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας, πού ἔλκει τὸ βλέμμα πρὸς τὸ ἱερό βῆμα καὶ τῆς π ε ρ ί κ ε ν τ ρ η ς (τύπος περίκεντρο κτιρίου, Πίν. 5), ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κατακόρυφος ἄξονας, πού ἔλκει τὸ βλέμμα πρὸς τὸν τροῦλλο, μικρογραφία τῆς οὐράνιας σφαίρας ὅπου, κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, «ἐνοικεῖ ὁ Θεός».

Δέν ἦταν εὐκόλο νά πραγματοποιηθεῖ ἓνας τέτοιος συνδυασμὸς μορφολογικὰ ἀντίθετων καὶ κατασκευαστικὰ ἀσυμβίβαστων στοιχείων, γι' αὐτὸ καὶ πολλὲς προσπάθειες πού ἐγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία δέν κατέληξαν σέ τελειῶς ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα.

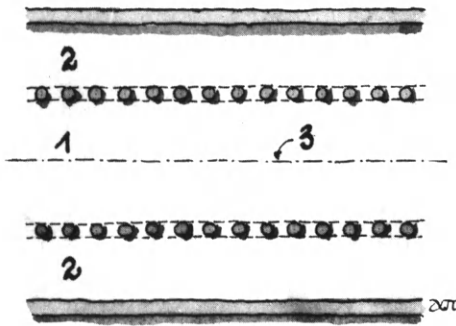
Γιὰ νά κατανοήσουμε πῶς ἔλυσαν τὸ δύσκολο αὐτὸ πρόβλημα οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ὁ «ἐκ Τράλλεων Ἀνθέμιος» καὶ ὁ «ἐκ Μιλήτου Ἰσίδωρος»), ἄς θεωρήσουμε μιὰ τρίκλιτη δρομικὴ διάταξη (εἰκ. 33) καὶ ἄς τοποθετήσουμε ἐπάνω της ἓνα τροῦλλο (ἡμισφαιρικό θόλο: εἰκ. 34) μὲ διάμετρο ἴση πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

Γιὰ νά μὴ παραβλαφθεῖ ἡ δρομικὴ διάταξη, ὁ τροῦλλος δέν θά ἐδρασθεῖ ἐπάνω σέ τοίχους, ἀλλὰ σέ τέσσερις πεσσούς (= ποδαρικά: 2). Ἐπίσης τέσσερα λοφία (= σφαιρικά τρίγωνα: 3) θά γεμίσουν τὰ κενὰ πού μένουν ἀνάμεσα στὰ τόξα πού ἐνώνουν τοὺς πεσσούς καὶ τὴν κυκλικὴ βάση τοῦ τροῦλλου. Τόξα καὶ θόλοι ὁμως παράγουν ὠθήσεις (εἰκ. 35: 2,2,...) πού συγκεντρώνονται στὰ στηρίγματα τους ὡς πλάγιες δυνάμεις. Αὐτὲς μποροῦν νά ἀναλυθοῦν σέ κατακόρυφες συνιστώσες (3), πού συνθλίβουν τὰ στηρίγματα καὶ ὀριζόντιες (4), πού τείνουν νά τὰ γκρεμίσουν. Γιὰ ν' ἀντιμετωπισθοῦν αὐτὲς οἱ καταστρεπτικὲς ὀριζόντιες δυνάμεις εἶναι ἀνάγκη νά γίνουν τὰ στηρίγματα ἀρκετὰ ὀγκώδη. Αὐτὸ τὸν εὐκόλο, ἀλλὰ μάλλον πρωτόγονο, τρόπο ἐφάρμοσαν οἱ ρωμαῖοι στίς θολωτὲς τους κατασκευές. Οἱ βυζαντινοὶ ἀκολούθησαν μιὰν ἄλλη μέθοδο, πὸ ἐξελιγμένη, πού ἀπαιτοῦσε ὁμως δεξιότητες καὶ προσοχὴ στὴν ἐκτέλεση: Συνδύαζαν τοὺς θόλους κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ ὠθήσεις τοῦ ἑνός νά ἐξουδετερώνονται ἀπὸ τίς

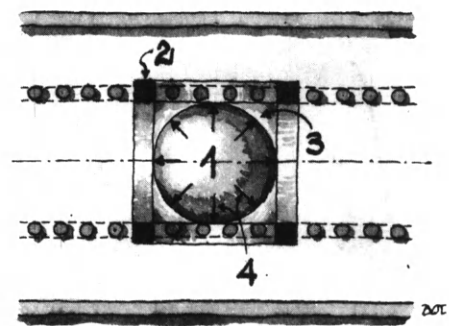

Είκ. 32. Η σημερινή Αγία Σοφία από τα ανατολικά.

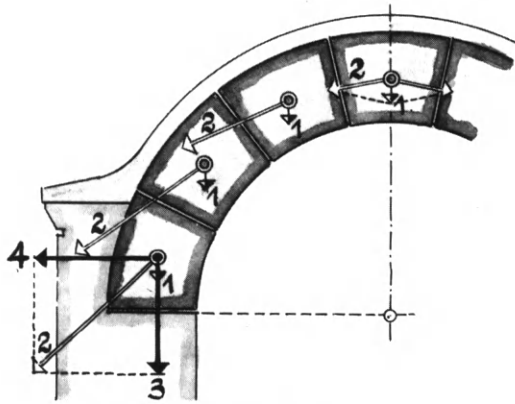
201.

Εικ. 33. Δρομική διάταξη.

Εικ. 34. Παρεμβολή τρούλλου σέ δρομική διάταξη.

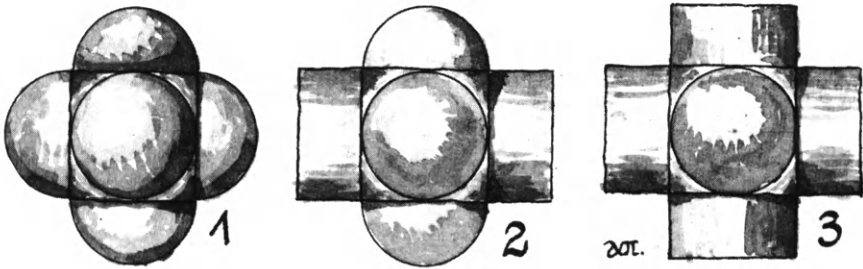
Εικ. 35. Ώθήσεις τῶν θόλων.

ἀντίθετες ὠθήσεις τοῦ ἄλλου. Τρεῖς τέτοιοι συνδυασμοί μποροῦν νά εφαρμοσθοῦν ὅταν πρόκειται γιά τήν ἀντιστήριξη τρούλλων (εἰκ. 36): α) Τέσσερα ἡ μ ι τ ρ ο ὑ λ λ ι α (= τεταρτοσφαίρια: 1) σταυροειδῶς τοποθετημένα, πού οἱ κορυφές τους κατέληγαν στή βάση τοῦ τρούλλου, ἰσοφάριζαν μέ τίς ὠθήσεις τους τίς ἀντίθετες ὠθήσεις τοῦ τρούλλου, β) ἴδια διάταξη μέ τέσσερις κ α μ ἄ ρ ε ς (= ἡμικυλινδρικοί θόλοι: 3), γ) ἴδια διάταξη μέ δύο ἡμιτρούλλια καί δύο καμάρες (2).

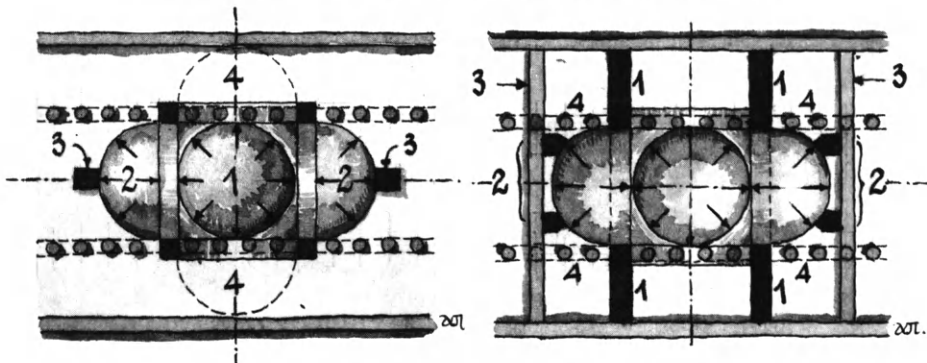
Τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐξυπηρετοῦσαν καλύτερα τά ἡμιτρούλλια (εἰκ. 37). Μποροῦσαν νά τοποθετήσουν ἕνα ἀνατολικά καί ἕνα δυτικά (2,2), κατά τό μήκος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς, στηρίζοντάς τα μέ ἕνα πεσό στόν ἄξονα τοῦ κάθε ἡμιτρούλλιου (3,3). Δέν μποροῦσαν ὁμως νά τοποθετήσουν τά ἄλλα δύο, στά βόρεια καί στά νότια (4,4), πού θά τοῦς ἐξασφάλιζαν τήν ἰσορροπία τοῦ τρούλλου, γιατί τότε θά δημιουργοῦσαν μιᾶ «σταυροειδή» διάταξη πού θά καταργοῦσε τήν ἔννοια τῆς «βασιλικῆς» καί θά ἐξαφάνιζε τήν κυριαρχία τοῦ κατά μήκος ἄξονά της. Ἦταν ἀνάγκη λοιπόν νά

ένισχυθούν πρὸς τὴ διεύθυνση αὐτὴ σημαντικὰ οἱ πεσσοὶ πού σήκωναν τὸν τρούλλο, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν μόνον τοὺς ὄχι μόνον τίς κατακόρυφες ἀλλὰ καὶ τίς ὀριζόντιες δυνάμεις (εἰκ. 38). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ πεσσοὶ ἐπεκτάθησαν σ' ὄλο τὸ πλάτος τῶν πλάγιων κλιτῶν (1,1...) τῆς βασιλικῆς. Δέν μπορούσαν βέβαια νὰ μείνουν ἐπάνω στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς δρομικῆς διάταξης καὶ οἱ ἀπαραίτητοι γιὰ τὰ ἡμιτρούλλια πρόσθετοι πεσσοὶ (εἰκ. 37: 3,3), γι' αὐτὸ καὶ χωρίστηκαν ὁ καθένας τοὺς σέ δύο (εἰκ. 38: 2,2), γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ἄξονας.

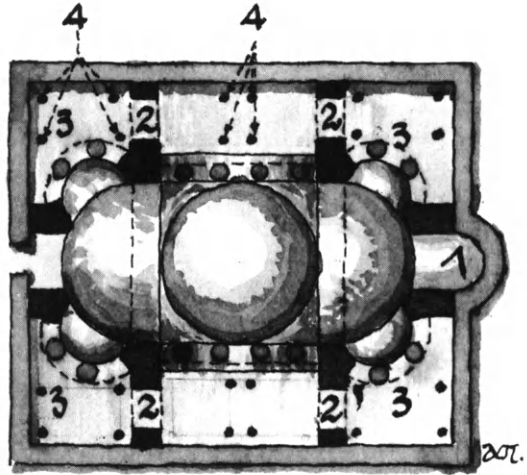
Ἐάν τώρα, ἐκεῖ πού βρίσκονται οἱ πεσσοὶ αὐτοί, τοποθετηθούν δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι (3,3), τὸ κτίριο συμπληρώνει τὰ ὄρια του καὶ δέν μένει γιὰ νὰ δλοκληρωθεῖ παρά νὰ γίνουν κάποιες ἀπαραίτητες, πρακτικὲς προσθήκες καὶ τροποποιήσεις, οἱ ἐξῆς: α) Ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμιτρούλλιου νὰ τοποθετηθεῖ μιὰ ἀψίδα γιὰ τὸ ἱερό βῆμα (εἰκ. 39: 1). β) Ν' ἀνοιχθοῦν δίοδοι στοὺς πεσσούς τῶν πλάγιων κλιτῶν (2,2...) γιὰ νὰ μὴ διακόπτεται ἡ ἐνότητά τους. γ) Νὰ βρεθεῖ λύση γιὰ τίς πέρα ἀπὸ τοὺς πεσσούς τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου κιονοστοιχίες (εἰκ. 38: 4,4...) πού δέν ἐναρμονίζονται πρὸς τοὺς πεσσούς τῶν ἡμιτρούλλιων. Ἡ λύση, πολὺ εὐστοχη καὶ, ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, πολὺ

Εἰκ. 36. Ἐξουδετέρωση ὠθήσεων τρούλλου στοὺς βυζαντινοὺς.

Εἰκ. 37 - 38. Ἐξουδετέρωση τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας (α) πρὸς Α καὶ Δ καὶ (β) πρὸς Β καὶ Ν.

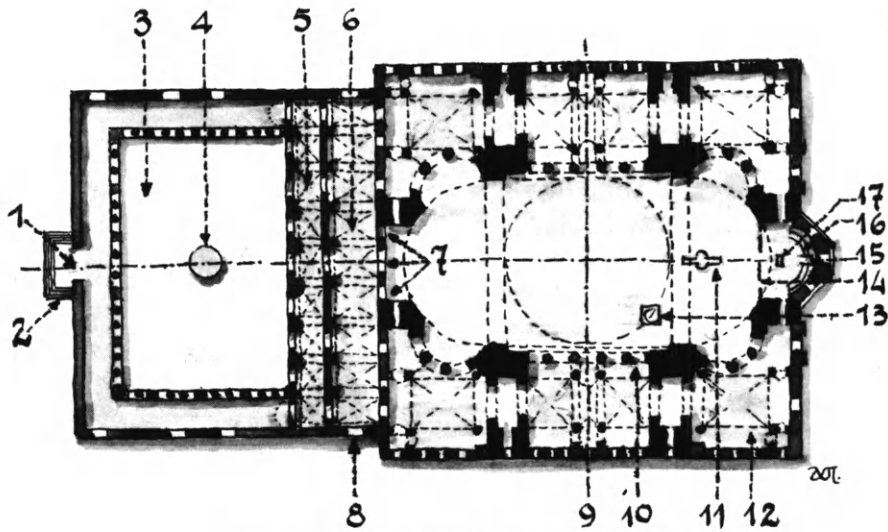
Είκ. 39. Όλοκλήρωση του σχεδίου της Ἁγίας Σοφίας.

έξυπηρετική του συμβολισμού του ναοῦ, βρέθηκε μέ τή δημιουργία ἐκεῖ κυκλικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 39: 3,3...), πού ἀποτελεῖ ἐξέδρα διαγώνια τοποθετημένη καί χρήσιμη στήν ἀντιστήριξη τῶν ἡμιτρουλλίων.

Στό συνδυασμό πού καταλήξαμε (εἰκ. 39), οἱ θόλοι τοῦ κεντρικοῦ κλίτους φέρονται ἀπό τό σύνολο τῶν πέσῶν πού, μαζί μέ τούς θόλους, ἀποτελοῦν ἓνα τεράστιο κιβώριο αὐτοδύναμο (βαθῦς τόνος εἰκ. 39-40). Οἱ τοῖχοι πού περιβάλλουν τό κτίριο ἐπομένως δέν φορτίζονται ἀπό τούς θόλους, γι' αὐτό μποροῦν νά μείνουν σχετικά λεπτοί καί νά διατρυπηθοῦν ἄνετα, ὅπου χρειάζεται γιά τό φωτισμό. Γιά νά μή φορτισθοῦν μάλιστα περισσότερο, τό δάπεδο καί ἡ ὄροφή τῶν ὑπερώων στηρίζονται σέ ἰδιαιτερες κολόνες (εἰκ. 39: 4,4...).

Μέ δσα ἀναφέρθηκαν ἔως τώρα, τό σχέδιο τῆς Ἁγίας Σοφίας συμπληρώθηκε σάν μιά τ ρ ο υ λ α ἰ α β α σ ι λ ι κ ῆ (εἰκ. 40), ὅπου ἡ δρομική διάταξη εἶναι φανερή, ἐπειδή τό κεντρικό τετράγωνο πού καλύπτει ὁ τροῦλλος ἐπιμηκύνεται, ἀνατολικά καί δυτικά, μέ δύο ἡμιτρούλλια γιά νά σχηματισθεῖ κλίτος, μέ τόν κατά μήκος ἄξονα σαφῶς καθορισμένο. Φανερή ὁμως εἶναι καί ἡ περίκεντρη διάταξη, μέ τόν τροῦλλο πού δεσπάζει στό χῶρο, ὄχι μόνο ἐπειδή καλύπτει τό μισό κλίτος (τό ἄλλο μισό μοιράζεται στά δύο ἡμιτρούλλια), ἀλλά καί χάρη στοῦς ἀναβαθμούς πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν παρουσία τῶν ἡμιτρουλλίων πού φθάνουν ἔως τή βάση του. Ἔτσι καί ὁ κατακόρυφος ἄξονας εἶναι ἐπίσης σαφής. Ἄν μάλιστα προχωρήσει κανεῖς ὡς τό κέντρο τοῦ ναοῦ, ἀντιλαμβάνεται καί τήν ὑπαρξη τοῦ ἐγκάρσιου ἄξονα πού ἀπαιτεῖ ἡ περίκεντρη διάταξη (εἰκ. 40: 9)· ὁ ἄξονας αὐτός ὁμως δέν εἶναι ἀμέσως φανερός γι' αὐτό καί ἡ ἀνακάλυψή του κεντρίζει τή φαντασία.

Αὐτή ἡ συνύπαρξη, σέ ἀξεδιάλυτη ἀλληλοεξάρτηση, τῶν δύο διατάξεων πού ὀλοκληρώνονται σέ σύνθεση ὀργανική, ἀποτελεῖ τήν ἐκφραση τοῦ δαιμονίου τῶν δημιουργῶν τῆς.

Εικ. 40. Κάτοψη του ναού τῆς Ἁγίας Σοφίας.

1: Ἀθῦρ (κύρια εἴσοδος τοῦ ναοῦ). 2: Γραδῆλια τοῦ Ἀθῦρος. 3: Αἶθριο. 4: Φιάλη (κρήνη με τὴν καρκινική ἐπιγραφή: ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ). 5: Ἐξωνάρθηκας. 6: Ἐσωνάρθηκας. 7: «Βασιλικαὶ Πύλαι». 8: Πλάγια εἴσοδος (ἀπὸ ὅπου ἐμπαινε ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν διέσχιζε τὸ Αὐγουσταῖο). 9: Ἐγκάρσιος ἀξονας. 10: Ἡ θέση τοῦ θρόνου τοῦ αὐτοκράτορα, κατὰ νεώτερες ἐρευνες. 11: Ἡ θέση τοῦ ἄμβωνα. 12: Τὸ «Μητατώριον» (ὅπου ἀλλάζεε στολή ὁ αὐτοκράτορας). 13: «Ὁμφάλιον» (στό δάπεδο), ὅπου γινόταν ἡ στέψη τοῦ ἀνακτα. 14: Ἡ θέση τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου. 15: Ἀρχιερατικὸς θρόνος. 16: Τὸ «σύνθρονον» τῶν ἱερέων. 17: Ἅγια τράπεζα.

Ὅσο σημαντικό ὅμως καὶ ἂν εἶναι τὸ ἐπίτευγμα αὐτό, δέν ἦταν ἀρκετό γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ πόθος τῶν χριστιανῶν γιὰ ἓνα ναὸ ἰκανὸ νὰ «χωρέσῃ τὸν Ἀχώρητον» τὸ αὐλο καὶ «πανταχοῦ παρόν» Πνεῦμα, πού ἦταν ὁ Θεός, σύμφωνα με τὶς ἀντιλήψεις τους. Ἀντιμετώπιζαν ἐπομένως οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἁγίας Σοφίας ἓνα δεῦτερο πρόβλημα πολὺ πῶ λεπτό ἀπὸ τὸ πρῶτο, γιατί αὐτὴ τὴ φορά ἀναφερόταν στό πνευματικὸ θέμα τοῦ Συμβολισμοῦ.

Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν τώρα τὰ μέσα πού μεταχειρίστηκαν γιὰ νὰ φθάσουν στό δεῦτερο αὐτὸ στόχο καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ἐπιτυχίας τους: Περιγράφοντας τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο κατορθώθηκε νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ συνδυασμὸς δρομικῆς καὶ περικεντρικῆς διάταξης, εἶδαμε ὅτι γιὰ ν' ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἐπικίνδυνες ὠθήσεις τοῦ τεράστιου τρουλλοῦ, χρειάστηκε νὰ γίνουν τολμηροὶ συνδυασμοὶ θόλων καὶ νὰ τοποθετηθοῦν σὲ διάφορα καίρια σημεία ὀγκώδεις πεσοοί. Καὶ ὅμως ὅταν μπεῖ κανεὶς στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τίποτε ἀπ' αὐτὰ δέν βλέπει (εἰκ. 41): ὁ τρουλλος, ἀνάλαφρος, ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ὅτι αἰωρεῖται στό κενό, ἐνῶ ἀνεῖρα «παραπετάσματα» βρίσκονται ἐκεῖ πού θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ βρεῖ βαριοὺς τοίχους!

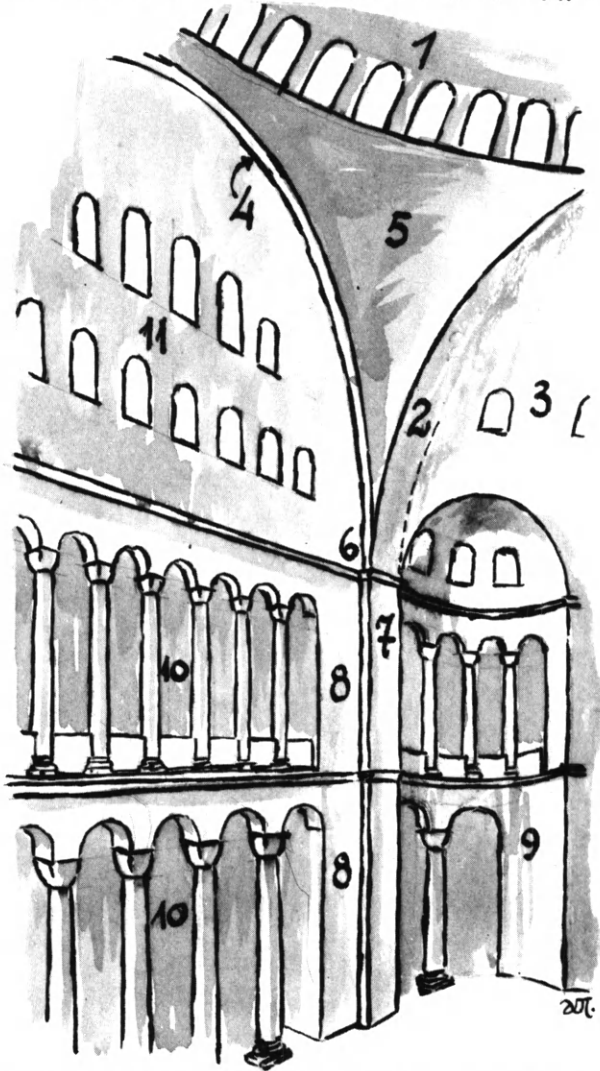

Εικ. 41. Τό εσωτερικό τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Τί ἔγιναν τά τέσσερα τεράστια τόξα πού σήκωναν τόν τροῦλλο; Τί ἔγιναν οἱ τοῖχοι καί οἱ ὀγκώδεις πεσσοί; Ὑπάρχουν βέβαια, ἀλλά ἔχουν ἀποκρυβεῖ μέ ἐπιμέλεια, γιά νά καταργηθεῖ ὀπτικά τό βάρος καί νά ἐξαῦλωθεῖ ἡ μάζα τους.

Ὁ πελώριος τροῦλλος φαντάζει στά μάτια μας χωρίς βάρος, γιατί ἔχει διατηρηθεῖ ἡ βάση του —τό μέρος ἀκριβῶς ὅπου συγκεντρώνονται οἱ ὀθήσεις— (εἰκ. 42:1). Σχηματίζεται ἔτσι ἐκεῖ μιά φωτεινή στεφάνη ἀπό σαράντα παράθυρα, πού μέ τήν ἀντίθεσή της πρὸς τό ἀναγκαστικά σκιερό ὑπόλοιπο μέρος του, προκαλεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ τροῦλλος δέν πατάει πούθενά, ἀλλά νομίζει κανεῖς τῇ σφαίρα τῇ χρυσῇ ἀπό τοῦ οὐρανοῦ ἐξημμένη καλύπτειν τόν χώρον, ὅπως ἔγραφαν οἱ βυζαντινοί.

Ἐκ τῶν τεσσάρων τόξων πού κρατοῦν τόν τροῦλλο, τὰ δύο (2) συγχωνεύονται πρὸς τὰ δύο ἡμιτροῦλλια (3), ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο (4) μόλις ἐξέχουν ἀπὸ τὰ τύμπανα (11) πού περιβάλλουν. Ὀπτικά ἐπομένως δὲν εἶναι παρά τέσσερις ἀσώματες γραμμές πού φαίνονται ἀνίκανες νά σηκώσουν τὸ παραμικρὸ βᾶρος. Ἀνάμεσά τους φαντάζονται σάν κοιλωμένες τριγωνικὲς μεμβράνες τὰ τέσσερα λοφία (5), πού δὲν μπορεῖ —ἔτσι πού φαίνονται— νά τὰ φαντασθεῖ κανεὶς ὅτι μεταφέρουν βᾶρη. Στὰ τέσσερα σημεῖα —τίς κορυφές τοῦ τετραγώνου πού καλύπτει ὁ τροῦλλος— ὅπου συγκεντρώνονται τὰ τόξα (6) στενές, λίγο ἐξέχουσες παραστά-

Εἰκ. 42. Ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

δες (7), επενδυμένες με στιλπνές, χρωματιστές πλάκες από μάρμαρο, που αφαιρούν οπτικά τό βάρος τους, βρίσκονται εκεί για νά τά δεχθοῦν, αὐτά όμως φαίνονται τόσο αἰθέρια, ὥστε νά δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀ ν θ ἰ ζ ο υ ν ἀ π' αὐτές σάν ἀπό μίσχους.

Αὐτές οἱ στενές παραστάδες εἶναι ὅ,τι ἀπομένει, σάν ἔννοια στηρίγματος, ἀπό τούς ὀγκώδεις πεσσούς, πού ἔχουν ἀπωθηθεῖ στά πλάγια κλίτη καί εἶναι ἀόρατοι. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειές τους, πού εἶναι ὀρατές ἀπό τό κεντρικό κλίτος, ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στους ἐπίπεδους τοίχους (8), ὅπου ἀνοίγονται οἱ πλάγιες κιονοστοιχίες (10) καί στους κυλινδρικούς (9) τῶν μικρῶν κογχῶν. Ἄλλά καί τ ο ἰ χ ο ς, μέ τήν ἔννοια πού τοῦ δίνουμε συνήθως, δηλαδή «συμπαγές περίβλημα χώρου», δέν φαίνεται νά ὑπάρχει, γιατί ἔχει διαλυθεῖ σέ κιονοστοιχίες (10, 10) καί διάτρητα τύμπανα (11). Τό βλέμμα τούς διαπερνάει ἐλεύθερα γιά νά βυθισθεῖ στά πλάγια κλίτη, ὅπου ἕνα πολύπλοκο σύστημα θόλων πού κρατοῦν τά ὑπερῶα, βοηθεῖ στήν ἀπορρόφηση τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου. Ἐκεῖ τό μάτι συλλαμβάνει κομματιαστά, τόξα, σταυροθόλια (= θόλους πού σχηματίζονται δταν δύο καμάρες τέμνονται κάθετα), κολόνες τοποθετημένες ἤ μιά πίσω ἀπό τήν ἄλλη. Ἐτσι σχηματίζεται στήν ψυχή τοῦ θεατῆ ἡ ἐντύπωση ὅτι τά ὄρια ὄλο καί ὑποχωροῦν, ἐπεκτείνοντας τό χῶρο ὡς τό ἄπειρο!

Σ' αὐτό παίζει σπουδαῖο ρόλο καί ὁ μειωμένος φωτισμός τῶν πλάγιων κλιτῶν σχετικά μέ τό κεντρικό, πού φωτίζεται κατευθείαν ἀπό τά παράθυρα τοῦ τρούλλου, τῶν ἡμιτρουλλίων καί τῶν ἐξεδρῶν καί ἀπό τίς ἐπάλληλες σειρές παραθύρων στά τύμπανα. Αὐτός ὁ «ἐκ τῶν ἄνω» φωτισμός δημιουργεῖ στό κεντρικό κλίτος μιά διαβάθμιση: Ὁμοίομορφο καί ἀπαλό στά κάτω στρώματα τό φῶς, κερδίζει ἔνταση ὅσο προχωροῦμε πρὸς τά ἐπάνω, γιά νά φθάσει στό μέγιστο βαθμό στή βάση τοῦ τρούλλου. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ν' ἀποκοῦν ὀψη φαντασμαγορική τά κατά διάφορο τρόπο φωτιζόμενα ἀνάλαφρα κελύφη τῶν θόλων καί οἱ στιλπνές χρωματιστές κολόνες πού διαγράφονται φωτεινές, μπρὸς στό σκιερὸ φόντο τῶν πλάγιων κλιτῶν.

Τό ἴδιο τό φῶς, τέλος, ἀποκτάει ὕφος ὑπερκόσμιο μέ τό δ ι ἄ κ ο ς μ ο, ἕνα διάκοσμο, ὅπως εἶδαμε, ἐπιφάνειας, πού τόν συγκροτοῦν στιλπνές μαρμάρινες πλάκες σέ διάφορους χρωματισμούς καί μέ φλέβες πού σχηματίζουν φανταστικά, ἀχειροποίητα σχέδια· ἀραχνοῦφαντες ἐπιπεδόγλυφες «δαντέλες», πού ξετυλίγονται κι αὐτές σάν κατάστικτες ἐπιφάνειες· καί τέλος ἀπό ἀπαστράπτοντα χρυσά ψηφιδωτά, πού καλύπτουν μέ τίς ἀμέτρητες μικροσκοπικές τους ψηφίδες τίς καμπύλες ἐπιφάνειες, πού φαντάζουν ἔτσι ἀπέραντες.

Τό φῶς, ἰριδίζοντας ἐπάνω στίς στιλπνές ἐγχρωμες ἐπιφάνειες τῶν μαρμάρων, παιχνιδίζοντας στίς κατάστικτες γλυπτές ἐπιφάνειες καί ἀντανακλώμενο πρὸς ὄλες τίς διευθύνσεις ἀπό τίς χρυσές ψηφίδες τῶν ψηφιδωτῶν βρίσκεται σέ ἀέναη κίνηση καί γεμίζει τό χῶρο μ' ἕνα εἶδος φωτεινῆς «ὀμίχλης». Ἡ ἐντύπωση πού προκαλεῖ εἶναι ὅτι δέν πρόκειται γιά φῶς «τοῦ κόσμου τούτου», ἀλλά γιά

μιά φωτοχυσία που παράγεται από τον ίδιο τό χωρο του ναού: *Φαίης ἄν οὐκ ἐξωθεν καταλάμπεσθαι ἠλίω τόν χωρον, ἀλλά τήν αἴγλην ἐν αὐτῷ φύεσθαι.*

Αὐτά εἶναι, σέ ἀδρές γραμμές, τά μέσα που μεταχειρίστηκαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἁγίας Σοφίας γιά νά ἐξαυλώσουν τόν ἐσωτερικό χωρο του ναού. Ἐς προσπαθήσουμε, ὕστερ' ἀπ' αὐτά, νά καθορίσουμε τήν ἐντύπωση που ἀφήνει ὁ χωρος αὐτός στήν ψυχή του ἐπισκέπτη:

Σήμερα μπαίνει κανείς στήν Ἁγία Σοφία ἀπό τή νότια πύλη του ἐσωνάρθηκα (εἰκ. 40: 8). Ὁ βυζαντινός πιστός ἔμπαινε ἀπό τά δυτικά (1), πρῶτα στό αἶθριο του ναού (3), μίαν αὐλή περιτριγυρισμένη ἀπό κιονοστοιχίες, ὅπου δύο κολόνες ἐναλλάσσονταν πρὸς ἓνα πεσό. Ἡ αὐλή αὐτή εἶχε πλάτος μεγαλύτερο ἀπό τό μήκος της. Ἡ ἐπίδρασή της ἐπομένως στήν ψυχή του πιστοῦ ἦταν κάπως ἀνασχετική τῆς κίνησής του πρὸς τό ναό, καί ἡ ἀνάσχεση αὐτή ἀξινόταν σέ ὑπέρτατο βαθμό ὅταν ὁ πιστός ἔμπαινε στόν πολύ στενό ἐσωνάρθηκα (5). Ἐαλάφρωνε κάπως μέ τήν εἰσοδό του στόν ἐσωνάρθηκα (6), πλατύτερο καί ὑψηλότερο ἀπό τόν πρῶτο. Κι αὐτός πάντως (εἰκ. 43) ἦταν στενόμακρος, τοποθετημένος κατά πλάτος γιά τόν πιστό, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε ἀντίκρου του τόν ἀνατολικό μακρῦ του τοῖχο (1), τελειῶς ἐπίπεδο, ἐπενδυμένο μέ ὀρθομαρμάρωση ὁμοια πρὸς τήν ὄλη ὀρθομαρμάρωση του ναοῦ καί ἀμφωτο, γιάτι φωτιζόταν ἀπό μία σειρά παράθυρα που ἦταν ἀνοιγμένα στόν πίσω τοῖχο ὑψηλά, πάνω ἀπό τή στέγη του ἐσωνάρθηκα (2). Ἡ ἐντύπωση ἀπό τή στιλπνή, χρωματιστή καί φωτεινή αὐτήν ἐπιφάνεια, ὅπου ἀνοίγονταν ἐννέα θύρες, που ἄφηναν τό βλέμμα ν' ἀποκταίει φευγαλέες ἐντυπώσεις ἀπό τό ἐσωτερικό του ναοῦ, ἦταν σάν μία πρώτη νύξη γιά τό ὄραμα που θ' ἀποκαλυπτόταν στόν πιστό. Καί ἦταν ἀποκάλυψη πραγματικά, αὐτό που ἀντίκριζαν τά μάτια του μόλις περνοῦσε τό κατώφλι μιάς ἀπό τίς πύλες που ἀνοίγονταν στή μέση τῆς φωτεινῆς ἐπιφάνειας του ἐσωνάρθηκα.

Τό βλέμμα του πιστοῦ, ἐλκόμενο ἀπό τόν κατά μήκος ἄξονα του τεράστιου χώρου του κεντρικοῦ κλίτους (εἰκ. 40, 41), ὀδηγοῦνταν πρὸς μία πελώρια «ἀγκαλιά», τή μεγάλη κόγχη που δημιουργοῦσε τό ἀνατολικό ἡμιτροῦλλιο. Μέ δυσκολία ὁ κατάπληκτος πιστός κατόρθωνε νά συλλάβει τή μορφή τῆς κόγχης αὐτῆς, γιάτι διαλυόταν σέ τρεῖς ἄλλες μικρότερες, τήν ἀψίδα του Ἱεροῦ καί τίς δύο διαγώνια τοποθετημένες ἐξέδρες. Κι αὐτές ὁμοῦ δέν εἶχαν τήν ἔννοια ὀρίων, διάτρητες ὅπως ἦταν, ἡ μεσαία ἀπό δύο σειρές παράθυρα καί οἱ ἄλλες δύο ἀπό κιονοστοιχίες. Τό βλέμμα, διαπερνώντας τίς τελευταῖες, βυθιζόταν στό πλάγια κλίτη, ὅπου χανόταν μέσα στό μισοσκόταδο.

Συνειδητοποιώντας ἔτσι ὁ πιστός ὅτι ἦταν ματαιοπονία ν' ἀναζητεῖ ὄρα ἐκεῖ που δέν ὑπῆρχαν, ξανάφερνε τό βλέμμα του πίσω, πρὸς τό κέντρο του ναοῦ, γιάτι αὐτό τόν ἀνάγκαζε νά κάνει ἡ κοίλη ἐπιφάνεια τῆς μεγάλης κόγχης. Τό βλέμμα του, ἐλκόμενο αὐτή τή φορά ἀπό τόν κατακόρυφο ἄξονα, κατευθυνόταν πρὸς τά ἐπάνω ὅπου τόν περίμενε μία ἄλλη φαντασμαγορία: Ὁ ἀμφωτος, πε-

Εικ. 43. Ὁ ἐσωνάρθηκας τῆς Ἁγίας Σοφίας.

λῶριος τροῦλλος φαινόταν νά αἰωρεῖται 55 μέτρα ἐπάνω ἀπό τό κεφάλι του, «ἀγγίζοντας» τίς κορυφές τεσσάρων ἄυλων τόξων (εἰκ. 41) μέ δύο μεγάλα ἡμιτροῦλλια ὑποταγμένα σ' αὐτόν, πού σάν οὐρανός δέσποζε σ' ὄλο τόν ἐσωτερικό χῶρο. Ἀπό κεῖ διαισθανόταν ὁ πιστός δι τόν παρακολουθοῦσε «ὡς ἀπό θυρίδος» τό μάτι τοῦ Θεοῦ! Χαμήλωνε λοιπόν θαμβωμένος τά μάτια του καί προχωροῦσε διστακτικά πρὸς τό κέντρο τοῦ ναοῦ, ὅπου αἰσθανόταν νά μηδενίζεται μέσα στόν χωρίς ὄρια, ἀχανή αὐτό χῶρο πού καταυγαζόταν ἀπό ἓνα υπερκόσμιο, ἀγγελικό φῶς! Καί ὅταν, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τόν πελώριο τροῦλλο, ἀφηνε τό τρομαγμένο βλέμμα του νά πλανηθεῖ τριγύρω, ἀνακάλυπτε τήν ὑπαρξη τοῦ ἐγκάρσιου ἄξονα, πού τοῦ ἀποκάλυπτε τήν ὑπαρξη ἑνός σταυροῦ, πράγμα πού τόν συγκλόνηζε, γιατί οὔτε κἀν φανταζόταν δι μποροῦσε νά ὑπάρχει ἐκεῖ! Στήν ψυχὴ τοῦ πιστοῦ ζωντάνευαν τότε ἄθελά του οἱ θρησκευτικές ἰδέες, πού τόν ἔκαμαν νά σκέπτεται δι οὐκ ἀνθρωπιὰ δυνάμει ἢ τέχνῃ, ἀλλά Θεοῦ ροπή τό ἔργον

ἀποτετόρνενται· ὁ νοῦς δέ ὁ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπαιρόμενος ἀεροβατεῖ, οὐ μακρὰν ποῦ ἠγούμενος Αὐτὸν εἶναι, ἀλλ' ἐμφιλοχωρεῖν μάλιστα οἷς Αὐτός εἴλετο.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ μεγαλοφυΐα ἐκείνων στοὺς ὁποίους ὁ Ἰουστινιανὸς ἐμπιστεύθηκε τὴν πραγμάτωση τοῦ δικοῦ του ὄνειρου, ποὺ ἦταν ἐπίσης τὸ ὄνειρο καὶ ὁ πόθος ὀλόκληρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων ποὺ πέρασαν στὴν Ἱστορία ὡς μεγάλοι ἀρχιτέκτονες, ἐνῶ δὲν ἦταν γιὰ τοὺς συγχρόνους τοὺς παρά «μηχανοποιοί» καὶ ἦταν κατὰ βάθος γεωμέτρες καὶ μαθηματικοί, κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει ἓνα ἔργο τέτοιας πνοῆς, ὥστε ὕστερα ἀπὸ χίλια πεντακόσια τόσα χρόνια νὰ γράψει χαρακτηριστικά ἓνας σύγχρονός μας εὐρωπαϊὸς βυζαντινολόγος: «Οὐδέποτε πιά, σ' ὀλόκληρη τὴν πορεία τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κατόρθωσε τὸ μυστικιστικὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας νὰ φθάσει σὲ μιά τόσο τέλεια, τόσο ὑψηλόφρονη ἔκφραση, μέ τὸ μέσο τοῦ ὄρατοῦ χώρου καὶ τῆς παραστατικῆς μορφῆς. Τὸ μεγάλο ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, στοῦ κατώφλι τοῦ Μεσαίωνα —ἡ λύτρωση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ δεσμά μιᾶς γήινης ὑπαρξῆς— ἐνσωματώθηκε ἐδῶ, μιά γιὰ πάντα, σ' ἓνα κορυφαῖο ἔργο τέχνης».

III. ΙΣΤΑΜΠΟΥΛ

*Bu şehri Sitambul ki bî - misl ü bahadır
Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedâdır.
Bir gevher-i yekpâre iki bahr arasında
Hurşî-i cihan-tâb ile tartılsa sezâdır.*

*Αυτή ή πόλη Σιταμπούλ είναι άμίμητη και άνεκτίμητη.
Όλόκληρη ή χώρα τών Περσών μπορεί νά θυσιαστεί για μία πέτρα της.
Πετράδι πολύτιμο ανάμεσα σέ δύο θάλασσες
της άξίζει νά συγκριθεί πρός τόν ήλιο πού φωτίζει τή γή.*

NEDİM (Kaside).

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είδαμε στό Δεύτερο Μέρος ότι ό αυτοκράτορας του Βυζαντίου Ρωμανός Δ' ό Διογένης νικήθηκε τό 1071 από τούς Τούρκους, πού είχαν άρχισει επιδρομές στό άνατολικά όρια της αυτοκρατορίας.

Η νίκη αυτή άνοιξε δρόμο για νέες κατακτήσεις στους διάφορους έμρηδες πού, σέ λίγο διάστημα, ήταν κύριοι της άνατολικής Μικράς Άσίας. Δημιουργήθηκαν έτσι έ μ ι ρ ά τ α, πού ένισχύονταν συνεχώς, από μετανάστες του Τουρκεσταν και της Περσίας. Οι άντιζηλίεις τους όμως τά κρατούσαν χωρισμένα και αδύνατα.

Στίς άρχές του 13ου αιώνα οι Σελτσουκίδες Τούρκοι κατόρθωσαν τελικά νά σταθεροποιήσουν τήν κυριαρχία τους στή μέση Μικρά Άσία, όργανώνοντας ένιαίο κράτος μέ πρωτεύουσα τό Ίκόνιο. Έξασφαλίστηκαν έτσι οι άπαραίτητες

προϋποθέσεις για πολιτική και οικονομική σταθερότητα, που θα οδηγούσε στη συγκρότηση μιᾶς επικράτειας βασισμένης στη συμβίωση διαφόρων ἐθνικῶν στοιχείων.

Ἡ ἐπιρροή τοῦ ἀνεξάρτητου Σελτσουκιδικοῦ κράτους τοῦ Ἰκονίου ἐπεκτείνονταν σ' ὄλες τίς ἄλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές, συμβάλλοντας ὄχι μόνο στὸν ἐξισλαμισμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς ἴδιας στοὺς κατακτητές της, πού ἀπόκτησαν ἔτσι μιὰν ἰδιοτυπία στό χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ τους, ἐκδηλη στὰ καλλιτεχνικά τους ἐπιτεύγματα.

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, στὴ δυτική Μικρὰ Ἀσία, τὰ διάφορα τουρκικά φύλα, πού συνέχιζαν τὴ συμβίωσή τους μέ τίς ἐκεῖ χριστιανικές πόλεις εἶχαν ἰδρύσει μικρά μ π ε ἰ λ ἰ κ ι α, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα συγκαταλεγόταν καὶ κείνο πού εἶχε ἰδρυτὴ του τὸν Ὀσμάν.

Ἐγκαταστημένο στὰ βόρεια τῆς περιοχῆς, τὸ μπεϊλίκι τῶν Ὀσμανιδῶν ἢ Ὀθωμανῶν, ἀντίθετα πρὸς τὴ στατικότητα τῶν ἄλλων, ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζει μιὰ πιὸ δυναμικὴ πολιτικὴ, ἐπιδιώκοντας νὰ σταθεροποιήσει τὴν ἐγκατάστασή του στὸν τόπο πού τοῦ ἔλαχε, μέ εὐρύτερες κατακτήσεις. Ἐτσι πέρασαν στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων ἀξιολόγα κέντρα τῆς περιοχῆς τῆς Προποντιδας, ὅπως ἡ Προύσα, πού ἀνακηρύχθηκε πρωτεύουσά τους τὸ 1326, ἡ Νίκαια καὶ ἡ Νικομήδεια.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τοὺς ὀδήγησε ἀργότερα σὲ κατακτήσεις πρὸς τὴ Θράκη καὶ τὰ Βαλκάνια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ τὰ ἄλλα μπεϊλίκια συνέχιζαν τὴ ζωὴ τους μέσα στὰ συνηθισμένα τους ὄρια, οἱ Ὀθωμανοὶ εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ Βαλκανικὸ κράτος. Αὐτὴ ἡ ἐξάπλωση εἶχε γιὰ ἐπακόλουθο διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ δύναμη, στὴν ὁποία ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀνθέξουν τὰ γύρω μπεϊλίκια καὶ νὰ ἐνσωματωθοῦν τελικά στοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, πού ἀπὸ κάθε ἄποψη δὲν τοὺς ἦταν ξένο.

Στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη διακόπηκε προσωρινά ἀπὸ τὴν ἦττα στὴν Ἄγκυρα (1402) τοῦ ὀθωμανοῦ σουλτάνου Μπαγιαζήτ τοῦ Κεραυνοῦ (Yıldırım Bayazıt), ἀπὸ τοὺς Μογγόλους, πού ξεχύθηκαν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν ὑπέταξαν. Δέν πέρασε πολὺς καιρὸς ὅμως καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ ἦταν πάλι σὲ θέση νὰ συνεχίσουν τίς εὐρωπαϊκές τους κατακτήσεις. Αὐτὴ τὴ φορά πρωτεύουσά τους ἀνακηρύχθηκε ἡ Ἀδριανούπολη (Edirne).

Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β', τὸν Πορθητὴ (Fatih Sultan Mehmet) ὑπῆρξε γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος σπουδαῖος σταθμὸς στὴν ἐξέλιξή του, γιατί ἀπόκτησε μέ τὸ γεγονός αὐτὸ διεθνή σημασία, ὅπως ἐγινε ἀντιληπτό ἀπὸ τίς πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐκστρατεῖες τοῦ σουλτάνου Σελίμ Α', τοῦ Ἀτρόμητου (Yavuz Sultan Selim) καὶ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τὸν ἴδιο τῆς μουσουλμανικῆς Αἰγύπτου.

Στὸ 16ο αἰώνα τὸ κράτος φθάνει στό ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς του. Στὸ σουλτανικὸ θρόνο βρίσκεται ὁ Σουλεϊμάν ὁ Α', στὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ ὁποίου ὀφείλε-

ται ή εξαιρετική διοικητική όργάνωση, γι' αυτό οί Τουρκοί τόν όνόμαζαν Νομοθέτη (Kanunî Sultan Süleyman), ένώ στην Εύρώπη είναι γνωστός ώς ό Μεγαλοπρεπής (Le Magnifique). 'Η επικράτεια τής όθωμανικής αυτοκρατορίας εκτείνεται τότε από τόν Δούναβη έως τόν Νείλο, πράγμα πού σημαίνει επίσης οικονομική ευεξία, πρόσφορη στην άνθηση τής καλλιτεχνικής παραγωγής. 'Ο σουλτάνος, μέγας οικόδόμος, προικίζει τήν πρωτεύουσα 'Ισταμπούλ μέ πλήθος από μεγαλοπρεπή κτίρια, ανάμεσα στά όποια συγκαταλέγεται και τό άριστουργηματικό τέμενος πού φέρει τό όνομά του (Süleymaniye). 'Η τέχνη γενικότερα βρίσκεται σ' αυτή τήν έποχή σε ύψηλή στάθμη και άκτινοβολεί σ' όλη τήν επικράτεια από τήν πρωτεύουσα, πού είναι χάρη στό Παλάτι τό σπουδαιότερο καλλιτεχνικό κέντρο.

Γιά τό 17ο αιώνα μπορεί νά πεί κανείς ότι έζησε μέ τήν ανάμνηση αυτών πού πραγματοποιήθηκαν κατά τόν προηγούμενο αιώνα, γιατί τότε ή δύναμη του κράτους άρχίζει κάπως νά εξασθενεί. 'Αλλεπάλληλες έπαναστάσεις στή Μικρά 'Ασία, στρατιωτική αντίδραση τών ευρωπαϊκών κρατών στή Δύση και τής Περσίας στην 'Ανατολή, κλονίζουν τήν αυτοκρατορία.

'Η κατάσταση επιδεινώνεται κατά τό 18ο αιώνα. Στίς άρχές του, ή περίοδος πού είναι γνωστή ώς έ π ο χ ή τ ή ς Τ ο υ λ ί π α ς (Lâle devri: 1703 - 1730) άποτελεί τήν τελευταία προσπάθεια για δημιουργική πολιτιστική δράση. Στο δεύτερο μισό του κατανοείται πιά ότι είναι άδύνατο νά διατηρηθεί ή πολιτική ανεξαρτησία μέ τόν παλιό, άνατολίτικο τρόπο ζωής, γι' αυτό δοκιμάζονται μεταρρυθμίσεις στό διοικητικό σύστημα, κατά ευρωπαϊκά πρότυπα. 'Όλος ό 19ος αιώνας πέρασε μέ άλλεπάλληλες προσπάθειες για τήν πραγματοποίηση αυτού του σκοπού. Οί μεταρρυθμίσεις όμως, έπιβαλλόμενες από τό κράτος «έκ τών άνω», δέν μπορούσαν νά ριζώσουν στίς πλατύτερες λαϊκές μάζες. Πάντως δέν πρέπει νά λησμονείται ότι οί σπόροι πού φυτεύτηκαν κατά τήν περίοδο αυτή είναι εκείνοι πού, άνθίζοντας τελικά, απέδωσαν τόν καρπό τής σημερινής Τουρκικής Δημοκρατίας.

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΑΜΠΟΥΛ

'Ι σ τ α μ π ο ύ λ, ή άλλοτε πρωτεύουσα τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρ' όλο τό ραγδαίο έξευρωπαϊσμό της, διατηρεί άκόμη και σήμερα —στό μέρος της κυρίως πού όρίζεται από τά παλιά της τείχη— τό μουσουλμανικό της χαρακτήρα.

'Εκείνο πού τραβάει τήν προσοχή του επισκέπτη πού τή βλέπει από μακριά, είναι οί μ ι ν α ρ έ δ ε ς: Πανύψηλοι και επιβλητικοί στά μεγάλα σουλτανικά τζαμιά, πού είναι χτισμένα στίς κορυφές τών λόφων της, ταπεινοί κατά τό μέγεθος, αλλά έξίσου χαρακτηριστικοί στά πολυάριθμα μικρά τεμένη, πού είναι

σπαρμένα στην έπιφάνειά της, τής προσδίδουν όψη χαρακτηριστικά μουσουλμανική.

Έκείνος πού περιπλανιέται στους δρόμους της —φαρδιοί σήμερα και μέ βιτρίνες έκσυγχρονισμένες στά καταστήματά τους—νιώθει τή μουσουλμανικότjα της, όταν ξαφνικά άντικρίζει, εκεί πού δέν τίς περιμένει, τίς χαρακτηριστικές έπιτύμβιες στήλες, μέ τά λαξευμένα στίς άκρες τους γραφικά κιουλάχια (= καλύμματα τής κεφαλής) τών μεγιστάνων τής παλαιάς αυτοκρατορίας, πού κοιμούνται τόν αιώνιο ύπνο τους στή σκιά τών τζαμιών πού έχτισαν οί ίδιοι. Καί οί δαιδαλώδεις σκεπαστές άγορές (Karali Çarşı), μέ τά πολύ στενά δρομάκια, όπου ή κίνηση και σήμερα εξακολουθεϊ νά είναι μεγάλη, αφήνουν στόν άσυνήθιστο έπισκέπτη μιá κάποια «γεύση» ανατολίτικη.

Πώς και πότε συντελέστηκε αυτή ή άλλαγή στό χαρακτήρα τής Πόλης του Κωνσταντίνου (Konstantiniye), είναι εκείνο πού πρέπει νά καθορίσουμε παρακολουθώντας τήν τοπογραφική της εξέλιξη, μετά τήν Άλωση.

Δύο είναι οί παράγοντες πού είχαν άποφασιστική έπίδραση στή διαμόρφωση, όχι μόνον αυτής αλλά και οποιασδήποτε άλλης πόλης πού κατάκτησαν ή ίδρυσαν οί Τουρκοί: ή νομαδική τους καταγωγή και ό εξισλαμισμός τους. Τό πρώτο τους έκαμε, και μετά τήν εγκαθίδρυσή τους σέ όρισμένο τόπο, νά μή χάσουν τήν αρχική τους πεποίθηση ότι τό νά κατοικεί κανείς κάπου είναι κάτι όχι μόνιμο. Τό δεύτερο όχι μόνο δέν ελάττωσε τήν πεποίθηση αυτή, αλλά μάλλον τήν ενίσχυσε γιατί και τό Κοράνι επαιρνε άρνητική στάση άπέναντι στην έννοια τής πόλης, προτρέποντας τους πιστούς νά μή δένονται ψυχικά μέ τόν τόπο πού κατοικούσαν. Γι' αυτό, για τό μουσουλμάνο, ή πόλη ήταν και έμεινε ένας τόπος κατοικημένος, μέ μεγάλο τζαμί και άλλα κτίρια δημόσιας ωφέλειας, όχι όμως ή «πατρίδα», ή ή «έστία», ή άκόμη τό «μνημείο» πού διαιώνιζε τή φήμη του ίδρυτή της, όπως συνέβαινε στίς πόλεις άλλων εθνών.

Στή νομαδικότητα άνάγει τήν αρχή και σημασία του και ό μαχαλάς, ως συστατική μονάδα τής πόλης. «Μαχαλάς» σημαίνει «συνοικία», αλλά μέ τή στενότερη έννοια τής συνοίκησης ομάδας ανθρώπων πού έχουν δεσμό μεταξύ τους, είναι φυλές ή εθνότητες. Ή πόλη δέν ήταν παρά ένα μωσαικό άπό τέτοιους μαχαλάδες. Μεγάλωνε μέ τήν προσθήκη νέων μαχαλάδων.

Παλαιότερα, σέ άραβικές πόλεις (στή Δαμασκό π.χ.) οί μαχαλάδες χωρίζονταν μέ τοίχους. Στίς τουρκικές κάτι τέτοιο δέν παρατηρήθηκε ποτέ· πάντως όμως ό μαχαλάς και όχι ή πόλη, έδιναν στόν κάτοικό της τήν έντύπωση ότι ήταν κάπου δεμένος. Καί ό δεσμός αυτός ήταν ουσιαστικός, γιατί ή κάθε κοινωνική εκδήλωση περιοριζόταν στά όρια του μαχαλά. Ός τά τελευταία χρόνια τής οθωμανικής αυτοκρατορίας ό ιμάμης (= θρησκευτικός λειτουργός, όχι ιερέας, γιατί στή μουσουλμανική θρησκεία «ιερατείο» μέ τή χριστιανική έννοια δέν ύπάρχει) ήταν όχι μόνο ό θρησκευτικός, αλλά και ό κοινωνικός λειτουργός του μαχαλά, πού είχε για κέντρο τό μεσσήτι (Mesçit = συνοικιακό τέμενος — οί βυζαντινοί

τό όνόμαζαν «Μασγίδιν»). Πλάι του βρισκόταν κατά κανόνα ή κατοικία του ήμάμη και τό δημοτικό σχολείο (Sibyan Mektebi), άν αυτό δέν συνερχόταν μέσα στό μεσσητή. Άπ' αυτό τό κέντρο ή κοινωνική άλληλεγγύη έκδηλωνόταν ώς άμεση μέριμνα γιά τούς κατοίκους του μαχαλά, όχι μόνο στό υλικό αλλά και στό πνευματικό πεδίο.

Αυτή ή «φιλανθρωπία του μαχαλά», πού είχε πηγή τήν ιδιωτική πρωτοβουλία, ήταν άπόρροια τών άρχών του Ίσλάμ. Ή μουσουλμανική θρησκεία άντιτίθεται στην άπόκτηση υλικών αγαθών, γιατί τά θεωρεί κίνδυνο και πρόκληση γιά τήν άρετή του πιστού. Ό μόνος τρόπος γιά νά ξευμενίσει ό πλούσιος τόν Άλλάχ είναι νά ξοδέψει ένα μέρος τής περιουσίας του σέ φιλανθρωπικά έργα. Γι' αυτό και πολλοί μαχαλάδες όφείλουν τήν όνομασία τους σ' εκείνους πού έχτισαν τό μεσσητή τους.

Μέ τήν άνοδο τής εϋημερίας στην όθωμανική αυτοκρατορία ή κοινωνική δράση τών πλουσιών ξεπέρασε τά όρια του μαχαλά. Όχι πιά τό ταπεινό, συνοικιακό, ξυλόστεγο μεσσητή, αλλά τό τζαμί, τό μεγάλο συλλογικό τέμενος, όπου συγκεντρώνονταν γιά τήν όμαδική προσευχή τής Παρασκευής (= ήμέρα άργίας τών Μουσουλμάνων) πιστοί άπό διάφορους μαχαλάδες γιά ν' άκούσουν καλλίφωνους «χαφιζήδες» πού ψέλναν κορανικούς στίχους και περιώνυμους ήροκήρυκες, έγινε ό στόχος τών φιλανθρωπικών διαθέσεων, όχι μόνο τών ισχυρών του κράτους αλλά και αυτών τών σουλτάνων. Αυτή είναι ή αίτία πού δημιουργήθηκαν τά λεγόμενα κιουλλιγιέ (Küllüye), συγκροτήματα πού μαζί μέ τό τζαμί γύρω στό όποιο χτίζονταν, άποτελοϋσαν μικρές πόλεις μέσα στις μεγάλες. Εκεί ό φτωχός έβρισκε δωρεάν ζεστό φαγητό (Imaret), νερό (Çesme, Sebil), νοσοκομειακή περίθαλψη (Darul-Şifa, Timarhane) και τόπο νά κοιμηθεί (Tabhane, Misafirhane)· ό ταξιδιώτης μέρος νά ξεποστάσει αυτός και τό υποζύγιό του (Han, Kervansaray), ν' άγοράσει ό,τι του χρειαζόταν (Dükkan), νά πλυθεί (Hamam).

Ό σοφός (Ulema) μπορούσε νά επισκεφθεί τήν άνώτερη Θεολογική (Medrese) ή Ίατρική (Tıp medrese) Σχολή, όπου θά έλυνε τίς άπορίες του, τό μοναστήρι (Tekke) ή τή Βιβλιοθήκη (Kütüphane), όπου θά βρισκε τό χειρόγραφο πού ζητούσε. Άκόμη στό συγκρότημα μπορούσε νά βρεί κανείς σχολείο γιά τή μέση παιδείση (Mektep), ή γιά τή μελέτη του Κορανού (Dar - ul - Kura, Dar - ul - hadis) και πολλές φορές Κέντρο πού καθόριζε τόν άκριβή χρόνο μέ άστρονομικές παρατηρήσεις (Muvakithane). Αυτά τά συγκροτήματα, εύλαβείς έκτελέσεις τών έντολών του Κορανού, χτίζονταν μέ ιδιαίτερη επιμέλεια και άκατάλυτα υλικά και ήταν προικοδοτημένα μέ εισοδήματα (Vakıf), γιά νά συνεχίζουν τήν ευεργετική τους δράση και στις μέλλουσες γενεές.

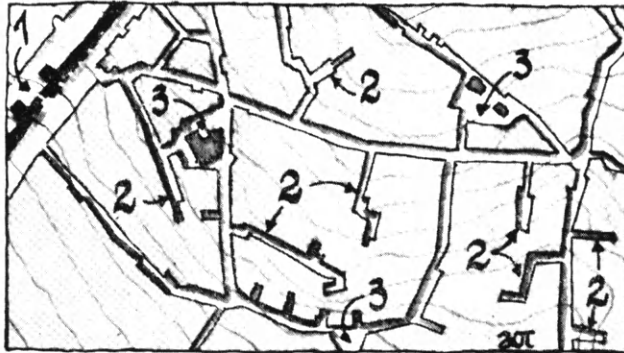
Σέ πλήρη άντίθεση πρós αυτά βρισκονταν οι ιδιωτικές κατοικίες, χτισμένες μέ φθαρτό υλικό —κατά κανόνα ξύλο— χωρίς επίδειξη, άκόμη και όταν επρόκειτο γιά άρχοντόσπιτα: Τοποθετημένα κι αυτά μέσα στους μαχαλάδες, είχαν τήν ίδια εμφάνιση και άποτελοϋνταν άπό τά ίδια βασικά στοιχεία μέ τά σπίτια τών

φτωχῶν, μόνο πού ἦταν χτισμένα σέ μεγαλύτερη κλίμακα. Ἐνα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά ἦταν καί ὁ κήπος τοῦ σπιτιοῦ, περιτριγυρισμένος μέ ὑψηλό τοῖχο, ἐπιβίωση διαθέσεων πού ἀνάγονται σέ ἀναμνήσεις τῆς νομαδικῆς ζωῆς. Ἐτσι τό σπίτι διατηροῦσε μιά κάποια γραφικότητα πού δύσκολα θά ταίριαζε στό χαρακτηρισμό του ὡς «ἀστικό» σπιτιοῦ, ἐξασφάλιζε ὁμως στήν τούρκικη πόλη τήν τόσο χαρακτηριστική καί ιδιαίτερα ἀγαπητή στους κατοίκους τῆς πρσινάδα.

Αὐτονόητο εἶναι ὅτι ὅταν τό πράσινο εἶναι τόσο ἀφθονο στους ιδιωτικούς κήπους, περιττεύει στους δρόμους. Φυσικά οἱ δρόμοι —τά γνωστά σ ο κ ά κ ι α— δέν εἶναι ἄλλο ἀπό στενές «διαβάσεις» ἀνάμεσα στό λαβύρινθο τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 44), πού εἶναι τοποθετημένα τό ἕνα πλάι στό ἄλλο κατά τρόπο τόσο ἐλεύθερο, ὥστε πολλές φορές τά σοκάκια νά εἶναι τ υ φ λ ά (Çikmaz sokak: 2,2...), χωρίς ἐξοδο δηλαδή. Ἄλλά καί μεγάλες ἀρτηρίες δέν ὑπῆρχαν, μέ τήν ἔννοια τῶν «λεωφόρων» πού χρησίμευαν γιά παρελάσεις, θριάμβους, λιτανεῖες κ.τ.τ., ὅπως στήν παλιά Κωνσταντινούπολη. Ἀκόμη καί γιά πλατεῖες δέν μπορούσε νά γίνει λόγος. Κάποιοι ἐλεύθεροι χώροι μέ μικρές διαστάσεις καί ἀκανόνιστοι, μπορούσαν βέβαια νά βρεθοῦν (3,3...), πού δέν ἦταν δυνατό νά χαρακτηριστοῦν ὡς κανονικές πλατεῖες, ἐνῶ χώροι μεγαλύτεροι σέ ἔκταση, χωρίς ὀρισμένο σχῆμα κι αὐτοί, εἶχαν προορισμό νά περιλάβουν τά π α ζ ά ρ ι α (Pazar), τίς λαϊκές ἀγορές πού ὀργανώνονταν ἐκεῖ κατά ὀρισμένα χρονικά διαστήματα.

Οἱ ἀπαραίτητες γενικές παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν θά μᾶς βοηθήσουν στήν κατανόηση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἡ Κωνσταντινούπολη τῶν βυζαντινῶν ἀπόκτησε τή ρομαντική ὄψη τῆς ὀθωμανικῆς Ἰσταμπούλ.

Ἐνῶ ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητής μπῆκε θριαμβευτικά στήν πόλη, τή βρῆκε ἐξαθλιωμένη καί ἀραιοκατοικημένη. Γι' αὐτό ἔσπευσε ν' ἀναγνωρίσει ἀμέσως τό δικαίωμα ἰδιοκτησίας σέ ὄσους εἶχαν καταλάβει σπίτια, ἡ ἔρχονταν ἀπ' ἔξω μέ τήν πρόθεση νά ἐγκατασταθοῦν. Μοίρασε κατοικίες σέ πολλούς στρατιῶτες του καί διάφορα ἄλλα κτίρια σέ μοναστικά τάγματα (Tarikat).

Εἰκ. 44. Ὁ μαχαλάς τοῦ Σουλῶ Κουλέ.

Ύστερ' ἀπ' αὐτά τὰ ἄμεσα ἐποικιστικά μέτρα, ἔδωσε τίς ἀπαιτούμενες διαταγές, γιά τήν ὄσο τό δυνατό γρηγορότερη ἐπισκευή τῶν τειχῶν, γιά τό χτίσιμο ἑνός παλατιοῦ στίς ὑπώρειες τοῦ Φόρου τοῦ Θεοδοσίου πρὸς τόν Κεράτιο Κόλπο καί ἐπίσης γιά τό χτίσιμο ἑνός ἐσωτερικοῦ φρουρίου στή Χρυσή Πύλη (Yedikule), ἴσως γιά τή φύλαξη τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου, καί ἐπέστρεψε στήν Ἀδριανούπολη.

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τό 1457, ἡ νεοκατακτημένη πόλη ἀνακηρύχθηκε πρωτεύουσα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Γιά νά μπορέσει ὁ τίτλος αὐτός ν' ἀποκτήσει συγκεκριμένο περιεχόμενο ἦταν ἀπαραίτητο ὄχι μόνο ν' αὐξηθεῖ ὄσο τό δυνατό γρηγορότερα ὁ πληθυσμός της, ἀλλά καί νά συγκροτηθεῖ ἀπό ὄλες τίς ἀπαραίτητες γιά ἰμιά κανονική ἀστική ζωή τάξεις. Τό πῶς λύθηκε τό σοβαρό αὐτό πρόβλημα μᾶς εἶναι γνωστό ἀπό ἕνα κείμενο τῆς ἐποχῆς, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στάλθηκαν διαταγές στίς Διοικήσεις Ἀνατολῆς (Ἀσίας) καί Ρούμελης (Εὐρώπης) νά στείλουν στή νέα πρωτεύουσα μετανάστες. Καί ἐπειδή τό κυρίαρχο τουρκοῖσλαμικό στοιχεῖο περιοριζόταν, κατά κύριο λόγο, στά ἐπαγγέλματα πού εἶχαν σχέση μέ τή διοίκηση (στρατιωτικοί, δικαστικοί, δημόσιοι ὑπάλληλοι κ.τ.τ.) ἀφήνοντας τὰ ὑπόλοιπα, πού θεωροῦνταν κοινωνικά κατώτερα, στίς ὑποταγμένες ἐθνότητες, ἡ μετανάστευση αὐτή περιέλαβε καί μὴ μουσουλμανικά στοιχεῖα.

Ὅταν οἱ μετανάστες ἐφθάναν στήν πρωτεύουσα, τοὺς ὑποδεικνυόταν τό μέρος ὅπου ἔπρεπε νά ἐγκατασταθοῦν. Ἔτσι ἄρχισαν νά συγκροτοῦνται οἱ πρῶτοι μαχαλάδες, πού ἔπαιρναν συνήθως τό ὄνομά τους ἀπό τίς πόλεις ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονταν οἱ κάτοικοί τους.

Ἀπό τοὺς πρῶτους μετανάστες, Τοῦρκοι ἐγκαταστάθηκαν στήν παραλία καί τὰ γύρω ὑψώματα τοῦ Κερατίου, ὅπως ἐπίσης καί στήν ἀνάμεσα Φόρου τοῦ Θεοδοσίου καί Φόρου τοῦ Βοός περιοχή, Ἀρμένηδες στά Ψωμαθεία, γύρω στή Μονή τῆς Περιβλέπτου, ἐνῶ στήν παραλία τῆς Προποντίδας, Ρωμιοί. Ἐπίσης στό Γαλατά ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα Ρωμιοί ἀπό τή Σμύρνη.

Πέρα ἀπό τὰ τεῖχη τῶν Βλαχερνῶν, στήν περιοχή πού λεγόταν κατά τή βυζαντινὴ περίοδο Κοσμίδιον, ὁ Πορθητής, μόλις ἐγκαταστάθηκε στή νέα του πρωτεύουσα (1458-59) —μέ σκοπό νά προσδώσει, ὅπως φαίνεται, καί κάποιο θρησκευτικό χαρακτήρα στήν ἄλωση— ἔχτισε ἕνα τζαμί καί μασωλεῖο γιά νά τιμήσει τή μνήμη τοῦ Ebbu Eyup el Ensarî, πού ἀνῆκε στό ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Προφήτη Μωάμεθ καί εἶχε πέσει πολεμώντας σέ μιά πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τοὺς Ἀραβες κατά τό ἔτος 670. Ἀργότερα προστέθηκε ἐκεῖ μεντρεςές καί συσσίτιο γιά τοὺς φτωχοὺς. Γύρω σ' αὐτά τὰ ἀξιοσέβαστα ἱδρύματα ἐγκαταστάθηκαν Τοῦρκοι ἀπό τήν Προύσα, συγκροτώντας ἔτσι τόν πρῶτο συνοικισμό ἔξω ἀπό τὰ τεῖχη τῆς πόλης. Μαχαλάδες ἐπίσης ἔξω ἀπό τὰ τεῖχη συγκροτήθηκαν ἀπό μετανάστες τῆς Σινώπης καί Σαμψούντας στό σημερινό Τοπχανά, ἐνῶ στό Σκούταρι, τήν παλιά Χρυσόπολη, ἐγκαταστάθηκαν

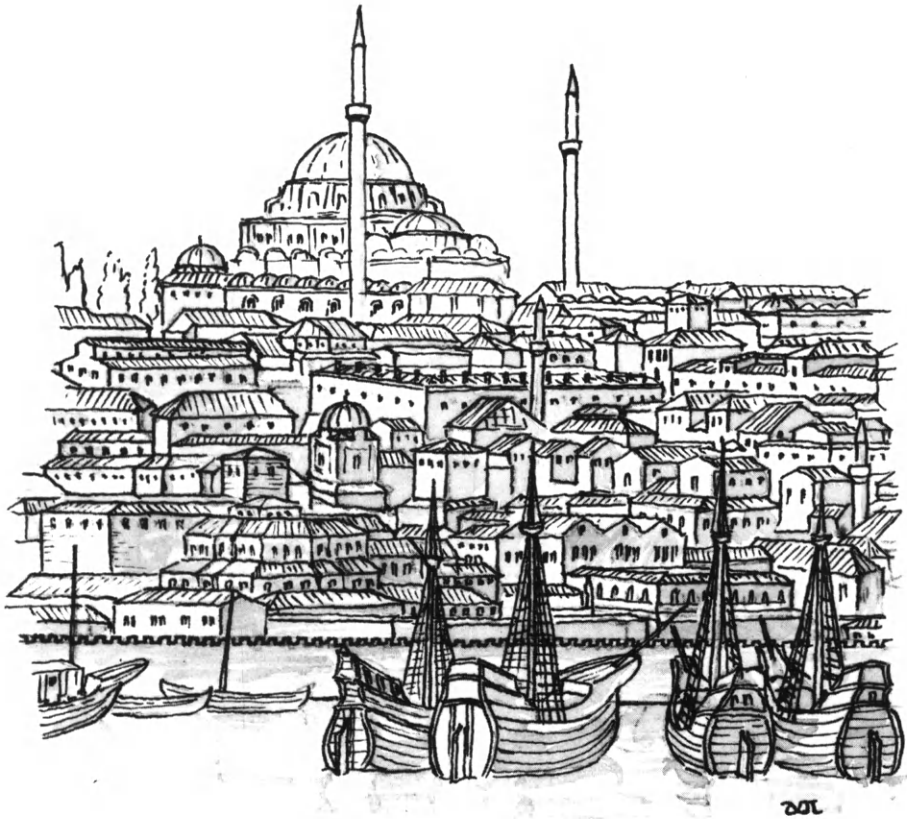
Τούρκοι της Ανατολής. Έτσι η νέα πρωτεύουσα, από τα πρώτα κίολας χρόνια μετά την Άλωση, παρουσίασε την τάση να επεκταθεί έξω από τα τείχη.

Η προς την παραλία του Κερατίου περιοχή, όπου κατά τη βυζαντινή περίοδο, όπως είδαμε, βρισκόταν το εμπορικό κέντρο της πόλης με τα λιμάνια Προσφοριανόν και Νεώριον, δεν έχασε τη ζωτικότητά της, εξακολουθώντας να αποτελεί το εμπορικό κέντρο και της οθωμανικής πόλης. Έχασαν όμως τη σημασία τους μετά την Άλωση τα λιμάνια της Προποντίδας, εκτός από τον Σοφιανό Λιμένα, όπου ο Πορθητής ίδρυσε ναύσταθμο και γι' αυτό μετονομάστηκε σε Kadırga limanı (Λιμάνι της Γαλέρας).

Μεγάλη σημασία για την κατοπινή εξέλιξη είχε η ανέγερση από τον Πορθητή του πρώτου Külliye (1463 - 1470) στη θέση του ναού των Αγίων Αποστόλων όπου βρισκόταν το μασωλεϊό του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η πράξη αυτή είχε σημασία όχι μόνο συμβολική, γιατί αντικαθιστούσε το μασωλεϊό του παλαιού ιδρυτή της πόλης με το μασωλεϊό του νέου κυρίαρχου στον ίδιο τόπο, αλλά και πρακτική, γιατί το συγκρότημα ξεπερνούσε σε μέγεθος και μεγαλοπρέπεια ό,τι ανάλογο είχε γίνει έως τότε στις δύο προγενέστερες πρωτεύουσες των οθωμανών. Τοποθετημένο εξάλλου επάνω στην κορυφή του τέταρτου λόφου, το τζαμί του Πορθητή (Fatih camii) άνοιξε το δρόμο στους μεταγενέστερους, που ακολουθώντας το παράδειγμά του, θα 'χτιζαν τα κιουλλιγιέ τους στις κορυφές των άλλων λόφων, προσδίδοντας στην πόλη το νέο της χαρακτηριστικό περιγραμμά.

Μιά δεύτερη αποφασιστική πράξη του Πορθητή ήταν η μεταφορά του Παλατιού από τις υπώρειες του Φόρου του Θεοδοσίου προς τον Κεράτιο, στην παλιά ακρόπολη του αρχαίου Βυζαντίου. Το καινούριο παλάτι άρχισε να χτίζεται κατά το 1462. Ένα νέο ισχυρό τείχος που περνούσε ανάμεσα από την Αγία Σοφία και την Αγία Ειρήνη και εκτεινόταν από την παραλία της Προποντίδας ως του Κερατίου, ξεχώριζε για το παλάτι ένα İç Kale (έσωτερικό Φρούριο), όπως συνηθιζόταν σε άλλες τούρκικες πόλεις.

Το έργο του Πορθητή συνεχίστηκε από τους διαδόχους του επάνω στα ίδια αγνάρια, με όλο και πιο γοργό ρυθμό, όσο η αυτοκρατορία ανέβαινε προς την άκμή της. Από τους σουλτάνους χτίστηκαν το ένα μετά το άλλο μεγάλα τζαμιά: Του Bayazit και του Selim, το Şehzade από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή, ο οποίος έχτισε μετά το σπουδαιότερο από τα τζαμιά της πόλης, το Süleymaniye, όπως επίσης και το αξιόλογο Mihrimah. Παράλληλα χτίζονταν τα τζαμιά του αντικρινού Σκούταρι και όλα εκείνα που έχτιζαν βεζύρηδες και άλλοι εύλαβείς μεγιστάνες, που ήθελαν να είναι συνεπείς προς τις απαιτήσεις της θρησκείας τους. Όλα αυτά τα τζαμιά, κέντρα αξιόλογων κιουλλιγιέ, αναδύονταν σε θαυμαστή αντίθεση, από την ομοιόμορφη μάζα των ιδιωτικών σπιτιών (εϊκ. 45) των μαχαλάδων, που συνεχώς αυξάνονταν τόσο ώστε οι σουλτάνοι αναγκάζονταν κατά καιρούς να εμποδίζουν με ειδικά φερμάνια (βασιλικές διαταγές) την εγκα-

Εικ. 45. Άποψη τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Μπαγιαζήτ ἀπὸ τὸν Κεράτιο.
(Κατὰ σχέδιο τοῦ Melchior Lorichs, 1559.)

τάσταση ξένων στὴν πρωτεύουσα.

Ἔτσι, ἕνα αἰῶνα μετὰ τὴν Ἄλωση, δὲν ἔμειναν ἀπὸ τὴν τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς πόλης παρά μόνο μερικές κεντρικές ἀρτηρίες, ὅπως ἡ Μέση, πού ἐξασφάλιζαν ἀκόμη, ὅπως πρῶτα, τὴ σύνδεσή της μὲ τὴ Θράκη.

Κατὰ τὸ 17ο αἰῶνα, παρά τὰ πρῶτα συμπτώματα κάμψης πού παρατηροῦνται στὴν ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας, χτίζονται τὰ δύο τελευταῖα μεγάλα σουλτανικά τζαμιά σὲ κλασικὸ ρυθμό: Τὸ Sultan Ahmet, τὸ μόνο πού δὲν βρίσκεται στὴ λοφοσειρὰ τοῦ Κερατίου, ὅπως τὰ ἄλλα, ἀλλὰ στὰ υψώματα τῆς παραλίας τῆς Θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία, καὶ τὸ Yeni camii, στὴν παραλία τοῦ Κερατίου στὴ σημερινὴ συνοικία τοῦ Eminönü.

Στὸ 18ο αἰῶνα ἀρχίζουν πιά οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπιδράσεις νὰ ἀλλοιώνουν τὸ χαρακτήρα τῆς ὀθωμανικῆς τέχνης καὶ νὰ δίνουν ἕνα νέο τόνο στὴν τοπογραφία τῆς πόλης. Οἱ παραδόσεις ὁμοῦ εἶναι τόσο ριζωμένες ὥστε νὰ μὴν κλονισθεῖ

στήν ουσία του ό όθωμανικός τρόπος ζωής. Γι' αυτό δημιουργείται στήν Τέχνη ένας νέος ρυθμός μέ τή συγχώνευση εύρωπαϊκώδ και αυτόχθονων στοιχείων. Αύτός ό νέος ρυθμός, πού διαδέχεται τόν κλασικό όθωμανικό, μπορεί συνεπώς νά θεωρηθεῖ σάν ένα είδος «τουρκικού μπαρόκ» ή, όπως τόν θέλει μιά μερίδα έρευνητῶν, «τουρκικού ροκοκό». Τζαμιά τής έποχής αύτῆς σάν τό Nur - u - Osmaniye, τό Lâleli ή τό Nusretiye δέν ύστεροϋν πολύ σέ σημασία από τά κλασικά!

3. ΜΝΗΜΕΙΑ

Μπορεῖ κανείς νά μιλήσει γιά βυζαντινά μνημειακά κατάλοιπα πού σώζονται στή σύγχρονη Ίσταμποϋλ, δέν μπορεῖ νά κάμει όμως τό ίδιο και γιά τά όθωμανικά τῆς μνημεῖα, γιατί αύτά έξακολουθοϋν άκόμη νά παίζουη οϋσιαστικό ρόλο στή ζωή τῆς, έστω και άν πολλά άλλαξαν προορισμό: Μπορεῖ π.χ. κανείς νά δεῖ παλιό μεντρεσέ νά εἶναι σήμερα δημόσια βιβλιοθήκη, μουσεῖο ή φοιτητική λέσχη· κάποια όραία βρύση —σεμπιλ— ν' άποτελεῖ τόν «μπουφέ» ύπαίθριου καφενειου... Αύτό βέβαια δέν μειώνει καθόλου τήν άξία τῶν κτιρίων αύτῶν, ως αρχαιολογικῶν καταλοίπων, ένῶ άλλα, όπως τά τζαμιά μεγάλα και μικρά, έξακολουθοϋν νά έξυπηρετοϋν τίς θρησκευτικές άνάγκες τοϋ λαοϋ, όπως πρώτα.

Δυστυχώς καταστρεπτικές κατά καιρούς πυρκαῖές έξαφάνισαν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παλιῶν ξύλινων σπιτιῶν, ένῶ όσα άπόμειναν έξαφανίζονται κι αύτά, γιατί τά άντικαθιστοϋν σιγά σιγά οἱ σύγχρονες πολυκατοικίες, πού ύπολείπονται άπ' έκεῖνα κατά πολύ σέ άνθρωπιά και χάρη. Άλλά και οἱ παλιοἰ μαχαλάδες, μέ τά στενά γραφικά σοκάκια, χάνουν τή φυσιογνωμία τους μέ τή νέα ρυμοτομία πού εφαρμόζεται στίς καμένες περιοχές, τίς νέες κύριες άρτηρίες πού άνοίγονται κάτω από τήν πίεση τῶν σύγχρονων μεταφορικῶν μέσων και γενικότερα μέ τίς άπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ζωής.

Ό έπισκέπτης πού νοσταλγεῖ τήν παλιά, γραφική Ίσταμποϋλ, θά τήν βρεῖ άκόμη, αρκετά «θολή» βέβαια, γύρω στά μεγάλα τζαμιά, πού άποτελοϋν αρχαιολογικές άξίες και γι' αύτό άπαγορευεται από τό νόμο νά χτισθοϋν κοντά τους ύψηλές πολυκατοικίες πού θά παραβλάψουν τήν εμφάνισή τους. Έκεῖ θά βρεῖ, έστω και στήν επιθανάτια άγωνία τους όσα από τά παλιά ξύλινα σπῖτια έπιζοϋν (είκ. 46), τή βρύση τῆς γειτονιάς (στό πρώτο πλάνο, δεξιά) πού άκόμη τήν έξυπηρετεῖ, τό λαϊκό καφενειό, όπου μπορεῖ νά έχει τήν τύχη νά συναντήσῃ ήλικιωμένους πού «τραβοϋν» νωχελικά τό «ναργιλέ» τους κάτω από κάποιον αιώ- νόβιο πλάτανο.

Πάντως, όσο και άν αλλάξει ή φυσιογνωμία τῆς Ίσταμποϋλ, δύσκολα θά χάσει τό χαρακτήρα τῆς, γιατί ή όθωμανική τῆς κληρονομία εἶναι μεγάλη. Τζαμιά, πού τά περισσότερα διασώζουη όλόκληρα ή μέρος τῶν κιουλλιγιέ τους, μεντρε-

σέδες που διατηρούν την παλιά τους γραφικότητα στις εσωτερικές τους αυλές, χάνια όπου και σήμερα, όπως πρώτα, σφύζει η εμπορική κίνηση, χαριτωμένες βρύσες που συναντάει κανείς σε κάθε βήμα, τουρμπέδες που βρίσκονται πάντα κοντά σε κάθε τζαμί, δεν θα πάψουν να διαιωνίζουν την ανάμνηση μιας σημαντικής και πολύ γραφικής περιόδου της ζωής των Τούρκων. 'Αλλ' άς σπεύσουμε να γνωρίσουμε τα χαρακτηριστικά των μνημείων της εποχής αυτής, για να χαρούμε την ιδιαίζουσα ομορφιά τους.

Είκ. 46. Σοκάκι παλιού μαχαλά.

α'. Τζαμιά

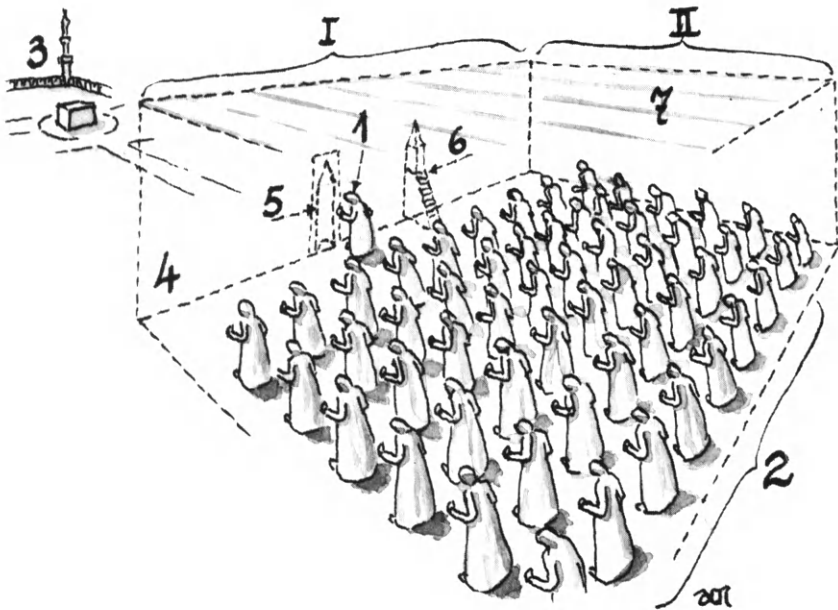
Υπάρχει βασική διαφορά ανάμεσα στη χριστιανική εκκλησία και τό μουσουλμανικό τζαμί: Ἡ ιερότητα τοῦ χώρου καί ἡ λειτουργική σκοπιμότητα τῆς πρώτης δέν ὑπάρχει στό δεύτερο, γιατί ἡ μουσουλμανική θρησκεία δέν ἀπαιτεῖ ἀπό τόν πιστό τῆς νά προσέλθει στόν «Οἶκον τοῦ Θεοῦ» γιά νά πάρει μέρος σέ οποιαδήποτε «ἀκολουθία». Ὁ μουσουλμάνος εἶναι ἐλεύθερος νά προσευχηθεῖ ὅπου καί ἄν βρίσκεται, σέ κλειστό ἢ ἀνοιχτό χώρο, μόνος του ἢ μαζί μέ ἄλλους. Ἀρκεῖ τό μέρος πού θά προσευχηθεῖ νά εἶναι καθαρό, ὅπως πρέπει νά εἶναι καθαρός καί ὁ ἴδιος, στό σῶμα καί στήν ψυχή.

Ἡ ὁμαδική προσευχή θεωρεῖται ἀπαραίτητη, κυρίως ἀπό τήν κοινωνική της πλευρά, ἐπειδή ἐνώνει τούς πιστούς καί γεννάει στίς ψυχές τους τήν ἐννοια τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Γι' αὐτό, τό τζαμί ἦταν ὁ τόπος ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ πιστοί —κυρίως τήν Παρασκευή— ὄχι μόνο γιά ὁμαδική προσευχή, ἀλλά καί γιά ν' ἀκούσουν κήρυγμα, μέ περιεχόμενο πολλές φορές ἠθικοκοινωνικό, ἀκόμη, στά παλιά χρόνια, γιά νά λύσουν δικαστικά τίς διαφορές τους ἢ καί νά τούς ἀναγγελεῖ κάποιο ἐξαιρετικό γεγονός.

Στήν ὁμαδική προσευχή (N a m a z) πού, σύμφωνα μέ τούς κορανικούς κανόνες περιλαμβάνει ὀρισμένες κινήσεις, ἀπαραίτητη εἶναι ἡ πειθαρχία καί ὁ συντονισμός, γι' αὐτό ὑπάρχει πάντα ἐπικεφαλῆς ἕνας ἱμάμης (εἰκ. 47: 1), ὁ ὁποῖος σέ κάθε στιγμή πού θ' ἀλλάξει ἡ κίνηση ἐκφωνεῖ μεγαλόφωνα τό Tekbir (τήν ἀπαγγελία τῆς φράσης Allah - u - Ekber, πού σημαίνει «Ὁ Θεός εἶναι Μέγας») γιά νά συντονίζονται οἱ κινήσεις ὅλων μέ τίς δικές του. Εἶναι ἀνάγκη ἐπομένως νά εἶναι ὀρατός ὁ ἱμάμης αὐτός καί ἀκουστός ἀπό τούς πιστούς, πράγμα πού κατορθώνεται καλύτερα ὅταν παραταχθοῦν κατά παράλληλους στοίχους πού ἐκτείνονται πιό πολύ κατά πλάτος παρά κατά βάθος (2).

Μέ τήν κάλυψη τῶν προσευχομένων μέ μιά ἐλαφρά στέγη (7) γιά νά προφυλαχθοῦν ἀπό τίς κακοκαιρίες καί κυρίως —στίς θερμές χώρες ὅπου πρωτοεμφανίστηκε ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ— ἀπό τόν ἥλιο, δημιουργήθηκε τό πρώτο τζαμί, σάν κτίριο μέ τόν ἐγκάρσιο ἄξονα κυρίαρχο (I>II), μέ μιά μικρή κόγχη (Mihrap: 5) στόν «τοιχο τῆς Μέκκας» (Kible duvarı: 4) πού προσανατολίζει τό κτίριο πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς Ἱερῆς Πόλης (Mekke: 3) καί μέ ἕναν «ἄμβωνα» (Mimber: 6) γιά τό κήρυγμα.

Στό πρωταρχικό αὐτό τζαμί πού καλυπτόταν, στίς θερμές χώρες ὅπου δημιουργήθηκε, μέ ἐπίπεδη στέγη, ἀπλό ὑπόστεγο στήν ἀρχή χωρίς τοίχους, προστέθηκε ἀργότερα μιά αὐλή μέ στοές γύρω γύρω —κατ' ἀναλογία πρὸς τό αἶθριο τῶν ἐκκλησιῶν— ὅπου μπορούσαν οἱ πιστοί νά περιμένουν τήν ὥρα τῆς προσευχῆς καί νά προσευχηθοῦν ἀκόμη, ὅταν γέμιζε τό τζαμί. Στή μέση τῆς αὐλῆς αὐτῆς τοποθετήθηκε μιά κρήνη γιά τήν ἐπιβαλλόμενη πλύση ποδιῶν, χεριῶν καί προσώπου, πρὶν ἀπό τήν προσευχή.

Είκ. 47. Σχηματική παράσταση τῆς μουσουλμανικῆς ὁμαδικῆς προσευχῆς.

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἰδεωδέστερο τζαμί θά ἦταν ἐκεῖνο πού δέν θά εἶχε μέσα στόν ἐσωτερικό του χῶρο κανένα στήριγμα στέγης, πού νά ἐμποδίζει τή θέα πρὸς τὸ μιχράπ καί τόν ἰμάμη, αὐτό ὅμως εἶναι κατασκευαστικά ἀδύνατο στά μεγάλα τζαμιά, πού συγκεντρώνουν πολὺ κόσμο. Οἱ διαστάσεις τοῦ κλειστοῦ χώρου σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἀπαιτοῦν ὀπωσδήποτε στηρίγματα, πεσσούς ἢ τουλάχιστον κολόνες.

Τόν τυπικό, μπορούμε νά ποῦμε, αὐτόν τύπο τζαμιοῦ τὸν ἐφάρμοσαν καί οἱ Σελτσουκίδες Τούρκοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἶναι ὁ τύπος τοῦ Ulucami, πού ἐφαρμόστηκε καί ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς γιὰ πρώτη φορά στήν Προύσα, ὡς πολύτρολλος χῶρος μέ πεσσούς γιὰ στηρίγματα. Στήν Ἰσταμπούλ ὑπάρχουν ἕνα δυὸ τζαμιά τοῦ τύπου αὐτοῦ, μικρῶν διαστάσεων, πού χτίστηκαν κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πόλης. Γρήγορα ὅμως ὁ τύπος ἐγκαταλείφθηκε γιὰ νά κυριαρχήσει τὸ τζαμί μέ ἕνα μόνο τροῦλλο ἢ μέ ἕνα μεγάλο, πού δορυφορεῖται ἀπὸ μικρότερους.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὰ διάφορα μέρη πού συγκροτοῦν τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶδος ὀθωμανικοῦ τζαμιοῦ: Τὰ μεγάλα σουλτανικά τζαμιά εἶναι χτισμένα στό κέντρο ἑνὸς εὐρύχωρου ἀὐλόγου (Dış avlu = ἐξωτερικὴ αὐλή) πού τὰ ἀπομονώνει ἀπὸ τὰ γύρω στίτια (εἰκ. 77: 3). Ὁ αὐλόγουρος ὀρίζεται ἀπὸ τοῖχο (εἰκ. 78: 2), ὁ ὁποῖος ὑπερβαίνει τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου καί εἶναι διάτρητος ἀπὸ ἀνοίγματα σέ σχῆμα παραθύρου, μέ σιδερένια κιγκλιδώματα (3). Σέ ὀρισμένα

διαστήματα τῶν πλευρῶν του ἀνοίγονται πύλες (4) χωρίς θυρόφυλλα, ὅπου μιά ἀλυσίδα (5) παλαιότερα, ἐμπόδιζε τή διάβασή τους ἀπό ἐφίππους.

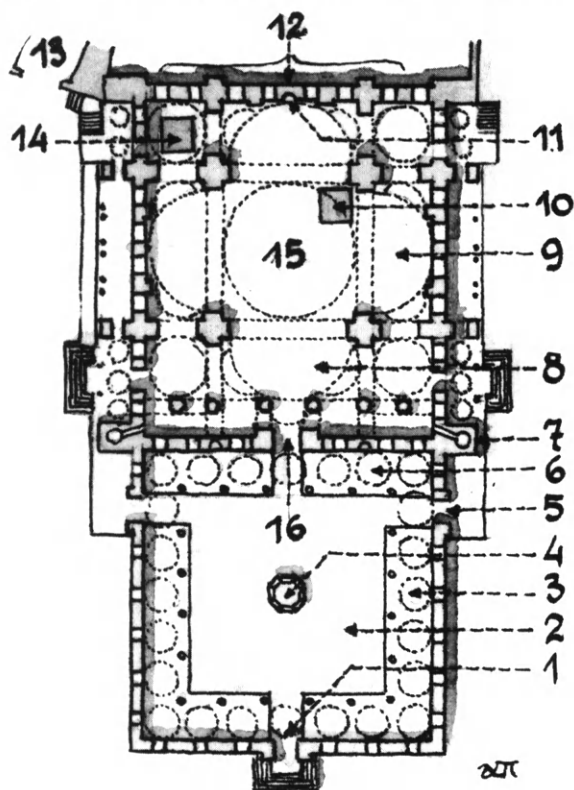
Μέ τήν ἀνασυγκρότηση τῆς ρυμοτομίας τῆς πόλης, στά τελευταῖα χρόνια, μερικοί τέτοιοι αὐλόγυροι θυσιάστηκαν γιά νά περάσουν ἀπ' ἐκεῖ δρόμοι (π.χ. στό Yeniceami), κάτι πού παραβλάπτει πολύ τήν ἐμφάνιση τοῦ μνημείου. Καί ἡ ἐπίστρωση τοῦ ἄλλοτε χωμάτινου ἐδάφους τοῦ αὐλόγυρου —ὅπου μόνο πέτρινα δρομάκια ὀδηγοῦσαν στίς πύλες τοῦ τζαμιοῦ (εἰκ. 77)— μέ γρανιτόπετρες ἢ ἄσφαλτο καί τό κόψιμο τῶν ἔντεχνα τοποθετημένων σέ ὀρισμένα σημεῖα τῶν αὐλόγυρων δέντρων, συνετέλεσε στό νά χάσουν ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τήν καλλιτεχνική τους ἐμφάνιση πολλά τζαμιά.

Κατά γενικό κανόνα τά τζαμιά διαθέτουν, ἐμπρός στήν κύρια ὄψη τους μιά στοά μέ τή χαρακτηριστική ὀνομασία τόπος τῆς τελευταίας συνάθροισης (Son Cemaat Yeri: Πίν. 23: 1). Ἡ στοά αὐτή ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ προστώο γιά τό τζαμί, ἐξυπηρετεῖ καί τόν πρακτικό σκοπό νά χρησιμεύει ὡς τόπος ὅπου μποροῦν νά προσευχηθοῦν οἱ καθυστερημένοι ἢ τό πλεόνασμα τῶν πιστῶν, ὅταν ἔχει γεμίσει τό ἐσωτερικό τοῦ τζαμιοῦ. Γι' αὐτό πρός τά δεξιὰ καί ἀριστερά τῆς εἰσόδου τοῦ τζαμιοῦ ὑπάρχουν σοφάδες (Sofa ἢ ὑπερψωμένα δάπεδα -2- καί ὄχι σπάνια μιχράπ -3- γιά τόν προσανατολισμό). Σέ σπουδαῖα τζαμιά, ἐκτός ἀπό τά μιχράπ τοῦ προστώου, ὑπάρχουν ἐκεῖ καί τά λεγόμενα Mükebbire, πού εἶναι ἐξῶστῳ τοίχου πρός τό τζαμί, ἀπό ὅπου ἕνας ἰμάμης ἐπαναλαμβάνει τίς ἐπικλήσεις τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν πιστῶν πού προσεύχονται μέσα στό τζαμί, γιά τό συγχρονισμό τῶν κινήσεων ἐκείνων πού προσεύχονται στό προστώο.

Ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τό προστώο εἶναι ἀπαραίτητο σέ κάθε τζαμί, δέν εἶναι ἀπαραίτητο στά ὀθωμανικά τζαμιά τό αἶθριο (Iç avlu = ἐσωτερική αὐλή), πού διαθέτουν κυρίως τά μεγάλα (εἰκ. 48: 2). Πάντως καί στήν περίπτωση αὐτή ἢ πρός τό κτίριο τοῦ τζαμιοῦ στοά τοῦ αἰθρίου εἶναι συνήθως ὑψηλότερη ἀπό τίς ἄλλες τρεῖς, γιά νά τονισθεῖ ἰδιαίτερα. Στή μέση τοῦ αἰθρίου ὑπάρχει κρήνη (Şadırvan: 4) μέ πολλές στρόφιγγες γιά τίς τελετουργικές πλύσεις. Στά σουλτανικά τζαμιά, ὅπου μαζεύεται πολύ πλῆθος, στρόφιγγες νεροῦ τοποθετοῦνται καί στίς πλάγιες ὄψεις τοῦ κτιρίου (εἰκ. 82:17). Τό δάπεδο στό αἶθριο εἶναι πλακόστρωτο καί ὑπερψωμένο στίς στοές (εἰκ. 48: 3). Μιά μνημειώδης πύλη τοῦ αἰθρίου (Iç avlu cümle kapısı: 1) βρίσκεται ἐπάνω στόν κύριο ἄξονα τοῦ μνημείου ὁ ὁποῖος, περνώντας ἀπό τήν κύρια εἴσοδο τοῦ τζαμιοῦ (Cami cümle Kapısı: 16), καταλήγει στό μιχράπ (11). Σχεδόν κατά κανόνα ἐκεῖ πού τό προστώο συναντιέται μέ τίς πλάγιες στοές τοῦ αἰθρίου ὑπάρχουν ἀντικριστές δύο πλάγιες θύρες του (Iç avlu yan Kapıları: 5).

Ὅταν διαβεῖ κανεῖς τήν κύρια εἴσοδο τοῦ τζαμιοῦ, τονισμένη, πολλές φορές, μέ πλατύτερο διακιόνιο στήν ἐκεῖ κιονοστοιχία καί ὑπερύψωση τοῦ γείσου της, ἀντικρίζει στό βάθος τόν τοῖχο Kible (12), ὅπου ἀνοίγεται ἡ μικρή κόγχη

(Mihgar) πού καθιστᾶ, ὅπως εἶδαμε, αἰσθητὴ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴ Μέκκα. Ἐπειδὴ τὸ τζαμί εἶναι ὁλόκληρο προσανατολισμένο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, πάντοτε τὸ μιχράπ βρίσκεται ἐπάνω στὸν κύριο ἄξονά του. Ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἄξονα αὐτό —πρὸς τὰ νοτιοανατολικά στὴν περιοχή μας— στὶς ἐκκλησίες πού μετατράπηκαν σὲ τζαμιά, γιατί ἐκεῖνες βέβαια εἶναι προσανατολισμένες πρὸς τὴν ἀνατολή τοῦ ἡλίου. Τὸ μιχράπ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀλλὰ εἶναι τοποθετημένο δεξιότερα.

Εἰκ. 48. Τὰ μέρη τοῦ τζαμιοῦ.

Κατ' ἀναλογία πρὸς τίς ἐκκλησίες, ὑπάρχει στὰ μεγάλα σουλτανικά τζαμιά κεντρικό κλίτος (Orta sahin: 8) καὶ πλάγια κλίτη (Yan sahinlar: 9). Στὸ κεντρικό κλίτος τὸ μέρος πού καλύπτει ὁ τροῦλλος λέγεται Kubbe alti (= ὑπὸ τὸν τροῦλλον 1: 15).

Μέσα στὸν κύριο χῶρο τοῦ τζαμιοῦ ὑπάρχουν δύο ὑπερυψωμένες ἐπιφάνειες πού φέρουν τὸ γενικό ὄνομα M a h f i l. Ἡ μιά ἀπ' αὐτές, μέ ἐιδική εἴσοδο ἀπ' ἔξω (14), στηριγμένη σὲ κολόνες, γιατί βρίσκεται σὲ ὕψος τριῶν περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ τζαμιοῦ, προοριζόταν γιὰ τὸ σουλτάνο. Ἐκεῖ αὐτός

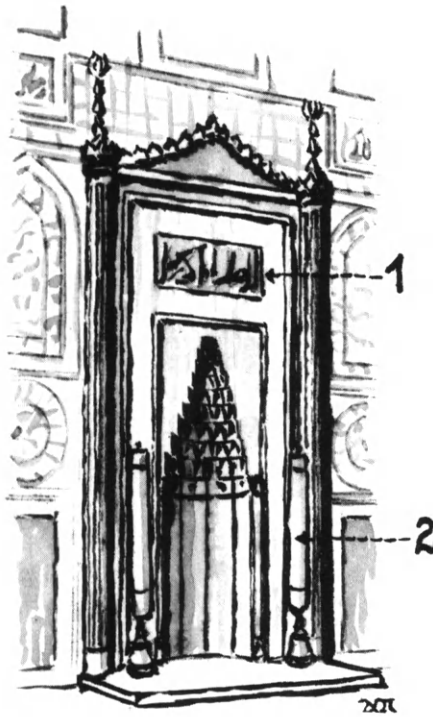
προσευχόταν χωριστά από τό λαό και άθέατος, έπειδή περιβαλλόταν από πυκνό μαρμάρινο διχτυωτό (Kafes). Ή έξέδρα αυτή όνομαζόταν Hünkâr Mahfili (=έξέδρα του άνακτος). Σέ όρισμένα τζαμιά τό μέρος αυτό συνδέεται πρós ένα διαμέρισμα (Hünkâr Kasrı: 13), όπου ό σουλτάνος μπορούσε νά περιμένει τήν έναρξη τής όμαδικής προσευχής, ή νά ξεκουραστεί μετά τό πέρας της.

Ένα δεύτερο μαχφίλ (10), του οποίου τό ύψος κυμαίνεται από μερικά έκατοστόμετρα (όπότε όπως στό αίθριο παίρνει τήν όνομασία Sofa), έως δύο, τρία μέτρα, όπότε σαν τό σουλτανικό στηρίζεται σε κολόνες, προορίζεται γιά τούς ψ α λ μ ω δ ο ύ ς (müezzin).

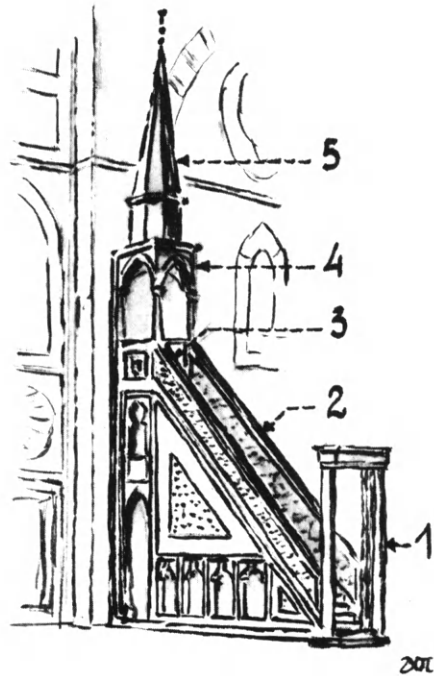
Είπαμε παραπάνω ότι στον τοίχο του βάθους (Kible duvarı) άνοίγεται ή μικρή κόγχη που καθορίζει τή διεύθυνση τής Μέκκας και όρίζει τή θέση όπου θά σταθεϊ ό ιμάμης που συντονίζει τήν όμαδική προσευχή. Άπό τον όρισμό του έπομένως, γίνεται άμέσως άντιληπτό ότι τό μιχράπ είναι ένα απλό σ η μ ά δ ι και δέν παρουσιάζει καμιά άναλογία πρós τό «άλτάριο» τών καθολικών εκκλησιών τής Δύσης, με τό όποιο τείνει κανείς νά τό συγκρίνει. Σημαιολογείται βέβαια και τό μιχράπ στά τζαμιά, όπως τό άλτάριο στις εκκλησίες, αλλά στά πρώτα ή σηματολόγηση είναι καθαρά καλλιτεχνική, έπειδή αυτό κατέχει άξονική θέση και είναι τό μέρος του έσωτερικού που έλκει τήν προσοχή εκείνου που θά περάσει τό κατώφλι τής εισόδου του τζαμιού. Τό ότι είναι «σημάδι» που έξυπηρετεί ένα πρακτικό σκοπό, φαίνεται και από τό ότι έχει πάντα επάνω του μίαν έπιγραφή (είκ. 49: 1) που δηλώνει ότι αυτό είναι τό μιχράπ, γιά νά είναι ό πιστός σύγουρος γιά τό μέρος πρós τό όποιο επιβάλλεται νά στραφεϊ, γιατί δέν αποκλείεται νά υπάρχουν, γιά λόγους διακοσμητικούς, και άλλες παρόμοιες κόγχες στον έσωτερικό χώρο του τζαμιού (είκ. 81: 5).

Δεξιά και άριστερά του μιχράπ υπάρχουν πάντα δύο μεγάλα κηροπήγια (είκ. 49: 2) γιά νά φωτίζεται κατά τίς νυχτερινές προσευχές τόσο τό μιχράπ όσο και ό ιμάμης, που παίρνει θέση μπροστά του. Πρós τά δεξιά του μιχράπ είναι τοποθετημένος ό «άμβων» (Mimber είκ. 50) όπου άνεβαίνει εκείνος που θά κηρύξει ή θ' άνακοινώσει κάτι. Άποτελεϊται από ένα ύπερυψωμένο κατά δέκα περίπου βαθμίδες τετράγωνο (3) πλευρās ενός περίπου μέτρου, που καλύπτεται από κιβώριο (4) με τρουλλίσκο ή όξεία πολυγωνική άπόληξη (5). Κάτω, εκεί που αρχίζει ή κλίμακα (2) υπάρχει πλαίσιο θύρας (1) που σκεπάζεται με παραπέτασμα. Τά μιμπέρ κατά τήν όθωμανική περίοδο έξελίχθηκαν σε πραγματικά έργα τέχνης.

Ή κλήση τών πιστών στην όμαδική προσευχή γινόταν με τό E z a n, που τό έψελνε ό μ ο υ ε ζ ί ν η ς, στην αρχή από ένα όποιοδήποτε σημείο που βρισκόταν ύψηλά —όπως ή στέγη τών τζαμιών όταν ήταν επίπεδη— και άργότερα από ειδικούς πύργους, τούς μ ι ν α ρ έ δ ε ς. Ό μιναρές παίρνει ποικίλες μορφές στις διάφορες μουσουλμανικές χώρες. Στους όθωμανούς είναι λεπτός και ύψηλός, γι' αυτό και είναι κομψός στις άναλογίες του (είκ. 82). Οί μιναρέδες στά μεγάλα κλασικά τζαμιά διαθέτουν δύο έως τρεις έξώστες (Şerefe), στους όποίους όδη-

Εικ. 49. Τό μιχράπ.

Εικ. 50. Τό μιμπέρ.

γουν εσωτερικές έλίσσόμενες κλίμακες, πού μπορούν ή κάθε μία νά οδηγεί σέ διάφορο εξώστη, κατασκευή πού άπαιτεί εξαιρετική δεξιότητα. Τά τζαμιά τής Ίσταμπούλ έχουν άπό ένα έως τέσσερις μιναρέδες, μέ μόνη εξαίρεση τό τζαμί του Σουλτάν Άχμέτ πού διαθέτει έξι.

Τελειώνοντας τήν περιγραφή του τζαμιού πρέπει ν' αναφερθεί ότι όχι μακριά άπό τό κτίριο, και πρós τόν τοίχο πού βρίσκεται τό μιχράπ, υπάρχει πάντοτε ένα ή και περισσότερα βάθρα, σάν πέτρινα «τραπέζια», όπου τοποθετείται τό φέρετρο στίς κηδείες, γιατί κατά τά μουσουλμανικά έθιμα, ό νεκρός δέν τοποθετείται μέσα στό τζαμί.

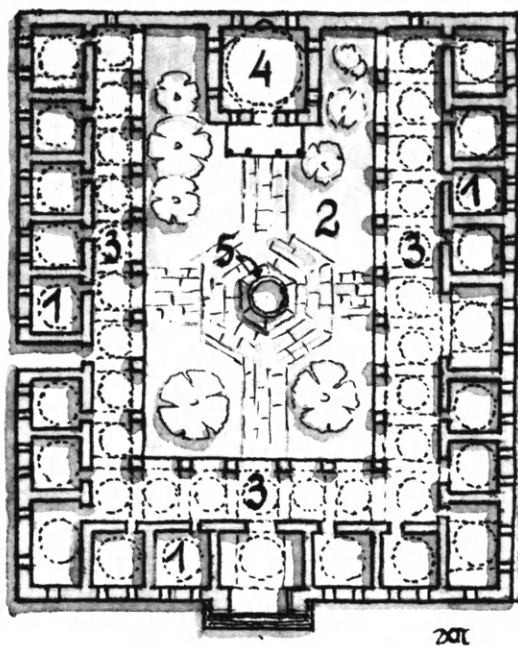
Στους τρεις Πίνακες 23, 24 και 25 θά βροῦμε τά χαρακτηριστικά τής όθωμανικής αρχιτεκτονικής κατά τήν εξέλιξη της άπό τήν Άλωση έως τήν ανακήρυξη τής Τουρκικής Δημοκρατίας, ενώ στους Πίνακες 26-31 τά χαρακτηριστικά των διαφόρων τύπων τζαμιών πού εφαρμόστηκαν στην όθωμανική Ίσταμπούλ κατά τήν ίδια περίοδο.

β'. Μεντρεσέδες

Ἡ μουσουλμανική θρησκεία προτρέπει τὸν πιστό της νά «ἀναζητεῖ τή γνώση ἀπὸ τὴν κούνια ὡς τὸν τάφο», γι' αὐτὸ ἐκεῖνοι πού ἔχτιζαν καὶ προικοδοτοῦσαν τζαμιά, θεωροῦσαν θρησκευτικὸς καθῆκον νά περιλάβουν στὰ κιουλλιγιέ τους καὶ τὸν Medrese (= ἀνώτερο διδακτήριο), γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ μετάδοση τῶν γνώσεων, θρησκευτικῶν, κατὰ κύριο λόγο, ἀλλὰ καὶ γενικότερων, ὅπως π.χ. οἱ ἰατρικές (Tıp medrese), οἱ ἀστρολογικές, οἱ μαθηματικές, κλπ.

Οἱ ὀθωμανικοὶ μεντρεσέδες ἀποτελοῦνται (εἰκ. 51) ἀπὸ σειρά κελλιῶν (1) γύρω σέ μίαν αὐλή (2) περιτριγυρισμένη μέ στοές (3,3...) καὶ μίαν αἴθουσα διδασκαλίας (4), πού χρησίμευε καὶ γιὰ προσευχή, γι' αὐτὸ καὶ διέθετε μιχράπ. Συνήθως ἡ αὐλή εἶναι δενδροφυτευμένη καὶ ἔχει στή μέση μικρὴ δεξαμενὴ (5) μέ πίδακα, γιὰ δροσιά τὸ καλοκαίρι. Ἀποκτάει ἔτσι εἰδυλλιακὴ ἀτμόσφαιρα καὶ, ὅπως εἶναι ἀπομονωμένη ἀπὸ τοὺς θορύβους μέ τὰ κελλιά πού τὴν περιβάλλουν, εἶναι πολὺ πρόσφορη γιὰ περισυλλογὴ καὶ μελέτη. Οἱ σπουδαστές κατοικοῦν, ἕνας ἕνας ἢ δύο δύο, στὰ κελλιά πού ἔχει τὸ καθένα τὴν ἐστία του (ocak), τὸ ἐρμάριό του (dolap) γιὰ τὰ ροῦχα, καὶ τὶς θέσεις (raf) γιὰ τὰ βιβλία. Τὸ φαγητὸ τοῦ σπουδαστῆ ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ τὸ συσσίτιο (imaret) τοῦ κιουλλιγιέ.

Ἀπὸ τοὺς μεντρεσέδες, πού ἦταν ὅ,τι τὰ πανεπιστήμια στὴ Δύση, ἀποφοιτοῦσαν ὅστερ' ἀπὸ μακροχρόνιες σπουδὲς ἰμάμηδες, μουφτῆδες (= ἐρμηνευτές

Εἰκ. 51. Κάτοψη μεντρεσέ.

τῶν νόμων), καντήδες (= ιεροδίκες), βαϊζήδες (= ιεροκήρυκες) καὶ ἄλλοι οὐλεμάδες (= σοφοί).

(Χαρακτηριστικά παραδείγματα μεντρεσέδων στὸν Πίν. 44.)

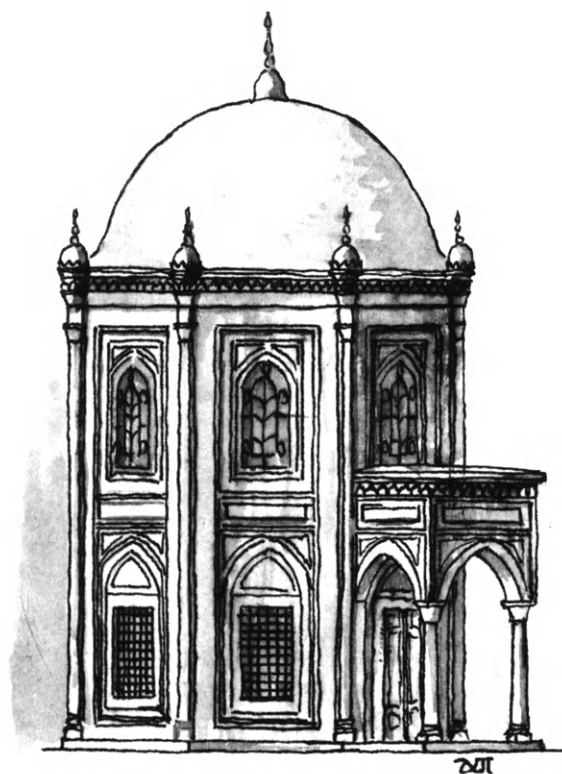
γ. Τάφοι καὶ Μουσωλεῖα

Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ ἓνα ρητὸ τοῦ Κορανίου πού λέγει ὅτι «ὁ καλύτερος τάφος εἶναι ἐκεῖνος πού γκρεμίστηκε», ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ δὲν βλέπει μὲ καλὸ μάτι τὴν ἴδρυση μεγαλοπρεπῶν τάφων καὶ μουσωλεῶν. Καὶ σήμερα ἀκόμη στὰ χωριά τῆς Ἀνατολῆς οἱ τάφοι εἶναι ἀνώνυμοι: μιὰ ἄγραφη πέτρα ἐπισημαίνει ἀπλῶς γιὰ τοὺς ζῶντες συγγενεῖς τὸν τόπο ταφῆς. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι οἱ μουσουλμάνοι δὲν ἔχτισαν μεγαλοπρεπέστατα μουσωλεῖα καὶ δὲν καλλώπισαν τοὺς τάφους τους. Στους ὀθωμανοὺς πάντως καὶ αὐτὰ τὰ σουλτανικά μουσωλεῖα, τουλάχιστον κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους, διατήρησαν μιὰν ἀπλότητα πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ παρά μὲ τὴν ὡς ἓνα σημεῖο συμμόρφωσή τους πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας τους.

Ἡ ὀθωμανικὴ Ἰσταμπούλ εἶναι γεμάτη ἀπὸ μουσωλεῖα (T ü r b e), πού συναντάει κανεὶς σὲ κάθε βῆμα του, γιατί κάθε τζαμί ἔχει συνήθως πλάι του τὸν τουρμπέ τοῦ κτήτορά του. Σὲ σημαντικὰ τζαμιά μποροῦν νὰ ὑπάρχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα μουσωλεῖα, ἀλλὰ καὶ τάφοι, πού ἀνήκουν σὲ σημαίνοντα πρόσωπα σχετικὰ πρὸς τὸν κτήτορα. Ἔτσι δημιουργοῦνται πίσω ἀπὸ τὰ τζαμιά μικρά νεκροταφεῖα.

Τὸ μουσωλεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπάλληλους χώρους: Τὴν κρύπτη, ὅπου εἶναι τοποθετημένοι οἱ νεκροὶ καὶ ἀπὸ πάνω τῆς τὸν κυρίως τουρμπέ, εἶδος νεκρικοῦ «παρεκκλησιοῦ» θὰ λέγαμε, ὅπου ὑπάρχουν κενὰ φέρετρα σκεπασμένα μὲ πολύτιμα ὑφάσματα πού φέρουν κεντητές ἐπιγραφές μὲ ρητὰ τοῦ Κορανίου. Ἐξωτερικὰ οἱ τουρμπέδες τῆς Ἰσταμπούλ παρουσιάζουν τὸ σχῆμα ἑνὸς ἀπλοῦ, συνήθως ὀκταγωνικοῦ πρίσματος πού καλύπτεται μὲ τροῦλλο (εἰκ. 52). Μιὰ σειρὰ παράθυρα κάτω καὶ μιὰ ἐπάνω φωτίζουν τὸ ἐσωτερικὸ καὶ πολλές φορές στὴν εἴσοδο ὑπάρχει προστώο. Ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα, μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ρυθμοῦ μπαρόκ, οἱ τύποι πολλαπλασιάζονται, καταργεῖται μάλιστα σιγὰ σιγὰ ἡ κρύπτη. Ἐπειδὴ τὸ κλειστὸ μουσωλεῖο ἐμποδίζει τὴ βροχὴ —πού θεωρεῖται «θεῖον δῶρον»— νὰ πέφτει ἐπάνω στὸν τάφο, γιὰ νὰ μὴ στερηθεῖ ὁ νεκρὸς τὸ δῶρο αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, ζηλωτὲς μουσουλμάνοι κατασκεύαζαν καὶ μουσωλεῖα χωρὶς στέγη. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὁ τροῦλλος σχηματιζόταν ἀπὸ σιδερένια ἐλάσματα.

Ἄν τώρα στρέψουμε τὸ βλέμμα μας πρὸς τοὺς ἀπλοὺς τάφους (εἰκ. 53) θὰ δοῦμε ὅτι κι αὐτοὶ κατασκεύαζονταν μὲ σχετικὴ ἀπλότητα κατὰ δύο τρόπους: α. Μιὰ μαρμάρινη ὀριζόντια πλάκα (I, II) ἔχει στὰ ἄκρα τῆς δύο κατακόρυφες στῆλες, μιὰ μεγαλύτερη πρὸς τὸ μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ (7), ὅπου ἀναγράφε-

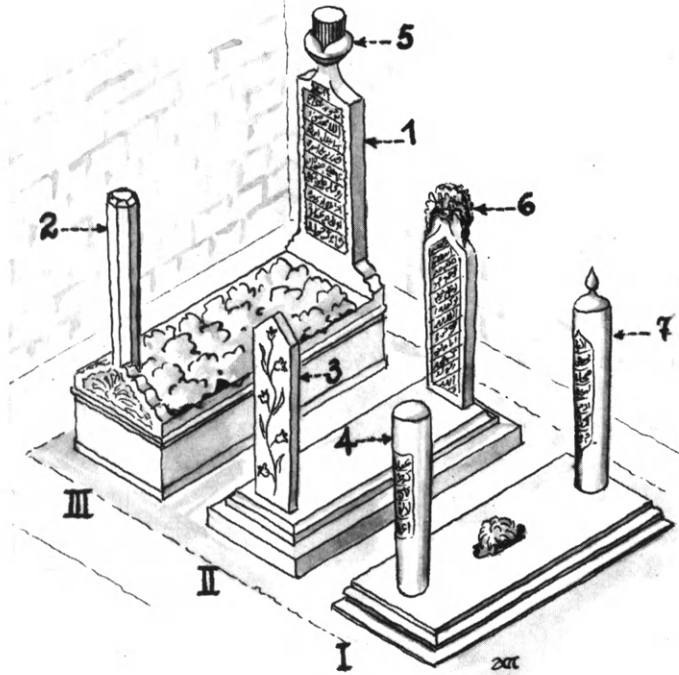

Είκ. 52. Όψη μασωλείου.

ται τό όνομά του, ή χρονολογία του θανάτου του κλπ. και μία μικρότερη προς τά πόδια (4), όπου γράφεται κάποιο ρητό του Κορανίου, διακοσμεΐται με άνθη (3) ή και μένει όπως είναι (2). β. Ή ίδια διάταξη, με τή διαφορά ότι αντί για πλάκα στο όριζόντιο τμήμα του τάφου υπάρχει ένα είδος μαρμάρινου κιβώτιου (III) όπου φυτεύονται λουλούδια. Και στις δύο περιπτώσεις στην προς τό κεφάλι του νεκρού στήλη λαξεύεται συνηθέστατα όμοίωμα του «κιουλαχιού» του νεκρού (5) από όπου γίνεται άμέσως αντιληπτός ό βαθμός ή τό έπάγγελμα του μακαρίτη. Στις γυναικείες ταφόπετρες στή θέση αυτή λαξεύονταν λουλούδια (6).

Στις στήλες τής κεφαλής καλλιγραφοΰνται, όταν πρόκειται για σημαντικά πρόσωπα, εκτός από τό όνομα και τά άλλα σχετικά, και βιογραφικά σημειώματα (1) που καθιστούν πολλές φορές τίς πλάκες αυτές πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα. Πολλές άπ' αυτές εξάλλου είναι πραγματικά καλλιτεχνήματα.

Σήμερα δυστυχώς και ό μουσουλμανικός τάφος «έκσυγχρονίστηκε» και μπήκε στά καλούπια του ευρωπαϊσμού τόσο, ώστε να μή διαφέρει από τον χριστιανικό παρά μόνο κατά τήν έλλειψη του σταυρού. Τό κακό είναι ότι, μαζί με τήν παλιά χαρακτηριστική μορφή, χάνεται δυστυχώς και ή παλιά ποιότητα.

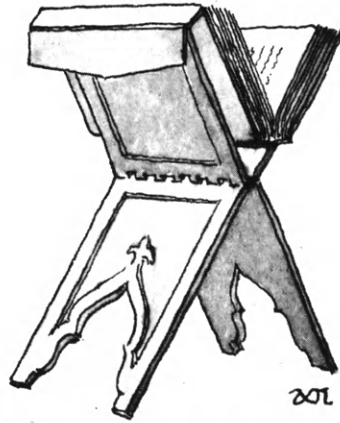

Είκ. 53. Μουσουλμανικοί τάφοι.

δ'. Βιβλιοθήκες

Δέν είναι λίγες οί παλιές βιβλιοθήκες τής όθωμανικής Ίσταμπούλ πού διατηρήθηκαν έως τίσ μέρες μας γιατί πρόκειται γιά καλοχτισμένα, πέτρινα πάντα, κτίρια πού εξασφάλιζαν τούς πολύτιμους χειρόγραφους κώδικες από τόν κίνδυνο τής πυρκαϊάς. Γιά τούς όθωμανούς —καί γενικότερα τούς μουσουλμάνους— ή γραφή ήταν κάτι ιερό. Γραμμένο χαρτί, πεταμένο καταγής, περιμαζευτόταν από τόν διαβάτη καί τοποθετούνταν σέ κάποιαν έξοχή τοίχου, γιά νά μή πατηθεΐ. Τά βιβλία, καί μάλιστα τά ιερά, έπρεπε νά φυλάγονται σέ μέρος ύψηλότερο από εκείνο όπου πατούσαν τά πόδια. Ή προσοχή αυτή πρós τό γραφτό καί τό βιβλίο έγινε αιτία ιδιαίτερης προσοχής γιά νά εξασφαλισθεΐ ή διατήρησή τους μέ καλό δέσιμο. Κοράνια καί άλλα χειρόγραφα βιβλία, δένονταν προσεχτικά καί στολιζονταν μέ διάκοσμο, πού πολλές φορές ήταν ανάγλυφος.

Στίς βιβλιοθήκες τά βιβλία ήταν τοποθετημένα σέ ειδικά έρμάρια (dolar) πού βρίσκονταν μπρός στους τοίχους μιās μεγάλης αίθουσας - αναγνωστηρίου ή σέ ειδικές άποθήκες. Ό αναγνώστης ζητούσε από τόν φύλακα τών βιβλιών (H a f i z - k ü t ü r) τόν κώδικα πού ήθελε, τόν τοποθετούσε επάνω

Είκ. 54. Ραχλέ.

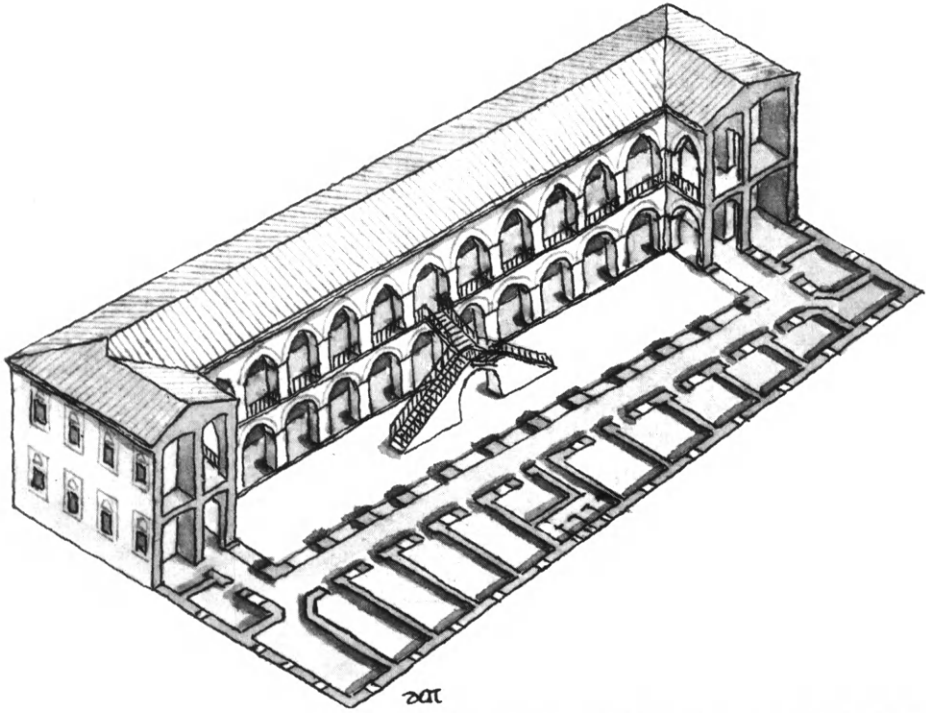
201

σ' ένα χαμηλό αναλόγιο σέ σχήμα X (Rahle, είκ. 54) και τό διάβαζε γονατιστός, ἤ καθισμένος σταυροπόδι, στά χαλιά πού κάλυπταν τό πάτωμα τοῦ ἀναγνώστη-ρίου. Τό «ἀναλόγιο», μή ἀνοίγοντας παραπάνω ἀπό 90⁰ προφύλαγε τό βιβλίο ἀπό ὑπερβολικό ἄνοιγμα πού θά κατέστρεφε τό δέσιμό του.

Πάνω ἀπό διακόσιες χιλιάδες χειρόγραφοι κώδικες ὑπάρχουν σήμερα στίς βιβλιοθήκες τῆς Ἰσταμπούλ (χαρακτηριστικά παραδείγματα βιβλιοθηκῶν στόν Πίνακα 42).

ε'. Χάνια

Στή Μικρά Ἀσία, τήν ἐποχή πού κυριαρχοῦσαν οἱ Σελτσουκίδες Τούρκοι, τά κ α ρ α β ἄ ν ι α (Kervan) πού μεταφέρανε τά ἐμπορεύματα ἀπό τόπο σέ τόπο, ξεκινοῦσαν νωρίς τό πρωί καί, ὕστερ' ἀπό μιᾶς μέρας δρόμο, διανυκτέρευαν σέ ιδιαίτερα κτίρια, πού εἶναι γνωστά σ' ὄλο τόν κόσμο ὡς κ α ρ α β ἄ ν - σ α ρ ἄ γ ι α (K e r v a n s a r a y). Τά κτίρια αὐτά, πού περιβάλλονταν ἀπό ὑψη- λούς τοίχους καί εἶχαν μιᾶ μοναδική εἴσοδο, ἐξασφάλιζαν στό καραβάνι τήν ἀπαιτούμενη ἀσφάλεια κατά τή νύχτα. Μέσα ὑπῆρχαν τά ἀπαραίτητα γιά τήν τοποθέτηση τῶν ἐμπορευμάτων, τό σταβλισμό τῶν ζώων καί τή διανυκτέ- ρευση τῶν ταξιδιωτῶν. Οἱ ὀθωμανοί τό εἶδος αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ὀνόμαζαν χ ἄ ν ι (H a n). Ἡ ἴδια λέξη χρησίμευε γιά νά δηλώσει καί ἓνα ἄλλο εἶδος κτι- ρίου, ἀνάλογου προορισμοῦ πρὸς τό καραβανσαράι, πού βρισκόταν ὁμως μέσα στίς πόλεις. Τέτοια χάνια ὑπῆρχαν πολλά στήν ὀθωμανική Ἰσταμπούλ καί ἀρκε- τά διατηροῦνται ἀκόμη ἔως τίς μέρες μας, πού λειτουργοῦν ὡς ἐμπορικά κέντρα. Διώροφα συνήθως (είκ. 55) ὀργανώνονται γύρω σέ μιᾶ ἢ περισσότερες αὐλές καί διαθέτουν ἀποθήκες καί δωμάτια πού ἀνοίγονται σέ ἀνοιχτές στοές (χα- ρακτηριστικά παραδείγματα χανιῶν στόν Πίνακα 43).

Εικ. 55. Τό χάνι του Ρουστέμ πασά στο Γαλατά.

στ'. Τσαρσιά

Στό κέντρο κάθε κομόπολης τής Τουρκίας θά βρεῖ κανεῖς τό τσαρσί (Ç a r ş i = ἀγορά), ἕνα δρόμο δηλαδή ὅπου εἶναι μαζεμένα τά ἐμπορικά καταστήματα (Dükkân). Στίς πόλεις τά «τσαρσιά» εἶναι περισσότερα. Τότε δέν ἀποκλείεται νά βρίσκονται συγκεντρωμένα στό ἴδιο μέρος καταστήματα πού πολλοῦν ἢ ἐργαστήρια πού κατασκευάζουν τό ἴδιο εἶδος, ὅπως π.χ. «κοσμηματοπωλῶν» (Kuyumcular), «χαλκοπρατῶν» (Bakircilar) κ.τ.λ. κάτι πού, ὅπως εἶδαμε στά προηγούμενα, ἐφαρμοζόταν καί ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς. Μὲ τὴν κάλυψη ἑνὸς σοκακιοῦ ἀνάμεσα στά μαγαζιά μὲ ξύλινη στέγη —καί ἀργότερα μὲ θόλους— δημιουργήθηκαν οἱ κλειστὲς ἀγορές (K a p a l i ç a r ş i).

Τό μεγάλο κλειστό τσαρσί (B ü y ü k K a p a l i ç a r ş i) τής Ἰσταμπούλ ἀποτελεῖ ὁλόκληρο «μαχαλά» μὲ πολλὰ θολοσκέπαστα σοκάκια. Ἡ περιοχή ὅπου εἶναι χτισμένο ἀποτελοῦσε ἐπίσης κέντρο ἐμπορικῆς δραστηριότητος καί κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο (εἶδαμε ὅτι ἐκεῖ βρίσκονταν τά ἀρτοποιεῖα). Στό κέντρο του ὑπάρχει τό μπεζεστένι (Bezistan ἢ Bedesten), κτίριο πού δέν ἀποκλείεται νά ἦταν βυζαντινὸ καί ἀνακαινίστηκε ἢ ξαναχτίστηκε ἀπὸ τὸν Πορθητῆ.

Τά «μπεζεστένια» ἦταν καλοχτισμένα καί καλοφυλαγμένα κτίρια, ὅπου γίνονταν ἀγοραπωλησίες χρυσαφικῶν καί ἄλλων πολύτιμων ἐμπορευμάτων. Στά δύο μπεζεστένια τοῦ μεγάλου τσαρσιοῦ τῆς Πόλης, ἐκτός ἀπό τίς ἀγοραπωλησίες, μπορούσε κανεῖς νά παραδώσει ὁ,τι πολύτιμο εἶχε γιά φύλαξη.

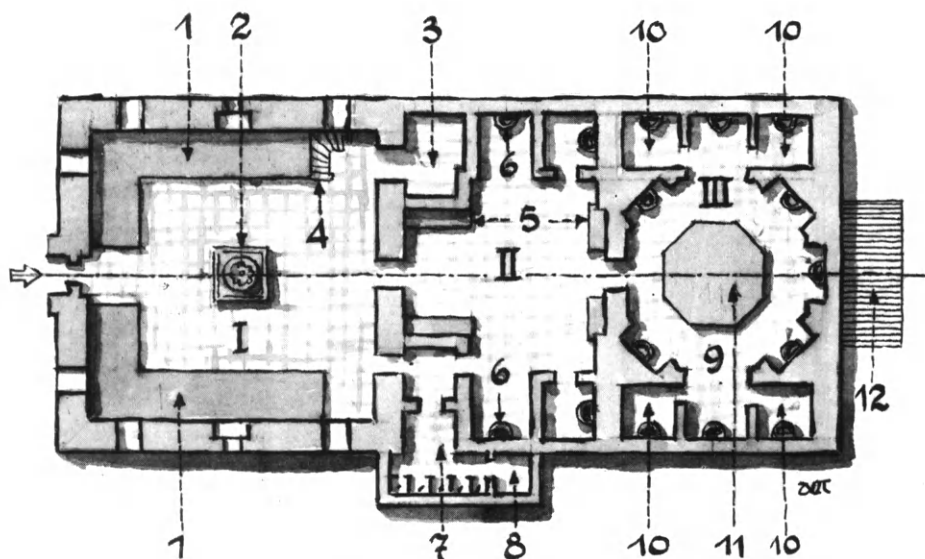
Τό ἄλλο κλειστό τσαρσί, «τῆς Αἰγύπτου» (Mısır çarşısı), ἦταν παλαιότερα γνωστό ὡς τό «τσαρσί τῶν φαρμάκων» γιὰτί πουλιοῦνταν ἐκεῖ λογιῆς κοπῆς φυσικά φαρμακευτικά εἶδη. Σήμερα δυστυχῶς, ὅστερ' ἀπό μιά ριζική ἐπισκευή κατά τό 1944, τό τσαρσί ἔχασε τόν εἰδικό του χαρακτήρα. Στά ἐκσυγχρονισμένα καταστήματά του πουλιοῦνται τά πάντα.

ζ'. Λουτρά

Ὅσο καί ἂν ἡ κτιριολογική συγκρότηση τῶν μουσουλμανικῶν λουτρῶν παρουσιάζει μεγάλες ἀναλογίες πρὸς τά ἀρχαῖα ρωμαϊκά λουτρά, διαφέρουν ὁμως τά πρῶτα ἀπό τά δευτέρα σέ ὀρισμένα σημεῖα, γιὰτί ὁ μουσουλμάνος ὑπόκειται σέ εἰδικές διατάξεις τοῦ Κορανίου. Ἡ βασικότερη ἀπ' αὐτές εἶναι ὅτι τό πλύσιμο τοῦ σώματος πρέπει νά γίνεται μέ νερό τρεχάμενο. Τό βύθισμα τοῦ σώματος σέ κοινή μέ ἄλλους δεξαμενή, πού ἐφαρμοζόταν στίς ρωμαϊκές θέρμες, ἀντικαταστάθηκε στά μουσουλμανικά λουτρά (Hamam) μέ τό πλύσιμο πλάι στή γούρνα (Kurna: εἶδος μαρμάρινης ἀκίνητης λεκάνης) ὅπου περιεχίεται κανεῖς μέ νερό πού τρέχει ἀπό στρόφιγγα (musluk). Γι' αὐτό φαίνεται τό λόγο δέν πολυχρησιμοποιήθηκαν ἀπό τοὺς ὀθωμανοὺς τά βυζαντινά λουτρά τῆς Κωνσταντινούπολης, πού μέ τόν καιρό ἐξαφανίστηκαν.

Τό Κοράνι, ἐκτός ἀπό τίς μερικές πλύσεις χεριῶν, ποδιῶν, προσώπου πρὶν ἀπό τό «ναμάζι», ἐπιβάλλει καί ἄλλες, γιά ὄλο τό σῶμα, γι' αὐτό καί εἶναι ἀπαραίτητο τό κτίριο τοῦ λουτροῦ στή λαϊκή του μορφή (Halk hamamı): ἀπλό, καθαρά φονξιοναλιστικό κτίριο, πού χτίζεται πάντα ἀνεξάρτητο, εἴτε ἀνήκει σέ κιουλλιγιέ εἴτε ὄχι. Ὑπάρχουν ὁμως καί τά λουτρά τῶν παλατιῶν (Saray hamamları), ὅπου μεγάλη σημασία δίνεται στά πλούσια ὑλικά καί στό λεπτό τους καλλιτεχνικό διάκοσμο. Κατά τήν ὀθωμανική περίοδο ὑπῆρχαν στήν Ἰσταμπούλ γύρω στά διακόσια λαϊκά λουτρά, πολλά ἀπό τά ὁποῖα σώζονται ἔως σήμερα καί συνεχίζουν τή λειτουργία τους ἢ ἔχουν διατεθεῖ γιά ἄλλους σκοπούς.

Τό ὀθωμανικό «χαμάμι» ἀποτελεῖται: 1) Ἀπό μιά τρουλλωτή αἰθουσα (Cemekân, εἰκ. 56: I), πού ἀποτελεῖ ἀποδυτήριο καί δέν θερμαίνεται, πολλές φορές ὁμως ὑπάρχει σ' αὐτήν μιά κόγχη μέ χωστό μαγκάλι γιά νά στεγνώνουν τά προσόψια, ὅποτε θερμαίνεται κάπως καί ἡ αἰθουσα. 2) Ἀπό μιά δευτέρη αἰθουσα —τό ἀντίστοιχο τοῦ ρωμαϊκοῦ Tepidarium (Soğukluk: II) πού ζεσταίνεται μέτρια (20° - 30°) καί χρησιμεύει στό νά συνηθίσει τό σῶμα στή ζέστη, προτοῦ περάσει

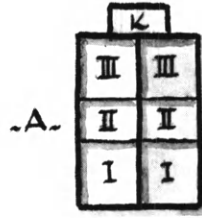

Είκ. 56. Συνοικιακό λουτρό.

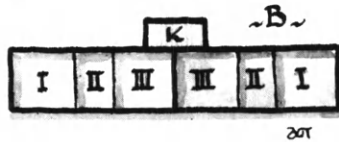
στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα. Ὑπάρχουν δμῶς καὶ «γούρνες» (6) στὴν αίθουσα αὐτή γιὰ νὰ μποροῦν νὰ πλυθοῦν ὄσοι δὲν ἀντέχουν τὴν πολλή ζέστη. Ἡ αίθουσα χρησιμεύει ἐπίσης καὶ ὡς ἀποδυτήριο κατὰ τίς πολύ ψυχρὲς χειμωνιάτικες μέρες, γι' αὐτὸ διαθέτει καὶ πεζούλια (5), ὅπως ἡ πρώτη (1). 3) Ἀπὸ τὴν πολύ ζεστή τέλος τρίτη αίθουσα, πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ *caldaarium* (*Sic alkli* = ζεστὸ μέρος ἢ Ἰς *hamam* = ἐσωτερικὸ λουτρό: III). Ἡ αίθουσα αὐτή κατὰ κανόνα διαθέτει γούρνες στὸ γενικὸ τῆς χῶρο ἀλλὰ καὶ σὲ ιδιαίτερους μικρότερους χώρους (10) πιὸ ζεστοῦς. Τὸ δάπεδο στὴ μέση τῆς αίθουσας ὑπερυψώνεται ἀρκετά, ὥστε νὰ σχηματισθεῖ αὐτὸ πού λέγεται *gobek-tasi* (= πέτρα τῆς κοιλιᾶς), ὅπου ξαπλώνεται κανεῖς μπρούμυτα γιὰ νὰ τοῦ κάνουν εἰδικοί ὑπάλληλοι τοῦ λουτροῦ ἐντριβές (11). Τὸ κτίριο συμπληρώνεται μὲ τὸ θερμαντικὸ κέντρο (*Külhan*: τὸ ὑπόκαυστο τῶν Ρωμαίων: 12), πού βρίσκεται σὲ ἐπαφή μὲ τὴν τρίτη αίθουσα καὶ τοὺς ἀπαραίτητους βοηθητικούς χώρους ὑγιεινῆς (ἀποχωρητήρια (7), δωμάτιο ἀποτρίχωσης (8) κ.τ.τ.).

Σὲ πολλὰ λουτρά ἡ πρώτη αίθουσα διαθέτει ξύλινο ὑπερῶο (4) καὶ δεξαμενὴ μὲ πίδακα (2). Σ' αὐτὴν ἐπίσης ἀνοίγεται καὶ τὸ δωμάτιο ἐκείνου πού διαχειρίζεται τὸ λουτρό (*Hamamci*: 3).

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λουτρά τῆς πόλης εἶναι διπλά, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ σύγχρονη χρῆση τους ἀπὸ τοὺς ἄνδρες καὶ τίς γυναῖκες. Τότε τὸ ὑπόκαυστο εἶναι κοινὸ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο λουτρῶν στὴν περίπτωσι αὐτὴ γίνεται κατὰ δύο τρόπους: Τύπος Α: Τὰ δύο λουτρά εἶναι τοποθετημένα τὸ ἓνα πλάι στὸ ἄλλο (εἰκ. 57: Α). Τύπος Β: Τὸ ἓνα εἶναι συνέχεια τοῦ ἄλλου, μὲ τὰ «ἐσω-

Είκ. 57. Τύποι λουτρῶν.

τερικά λουτρά» τους σέ ἐπαφή (είκ. 57: Β). Τό πλεονέκτημα τοῦ πρώτου τύπου εἶναι ὅτι τό τελικό σύνθετο κτίριο εἶναι συμπαγές μέ ἄρμονική σχέση ἀνάμεσα στό μήκος καί τό πλάτος του. Τό ἐλάττωμά του: ἡ εἴσοδος τῶν γυναικῶν βρίσκειται κοντά στήν εἴσοδο τῶν ἀνδρῶν, σημαντικό ἐλάττωμα γιά τήν ἐποχή ἐκείνη. Στό δεύτερο τύπο τό ἐλάττωμα τοῦ πρώτου αἶρεται, τό κτίριο ὁμως εἶναι ὑπερβολικά μακρύ. (Χαρακτηριστικά παραδείγματα λουτρῶν στόν Πίνακα 41.)

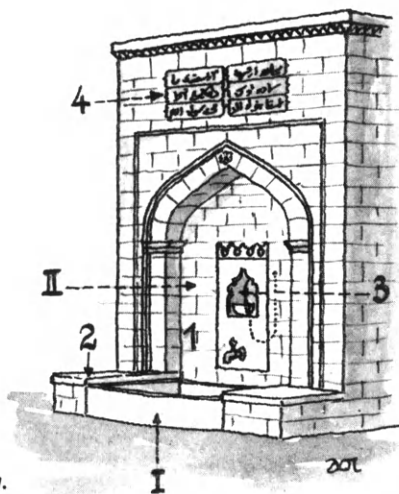
η'. Βρύσες

Οἱ ἀνάγκες σέ νερό τῆς ὀθωμανικῆς Ἰσταμπούλ ἐξασφαλιζόνταν ἀπό τίς βρύσες (Çeşme), πού τίς τροφοδοτοῦσαν τά ὑδραγωγεῖα γύρω στήν πόλη (Sukemeçleri), τόσο τά παλαιότερα βυζαντινά, ὅσο καί ἄλλα πού χτίστηκαν ἀπό τοὺς σουλτάνους.

Οἱ ἀπλούστερες ἀπό τίς βρύσες εἶναι οἱ συνοικιακές (Mahalle çeşmesi, είκ. 58), πού ἀποτελοῦνται ἀπό μιά «λεκάνη» (Tekne: I) πού δέχεται τό νερό καί μιά κατακόρυφη «πλάκα» (Zanktaş: II) μέ ὀρειχάλκινη στρόφιγγα. Δύο πλάκες ὀριζόντια τοποθετημένες (2), δεξιά καί ἀριστερά στή λεκάνη, χρησιμεύουν γιά νά καθῆσει κανεῖς ὅταν γεμίζει τή στάμνα του ἢ καί γιά νά τήν ἀκουμπήσει ἐν ἀνάγκη ἐπάνω τους. Γιά νά μπορεῖ ὁ περαστικός νά πιεῖ νερό εἶνα χάλκινο κύπελλο (Tas) κρέμεται μέ ἀλυσίδα ἢ εἶναι τοποθετημένο σέ εἰδική ἐσοχή (3) τῆς κατακόρυφης πλάκας.

Τίς περισσότερες φορές οἱ «τσεσμέδες» ἦταν χτισμένοι ἀπό φιλόνηθρους ἰδιῶτες, γιατί ἡ προσφορά νεροῦ ἦταν, σύμφωνα μέ τό Κοράνι, μιά ἀπό τίς καλύτερες πράξεις ἀγαθοεργίας. Στήν περίπτωση αὐτή μιά ἐπιγραφή ἐπάνω στή βρύση (4) ἀνέγραφε τό ὄνομα τοῦ δωρητῆ. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ δωρητές φιλοτιμοῦνταν νά μὴν ἀφήσουν ἀδιακόσμητη τή βρύση, μέ ἀποτέλεσμα πολλές ἀπ' αὐτές νά εἶναι πραγματικά καλλιτεχνήματα.

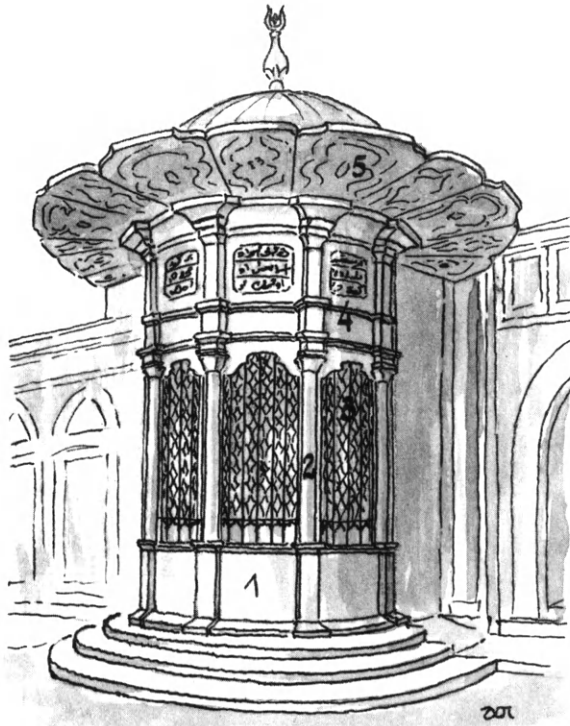
Ἡ εὐλάβεια τῶν δωρητῶν ὁμως εὗρισκε περισσότερη ἱκανοποίηση δταν ἡ π ρ ο σ φ ο ρ ᾶ τοῦ νεροῦ ἦταν κυριολεκτικὴ. Στόν «τσεσμέ» ὁ διψασμέ- νος διαβάτης γέμιζε μόνος του τὸ κύπελλο γιὰ νὰ πιεῖ νερό καί, πολλές φορές, ἦ- ταν ὑποχρεωμένος νὰ περιμένει, γιατί ἄλλος ἔπινε ἐκείνη τὴ στιγμή. Ἐξάλλου δέν μπορούσε κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος ἂν αὐτός πού ἔπινε τὸ νερό ἀνέπεμπε καί μιάν εὐχή στόν Ἄλλάχ γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ δωρητῆ. Γιὰ νὰ μπορεῖ λοιπόν νὰ κο- ρέσει ἄνετα τὴ δίψα του ὁ διαβάτης καί νὰ διατυπώσει τὴν εὐχὴ του μέ τὴν καρ-

Εἰκ. 58. Λαϊκὴ βρύση.

διά του, δημιουργήθηκαν τὰ λεγόμενα σεμπίλια (Sebil), πραγματικά περί- πτερα, ὅπου ὑπῆρχε εἰδικὸς ὑπάλληλος (Sebilci) πού π ρ ὁ σ φ ε ρ ε μέ τὸ χέ- ρι του στοὺς διαβάτες νερό δωρεάν, γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ δωρητῆ (εἰκ. 59). Κατὰ κανόνα τὰ σεμπίλια ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ἐπόμενα μέρη, ἀρχίζοντας ἀπὸ κάτω: Τὸ στηθαῖο (Etek: 1), τοὺς κιονίσκους (Dik: 2), τὸ κιγκλίδωμα (Sebeke: 3), τὴν ἐπιγραφή (Kitabe: 4) καί τὴ στέγη (Çati: 5). Τὰ σεμπίλια προσκολλημένα συνήθως σὲ ἄλλα κτίρια, σ' ὄλες τὶς περιόδους τῆς ζωῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτο- κρατορίας ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ πιὸ χαριτωμένα ἀρχιτεκτονικὰ τῆς ἔργα: Καλλιτε- χνικότερα στὸ σύνολό τους (κλασικὰ ἢ μπαρόκ), συγκεντρώνουν τὶς περισσότε- ρες φορές ἀριστουργηματικὰ κιγκλιδώματα, καλλιγραφικὲς ἐπιγραφές, ἀνάγλυ- φο διάκοσμο κ.ἄ. Συνδυασμένα μέ τσεσμέδες ἀποκτοῦν διαστάσεις κανονικῶν κτιρίων, πού ἀποτελοῦν πραγματικὰ στολίδια τῆς πόλης, ὅπως ἡ βρύση τοῦ Ἄχμέτ τοῦ Γ' πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία (εἰκ. 60, 1: Τσεσμές, 2: Σεμπίλ).

Ἐκτός ἀπὸ τὶς δημόσιες βρύσες, πραγματικὰ καλλιτεχνήματα μποροῦν νὰ εἶναι καί οἱ ἰδιωτικὲς, πού βρίσκονται στοὺς κήπους ἢ ἀκόμη καί στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀρχοντικῶν καί τῶν παλατιῶν. Στοὺς κήπους βρίσκει κανεὶς καί ἓνα ἄλλο εἶδος, πού δέν ἐξυπηρετεῖ κανένα πρακτικὸ σκοπὸ, ἀλλὰ ἱκανοποιεῖ μιάν ἀπαιτη-

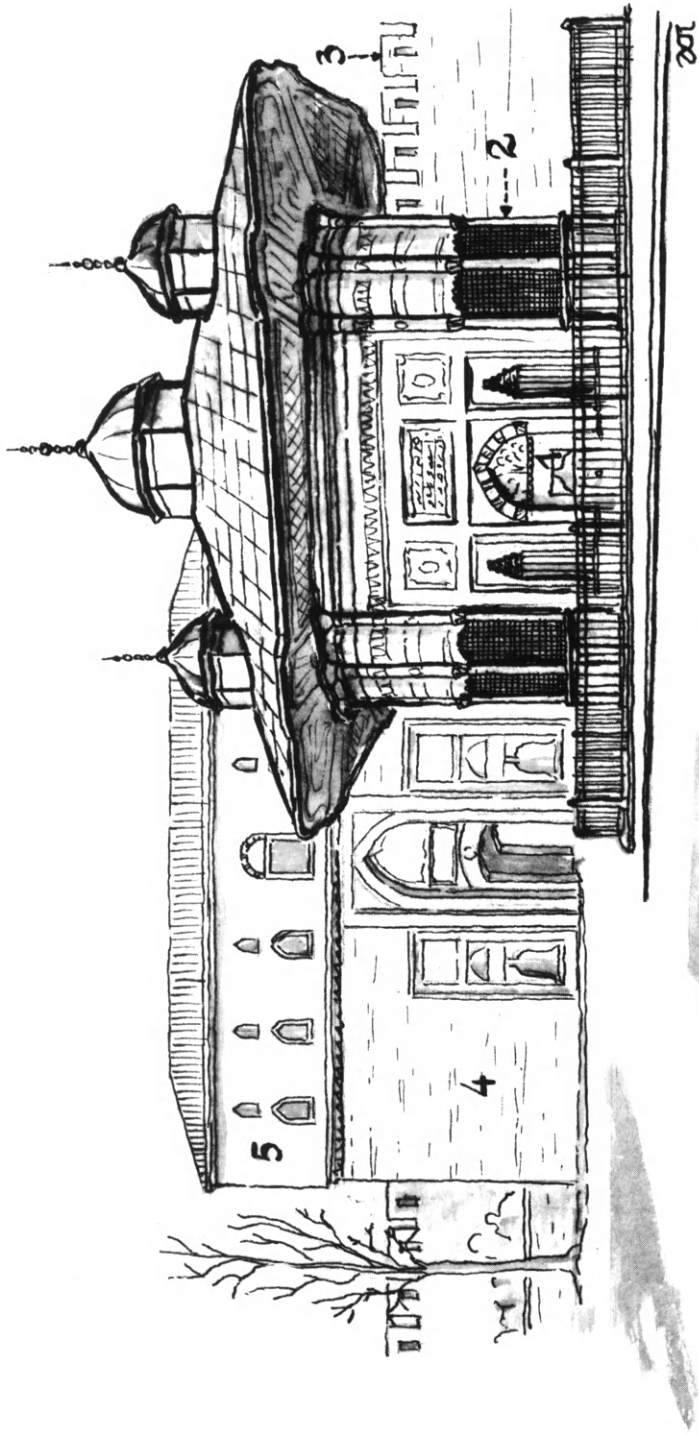
Είκ. 59. Σεμπίλι.

ση τῆς ψυχῆς. Πρόκειται γι' αὐτό πού ὀνομάζεται *S e l s e b i l* (είκ. 61) ὅπου τό νερό, πέφτοντας ἀπό δοχεῖο σέ δοχεῖο, κελαρύζει. Ἡ ψυχική ἀπόλαυση ἀπό τό κελάρυσμα αὐτό εἶναι ἡ αἰτία πού προκάλεσε τήν κατασκευή τῆς βρύσης.

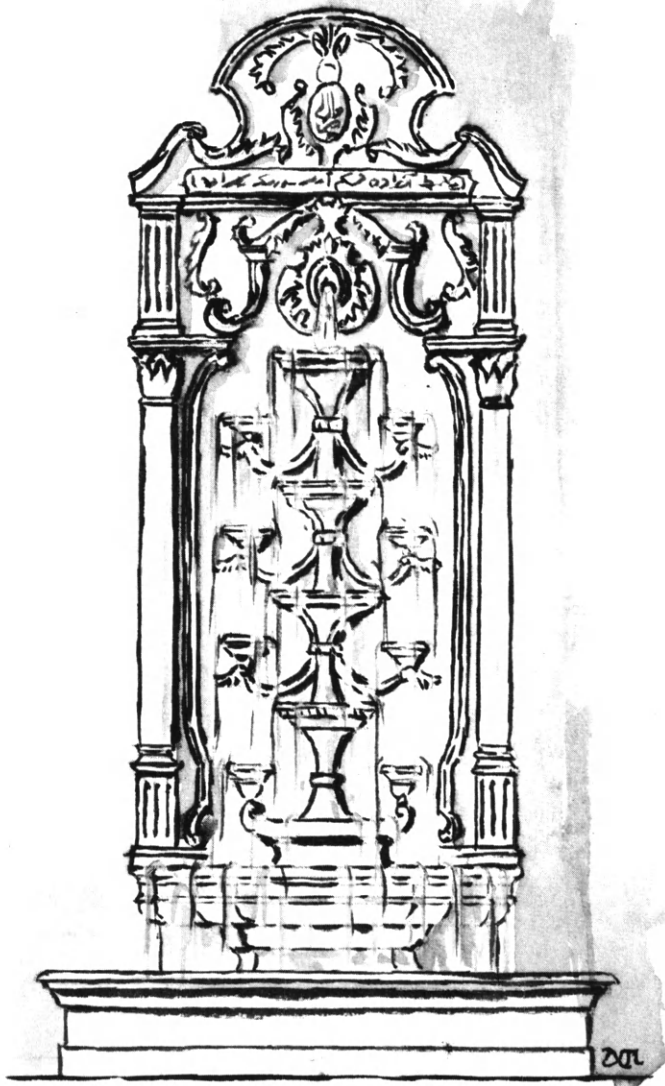
Γιά νά κλείσει ὁ κατάλογος τῶν χαριτωμένων αὐτῶν ἔργων πού ἔχουν σχέση μέ τό νερό, θά πρέπει ν' ἀναφερθοῦν καί οἱ πίδακες (*Fiskiye*) πού συναντάει κανεῖς στούς κήπους, τίς ἀυλές καί τούς «σοφάδες» (*S o f a* = χῶλ) τῶν ἀρχοντικῶν σπιτιῶν (είκ. 67: 3) καί στά παλάτια γιά δροσιά τό καλοκαίρι, ἀλλά καί γιά τήν ἀπόλαυση τῶν παιχνιδιῶν πού κάνει τό νερό πέφτοντας.

θ'. Κάστρα

Στή μέση τοῦ Βοσπόρου, στό πιά στενό του σημείο, ὅπως εἶδαμε στό Πρῶτο Μέρος, χτίστηκαν ἀπό τούς ὀθωμανούς, πρῖν ἀπό τήν Ἄλωση, δύο φρούρια: Τό Κάστρο τῆς Ἀνατολῆς (*Anadolu Hisari*) ἀπό τό σουλτάνο Μπαγιαζήτ τόν Α', καί τό Κάστρο τῆς Ρούμελης (*Rumeli Hisari*), ἀπό τόν Πορθητή. Τό πρῶτο σώ-

Εἰκ. 60. Ἡ μνημειώδης βρύση τοῦ Ἀχμέτ τοῦ Γ'.

Εικ. 61. Σελσεμπίλι.

ζεται ακρωτηριασμένο, τό δεύτερο στήν ολότητά του, χωρίς όμως τά ξύλινα του μέρη, τίς κωνικές στέγες δηλαδή καί τά πατώματα τών πύργων του. Ένα τρίτο φρούριο χτίστηκε, όπως είδαμε, κατά διαταγή του Πορθητή, άμέσως μετά τήν Άλωση, μέσα στήν πόλη: τό Έπταπύργιο (Yedi Kule hisari). Καί τά τρία έδωσαν τό όνομά τους στους συνοικισμούς πού τά περιβάλλουν.

Πρόκειται και στίς τρεις περιπτώσεις για «αυλόγυρους» όχυρωμένους με πύργους στά επίκαιρα σημεία τους. Στο Ρούμελι Χισάρι οί πύργοι αυτοί, στρογγυλοί ή πολυγωνικοί διέθεταν στό έσωτερικό τους αίθουσες για τήν έγκατάσταση τών στρατιωτών. Τά διάφορα πατώματα συνδέονταν μέ πέτρινες σκάλες, άνοιγμένες στό πάχος του ίσχυρου τοίχου, όπου άνοιγονται επίσης και έστίες για τή θέρμανση κατά τό χειμώνα. Πολύ στενές χαραμάδες στόν τοίχο άερίζουν τίς αίθουσες, πού φωτίζονταν άπό τή στέγη. Για νά καλυφθοϋν οί πύργοι μέ τήν κωνική τους στέγη, στό κέντρο τους ύψωνόταν ένας μεγάλος ξύλινος στύλος όπου στηριζόταν και τό ένα άκρο τών δοκαριών του πατώματος.

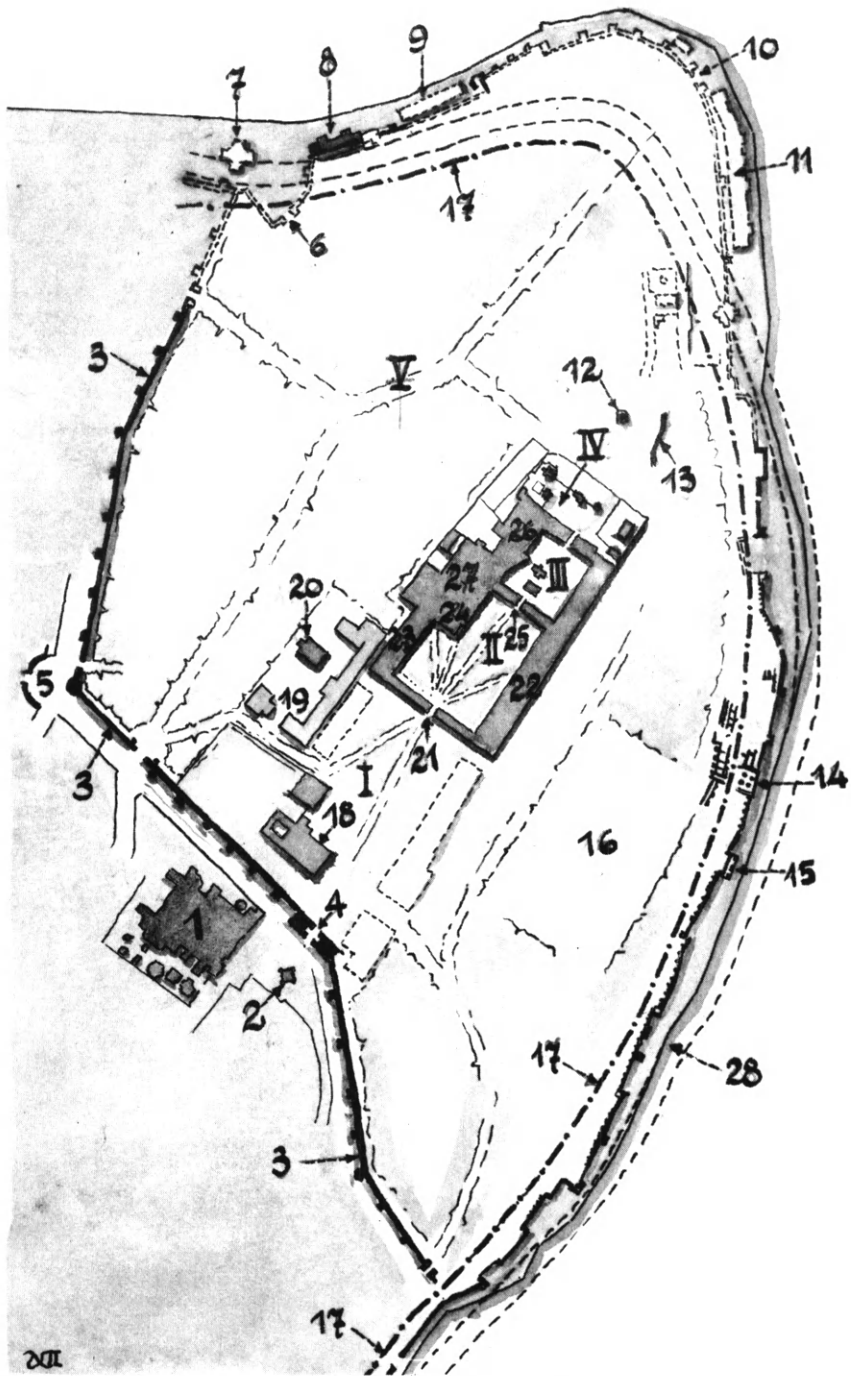
ι. Παλάτια

Τό πρώτο παλάτι πού έχτισε, όπως είδαμε στά προηγούμενα, ό Μωάμεθ ό Πορθητής, άμέσως μετά τήν Άλωση (1458) κάηκε κατά τό 1714 γιατί ήταν ξύλινο. Στην περιοχή πού ήταν χτισμένο βρίσκεται σήμερα τό κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου τής Πόλης (άλλοτε Ύπουργείο τών Στρατιωτικών τής όθωμανικής αυτοκρατορίας) και τό τζαμί του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Νομοθέτη. Είναι γνωστό ότι ήταν άρκετά ευρύχωρο —άφοϋ άναφέρεται ότι για νά τό γυρίσει κανείς μόνο, χρειαζόταν τουλάχιστον μισή ώρα— και περιβαλλόταν άπό ύψηλό τοίχο μέ τρεις πύλες.

Τό 1462, μέ διαταγή πάλι του Πορθητή, άρχισε νά χτίζεται τό Νέο Παλάτι (Saray cedit) στην παλιά άκρόπολη του Βυζαντίου. Τότε, όπως είδαμε, ένα πραγματικό τείχος μέ πύργους (Sur - i - sultanî: εικ. 62: 3,3...) πού περνούσε ανάμεσα στην Άγία Σοφία (1) και τήν Άγία Είρήνη (18), ξεχώριζε μιάν έκταση (Saray içi) πού περιελάμβανε όλόκληρο τόν Πρώτο Λόφο τής πόλης, όπου και συγκροτήθηκε μέ τήν πάροδο του χρόνου τό Διοικητικό Κέντρο τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και τό ενδιαίτημα τών σουλτάνων τής.

Κατά τήν έποχή του Πορθητή ό περιορισμένος αριθμός τών αυλικών δέν άπαιτούσε πολλά κτίρια, ήδη όμως άπό τήν έποχή του διαδόχου του Μπαγιαζήτ του Β΄ άρχισαν οί προσθήκες, πού κορυφώθηκαν κατά τήν έποχή του Σουλεϊμάν του Νομοθέτη, όποτε ή σουλτανική Αυλή άριθμοϋσε πάνω άπό πέντε χιλιάδες πρόσωπα. Προσθήκες, άλλαγές και ανακαινίσεις συνεχίστηκαν έως τήν έποχή του Άπτουλμετζήτ (1839 - 1861), δημιουργώντας τό πολυδαίδαλο σύνολο πού άντικρίζει ό σημερινός επισκέπτης.

Βαδίζοντας κανείς παράλληλα προς τήν άνατολική πρόσοψη τής Άγίας Σοφίας (εικ. 62) συναντάει τήν επίσημη είσοδο του παλατιού, τήν Αυτοκρατορική Πύλη (Bab - i - Humayun: 4), ή όποία άλλοτε διέθετε άνώτερο όροφο (εικ. 60: 5). Ένας δρόμος, προς τ΄ άριστερά τής πύλης αυτής, άκολου-

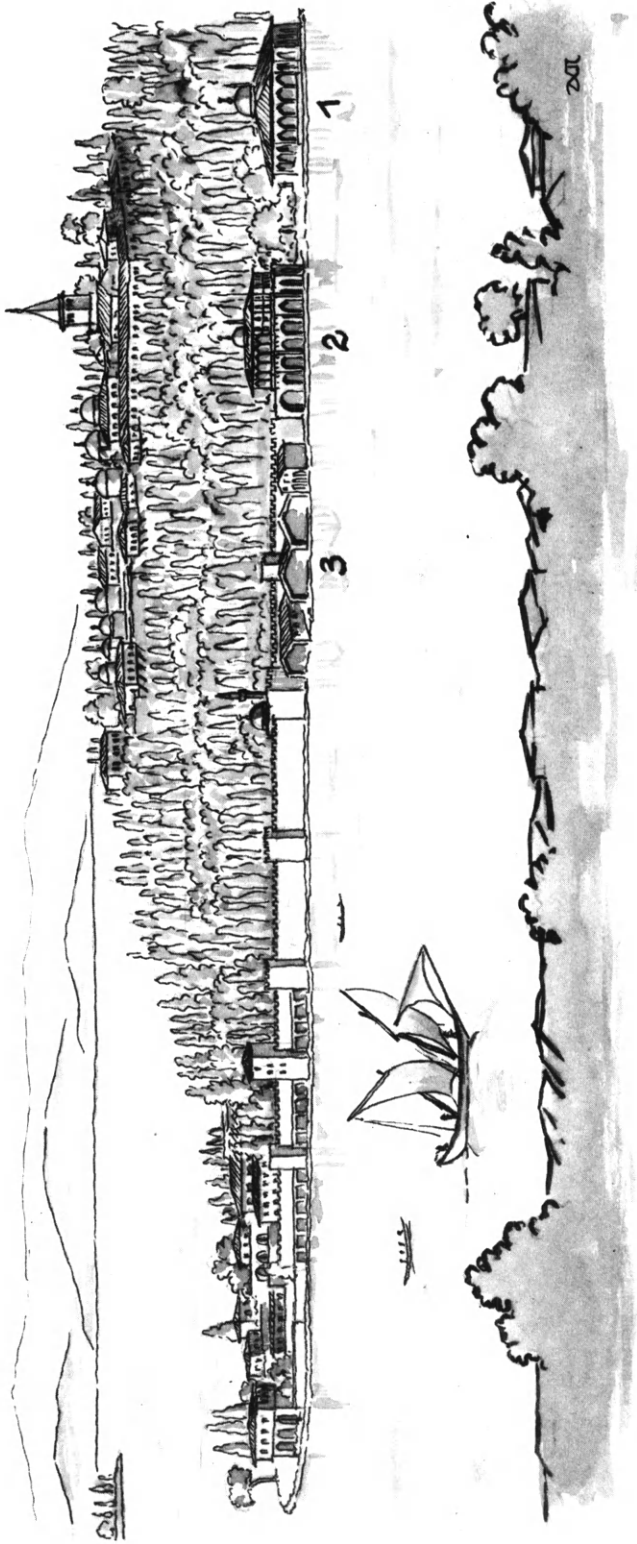
Είκ. 62. Τοπογραφικό τού παλατιού τού Τόπκαπου.

θώντας τήν κατεύθυνση τοῦ σουλτανικοῦ τείχους, καταλήγει στή γνωστή Ὑψηλή Πύλη (Bab - i - Ali: εἰκ. 62: 5), τήν εἴσοδο τοῦ περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου τοῦ μεγάλου βεζύρη. Στό σημεῖο αὐτό τό σουλτανικό τεῖχος στρέφεται πρὸς τόν Κεράτιο, στήν παραλία τοῦ ὁποίου συνδεόταν μέ τό βυζαντινό θαλάσσιο τεῖχος. Λίγο πιοῦ πέρα ὑπῆρχε μιὰ πύλη (6) πού ἔπαιρνε τό ὄνομά της ἀπό τό παραθαλάσσιο περίπτερο (Yalı Köskü: 7), ἀπό ὅπου ὁ σουλτάνος ἐπιθεωροῦσε τό στόλο του (εἰκ. 63: 1). Πιοῦ ἐκεῖ, χτισμένο ἐπάνω στό τεῖχος, ὑψωνόταν τό λεγόμενο περίπτερο τῶν καλαθοποιῶν (εἰκ. 62: 8, εἰκ. 63: 2), πού πῆρε αὐτό τό ὄνομα (Seretçiler köskü) ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ καλαθοποιοί τῆς ἐποχῆς, ἀπό εὐγνωμοσύνη πρὸς τό σουλτάνο Ἰμπραχίμ (1640 - 1648) πού τούς εὐεργέτησε συνεισέφεραν γιά τήν ἀνάγερσή του. Τό κίосκι σώζεται σήμερα ἐρειπωμένο. Πολύ κοντά σ' αὐτό βρισκόταν καί τό Λεμβοστάσιο τοῦ παλατιοῦ (εἰκ. 62: 9, εἰκ. 63: 3), ὅπου φυλάσσονταν τά καϊκία (Kayık) — πού μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ δείγματά τους στό Ναυτικό Μουσεῖο— κομψότατα καί πλούσια διακοσμημένα, πού χρησίμευαν γιά τίς μετακινήσεις τοῦ σουλτάνου καί γιά τίς ἐκδρομές τῆς Αὐλῆς στόν Κεράτιο καί τό Βόσπορο.

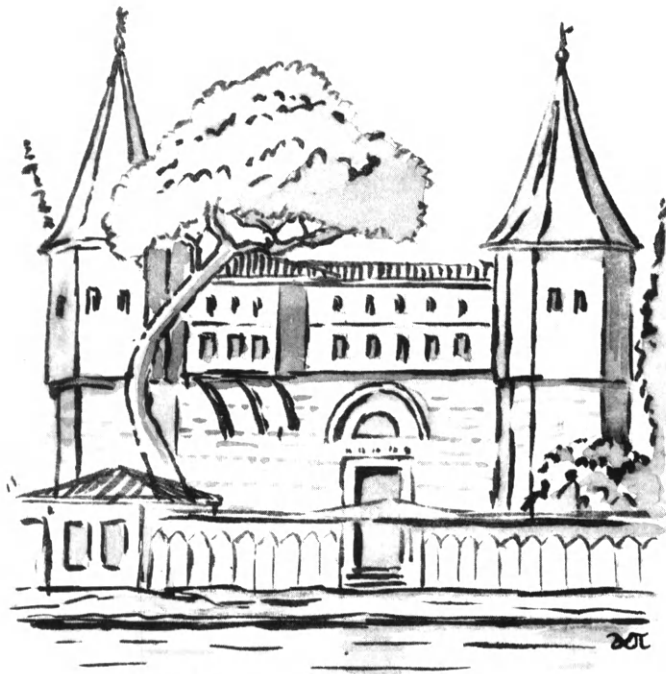
Μετά τή στροφή πρὸς τή θάλασσα τοῦ Μαρμαῖ, ἀνοιγόταν στό θαλάσσιο βυζαντινό τεῖχος ἢ ἄλλοτε Πύλη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (εἰκ. 62: 10, εἰκ. 64), ὅπου, κατά τήν ὀθωμανική περίοδο ἦταν τοποθετημένη ἡ πυροβολαρχία ἢ ἐπιφορτισμένη μέ τή φύλαξη τῆς εἰσόδου τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Κερατίου. Γι' αὐτό ἡ Πύλη μετονομάστηκε Πύλη τοῦ Τηλεβόλου (Tor Kari). Λίγο παραπέρα βρισκόταν ἕνα ἀρκετά μεγάλο παλάτι, γνωστό ὡς τό παλάτι τῆς Πύλης τοῦ Τηλεβόλου (Tor Karı sarayı, εἰκ. 62: 11), πού ἔχτισε ὁ Ἀχμέτ ὁ Γ' (1703 - 1730) καί χρησίμευε ὡς θέρετρο γιά τό χαρέμι. Τό παλάτι αὐτό, πού ἔγινε αἰτία νά πάρει ἀργότερα τό ὄνομά του ὄλο τό συγκρότημα τοῦ σουλτανικοῦ παλατιοῦ, καταστράφηκε τελείως ἀπό πυρκαϊά τό 1863.

Ἦστερ' ἀπό δύο πύλες τῶν βυζαντινῶν θαλάσσιων τειχῶν φθάνουμε στήν περιοχή τοῦ βυζαντινοῦ ναυστάθμου τῶν Μαγγάνων ὅπου, πλάι στό σωζόμενο ἕως σήμερα ὑπόβαθρο τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτήρος (εἰκ. 62: 14) ὑπῆρχε, κατά τήν ὀθωμανική περίοδο ἀγίασμα, ὅπου συνέρρεαν σέ ὀρισμένες γιορτές οἱ ρωμιοί ὑπήκοοι τοῦ σουλτάνου. Σ' αὐτή τή θέση μέ τήν ἐξαιρετική θέα, ὁ Μέγας Βεζύρης Σινάν πασάς ἔχτισε τό περίπτερο τοῦ Μαργαριταριοῦ (Incili kösk: 15) καί τό δώρησε στό σουλτάνο Μουσταφά τόν Γ' (1757 - 1774). Τό περίπτερο αὐτό εἶναι τό ἀντίστοιχο στή Θάλασσα τοῦ Μαρμαῖ τοῦ Yalı köskü τοῦ Κερατίου, γιατί καί ἀπ' ἐδῶ ὁ σουλτάνος ἐπιθεωροῦσε τό στόλο. Σήμερα ἀπό τό περίπτερο σώζεται μόνο τό ὑπόβαθρό του μέ τό παλιό ἀγίασμα ἀπό κάτω.

Κοντά στήν πύλη τῶν θαλάσσιων τειχῶν πού εἶναι σήμερα γνωστή μέ τήν ἐπωνυμία «Πύλη τοῦ Στάβλου» (Ahır Kari), τό σουλτανικό τεῖχος συναντάει

Εἰκ. 63. Παλαιὰ ἄποψη τοῦ παλατιοῦ τοῦ Τόπκαπου. (Κατὰ τὸν Μ. Μελίγγ, 1805.)

Εικ. 64. Ἡ βυζαντινὴ πύλη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, μετὰ τὴν Ἄλωση.

πάλι τὸ παραθαλάσσιο βυζαντινὸ. Ἀνάμεσα στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στὸ περίπτερο τοῦ Μαργαριταριοῦ τὸ ἔδαφος, σχεδὸν ἐπίπεδο, ἦταν πρόσφορο γιὰ ἀθλητικὰ γι' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦσε τὸ Πεδίον τοῦ Ἀκοντίου (Cirit meydanı: 16) τοῦ παλατιοῦ, ὅπου γίνονταν ἀθλητικὲς ἐπιδείξεις πού πολλές φορές τίς παρακολουθοῦσε καὶ αὐτὸς ὁ σουλτάνος.

Τὰ τείχη πού περιέβαλλαν τὸ παλάτι διατηρήθηκαν ἀνέπαφα σ' ὄλη τους τὴν περίμετρο ἕως τὸ 1871, ὅποτε κατασκευάστηκε ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πρὸς τὴν Εὐρώπη (17, 17...). Ἄλλ' ἄς ἔλθουμε πιά στὸ κυρίως ἀνακτορικό συγκρότημα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε μέρη (εἰκ. 62: I - V): Τέσσερις ἀλλῆς μὲ τὰ γύρω τους κτίρια καὶ τὸν κῆπο πού τὰ περιβάλλει. Ἡ Πρῶτη Αὐλὴ (Birinci yer: I) πού λεγόταν καὶ Πεδίον Παρελάσεων (Alay meydanı) εἶναι αὐτὴ πού ἀντικρίζει ἐκεῖνος πού θὰ περάσει τὴν αὐτοκρατορικὴ πύλη. Πρόκειται γιὰ ἀνοιχτὸ χῶρο, ἔξω ἀπὸ τὸ παλάτι ἀκόμη, καὶ ἀνῆκε στὴ φρουρὰ τῶν γενιτσάρων. Μπαίνοντας, ἀριστερὰ βρίσκεται ὁ ἄλλοτε ναὸς τῆς Ἁγίας Εἰρήνης (18), πού ἀποτελοῦσε τὴν ἀποθήκη ὄπλων τοῦ παλατιοῦ. Πλάι στὸ ναὸ ὑπῆρχε ἀποθήκη καυσίμων καὶ διάφορα ἐργαστήρια. Λίγο πιο πέρα, πίσω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (19) ἦταν τὰ Δικαστήρια καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν Κληροδοτημάτων (Vakıflar Idaresi).

Μπαίνοντας, δεξιά, σέ έπαφή σχεδόν πρós τό σουλτανικό τείχος ήταν χτισμένο τό Γενικό Λογιστήριο τοῦ Κράτους (Defterdarlık) καί πιό έκει τά άρτοποιεία. Διασχίζοντας κανείς τήν Πρώτη Αύλή, φθάνει σέ μιά δεύτερη μνημείωδη πύλη μέ δύο πύργους, τήν Πύλη τοῦ Χαιρετισμοῦ (Selâmkarısı: 21). Μπροστά της, λίγο πρós τ' άριστερά υπάρχει άκόμη μιά άπλή τετράγωνη πέτρα, πού φαίνεται νά μήν έχει ιδιαίτερη σημασία. Καί όμως είναι αὐτή πού όνομαζόταν Πέτρα τοῦ Παραδειγματισμοῦ (Seng-i-ibret, εικ. 65: 1), γιατί έπάνω σ' αὐτή τήν πέτρα τοποθετοῦσαν, γιά παραδειγματισμό, τό κεφάλι τοῦ άποκεφαλισμένου βεζύρη πού πρόδινε τό σουλτάνο. Μιά βρύση, όχι μακριά άπό τήν πέτρα, όνομαζόταν «βρύση τοῦ Δημίου» (Cellat çesmesi).

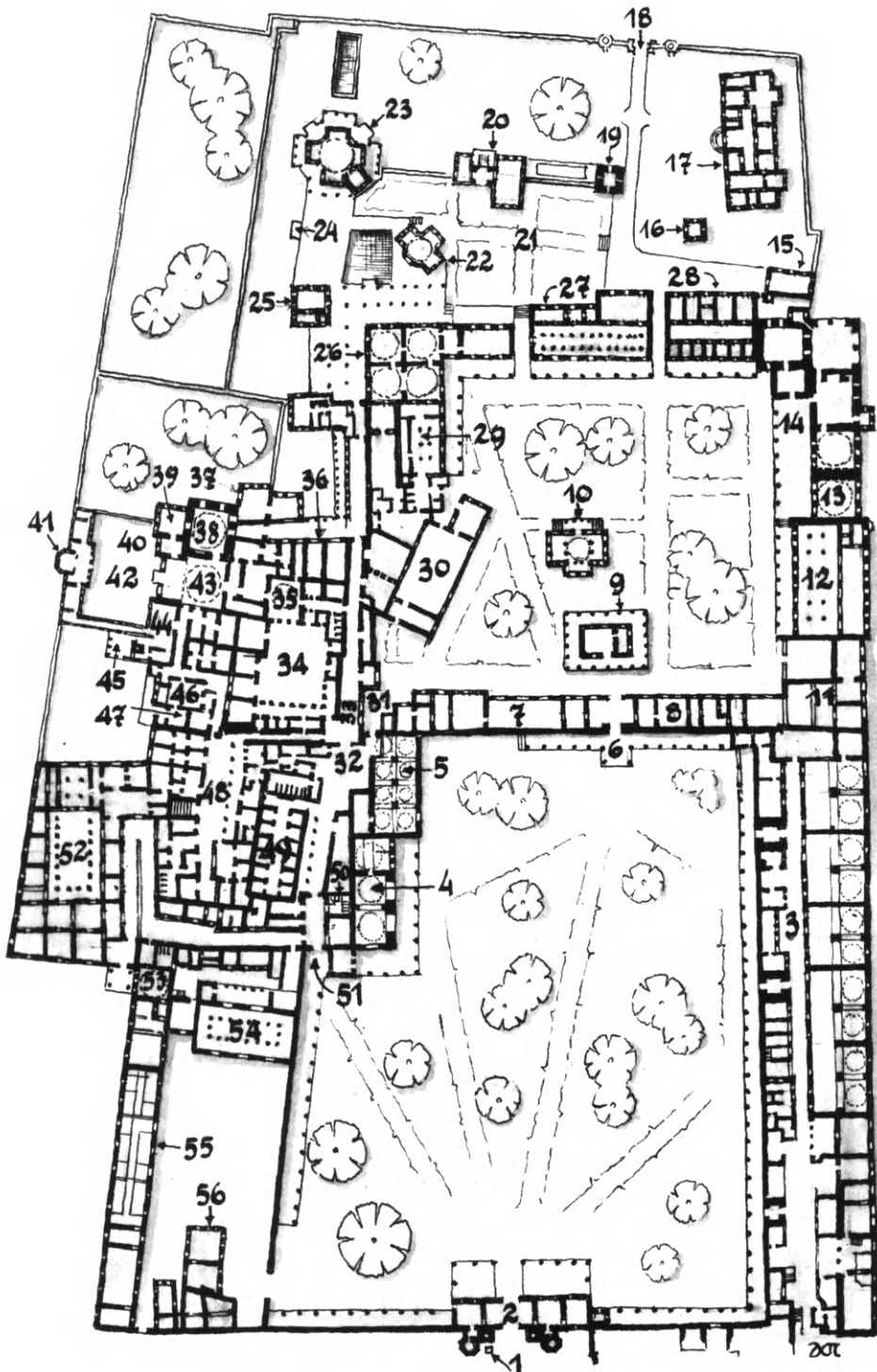
Άπ' έδω άρχίζει τό κυρίως παλάτι πού άποτελεῖται βασικά άπό τρία μέρη (εικ. 62):

α. Τό έξωτερικό παλάτι (Birun: II). Περιλαμβάνει τή δεύτερη αύλή (İkinci Yer) ή αύλή τοῦ Διοικητηρίου (Divan meydanı), πού όρίζεται πρós τά δεξιά άπό τό συγκρότημα τών μαγειρείων (22) καί πρós τ' άριστερά άπό τούς βασιλικούς στάβλους (23). Έδω επίσης βρίσκεται ένα είδος περιπτέρου, πού λεγόταν «τό κάτω άπό τόν τροῦλλο» (Kubbealti) καί δέν ήταν άλλο άπό τήν αίθουσα όπου συνέρχονταν οί βεζύρηδες γιά νά συζητήσουν τίς ύποθέσεις τοῦ κράτους (Divan: 24).

β. Τό έσωτερικό παλάτι (Enderun: III). Άποτελεῖται άπό τήν τρίτη αύλή (Üçüncü yer), ή αύλή τών Έσωκατακοίλων (Enderun meydanı), πού περιβάλλεται άπό παντοῦ μέ κτίρια· εκεί ήταν έγκαταστημένοι όσοι είχαν ύπηρεσία στό παλάτι.

Τό μέρος αὐτό είχε τή φήμη πανεπιστημίου, γιατί εκεί λειτουργοῦσαν εἶδη «ίνστιτούτων», όπου διδάσκονταν στους νέους αύλικούς οί επιστήμες, οί καλές τέχνες, ή άρχιτεκτονική, ή τοξοβολή κ.ά. Άρχιευνοῦχοι, έξ άλλου, γιατροί, άρχιτέκτονες, θησαυροφύλακες, σταβλάρχες καί διάφορες άλλες ομάδες, είχαν τά ιδιαίτερά τους διαμερίσματα, μέ τά ενκτήριά τους, τά λουτρά, τούς κοιτώνες τους κλπ. Ίδιαίτεροι νόμοι καί κανονισμοί καθόριζαν τά δικαιώματα καί τίς ύποχρεώσεις κάθε ομάδας. Στο μέρος αὐτό όδηγοῦσε, άπό τό προηγούμενο, μιά πύλη μέ τήν όνομασία Πύλη τῆς Εὐτυχίας (Babus - Saade: 25). Μόλις τήν περάσει κανείς βρίσκεται άντίκρου σ' ένα περίπτερο μέ στοά τριγύρω. Πρόκειται γιά τήν Αἴθουσα τοῦ Θρόνου (Arzodası), όπου ό σουλτάνος δεχόταν τούς ξένους πρίγκιπες ή πρέσβεις καί τούς βεζύρηδες, μέ ιδιαίτερο πρωτόκολλο.

Στό «έσωτερικό παλάτι» επίσης φυλάσσονταν τά κειμήλια τοῦ προφήτη Μωάμεθ: Ὁ ιερός χιτώνας του (Hırka-i - Şerif), τό σπαθί του κ. ά. (26).

Εικ. 65. Κάτοψη του παλατιού του Τόπκαου.

201

1. Πέτρα παραδειγματισμοῦ	29. Θαλαμηπόλοι
2. Πύλη τοῦ Χαιρετισμοῦ	30. Τζαμί τῶν εὐνούχων
3. Μαγειρεῖα	31. Πτηνοτροφεῖο
4. Διοικητήριο	32. Εἰσοδος χαρεμιοῦ
5. Θησαυροφυλάκιο	33. Χρυσός δρόμος
6. Πύλη τῆς Εὐτυχίας	34. Αὐλή διαμερίσματος βασιλομήτορος
7. Λευκοὶ εὐνούχοι	35. Χῶλ μέ ἐστία
8. Ἀρχιθωροῦς	36. Διαμέρισμα τῶν συζύγων τοῦ σουλτάνου
9. Αἴθουσα τοῦ θρόνου	37. Διαμέρισμα τοῦ διαδόχου
10. Βιβλιοθήκη Ἀχμέτ Γ΄	38. Κοιτώνας Μουράτ Γ΄
11. Σχολή αὐλικῶν	39. Βιβλιοθήκη Ἀχμέτ Α΄
12. Φύλακες	40. Τραπεζαρία Ἀχμέτ Γ΄
13. Λουτρό Σελήμ Β΄	41. Περίπτερο Ὄσμάν Γ΄
14. Περίπτερο τοῦ Πορθητῆ	42. Κρεμαστός κῆπος
15. Τζαμί τοῦ σοφᾶ	43. Σουλτανικός προθάλαμος
16. Ἰματιοφυλάκιο	44. Κοιτώνας Χαμήτ Α΄
17. Περίπτερο Μετσηντιέ	45. Δωμάτιο Σελήμ Γ΄
18. Τρίτη Πύλη	46. Τραπεζαρία βασιλομήτορος
19. Ἀρχίατρος	47. Κοιτώνας βασιλομήτορος
20. Περίπτερο Καραμουσταφᾶ πασᾶ	48. Διαμέρισμα θεραπεινίδων
21. Κῆπος τῆς τουλίπας	49. Διαμέρισμα εὐνούχων
22. Περίπτερο Ρεβάν	50. Πύργος
23. Περίπτερο Μπαγδάτ	51. Εἰσοδος ἀμαξῶν
24. Περίπτερο Σουλτάνου Ἰμπραχίμ	52. Νοσοκομεῖο θεραπεινίδων
25. Δωμάτιο περιτομῆς	53. Θησαυροφυλάκιο
26. Διαμέρισμα τοῦ ἱεροῦ χιτώνα	54. Φύλακες τοῦ χαρεμιοῦ
27. Ἀνώτερο προσωπικό	55. Στάβλοι
28. Ἀποθήκες	56. Τζαμί τοῦ Μπεσίρ ἀγά

γ. Τό χαρέμι (Harem: 27). Τό πῖο δαιδαλώδες μέρος τοῦ παλατιοῦ, δόπου βρίσκονταν τά ἰδιαίτερα διαμερίσματα τῶν σουλτάνων, τῆς βασιλομήτορος (Valide Sultan), τῶν πριγκίπων (Şehzadeler), τῆς πρώτης βασιλικῆς συζύγου (Baş Kadın) καί τῶν ἄλλων γυναικῶν τοῦ χαρεμιοῦ, μέ τίς σκλάβες τους (Cariye) καί τούς εὐνούχους (Kızlar ağaları), μαύρους (Kara ağalar) καί ἄσπρους (Ak ağalar).

Ἡ σχηματικὴ κάτοψη τοῦ κυρίως παλατιοῦ (εἰκ. 65) καί τό σχετικὸ ὑπόμνημα, θά μᾶς χρησιμεύσουν γιά μιά πληρέστερη γνωριμία μέ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῶν χώρων τοῦ ὄλου συγκροτήματος.

Σήμερα τό παλάτι εἶναι Μουσεῖο (Türkari Müzesi), δόπου ἐκτίθενται οἱ θησαυροὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ στέμματος, τά πολύτιμα δῶρα πού δέχτηκαν κατὰ καιροὺς οἱ σουλτάνοι ἀπὸ ἄλλους ἡγεμόνες, τά ρούχα τους, τά ἀδαμαντοκόλλητα ὄπλα τους, ὄλα πράγματα ἀξιοθαύμαστα! Γιά τὸν εὐαίσθητο ἐπισκέπτη ὁμως τό μουσεῖο ἔχει καί μίαν ἄλλη ἀξία: Νά ἐκθέτει τίς διάφορες φάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες πέρασε ἡ ὀθωμανικὴ τέχνη στίς διάφορες ἐκδηλώσεις της —ἀρχιτεκτονι-

κή, γλυπτός και γραπτός διάκοσμος, ξυλογλυπτική, τορευτική, τσινιά κ.τ.λ.— μαζί με τις ιστορικές αναμνήσεις που δλ' αὐτά αντιπροσωπεύουν.

Δύο παράλληλες διαβάσεις συνδέουν τὴν τρίτη πρὸς τὴν τέταρτη αὐλή (εἰκ. 65), γιὰ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, χωρὶς φόβο νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολικός, ὅτι διαθέτει μιὰ ἀπὸ τὶς ὠραιότερες θέες τοῦ κόσμου: Ὁ Βόσπορος, ὁ Κεράτιος καὶ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς πόλης, ἀποκαλύπτονται μ' ὄλη τους τὴν ὁμορφιά στὰ μάτια τοῦ θεατῆ που βρίσκεται στό σημεῖο αὐτό.

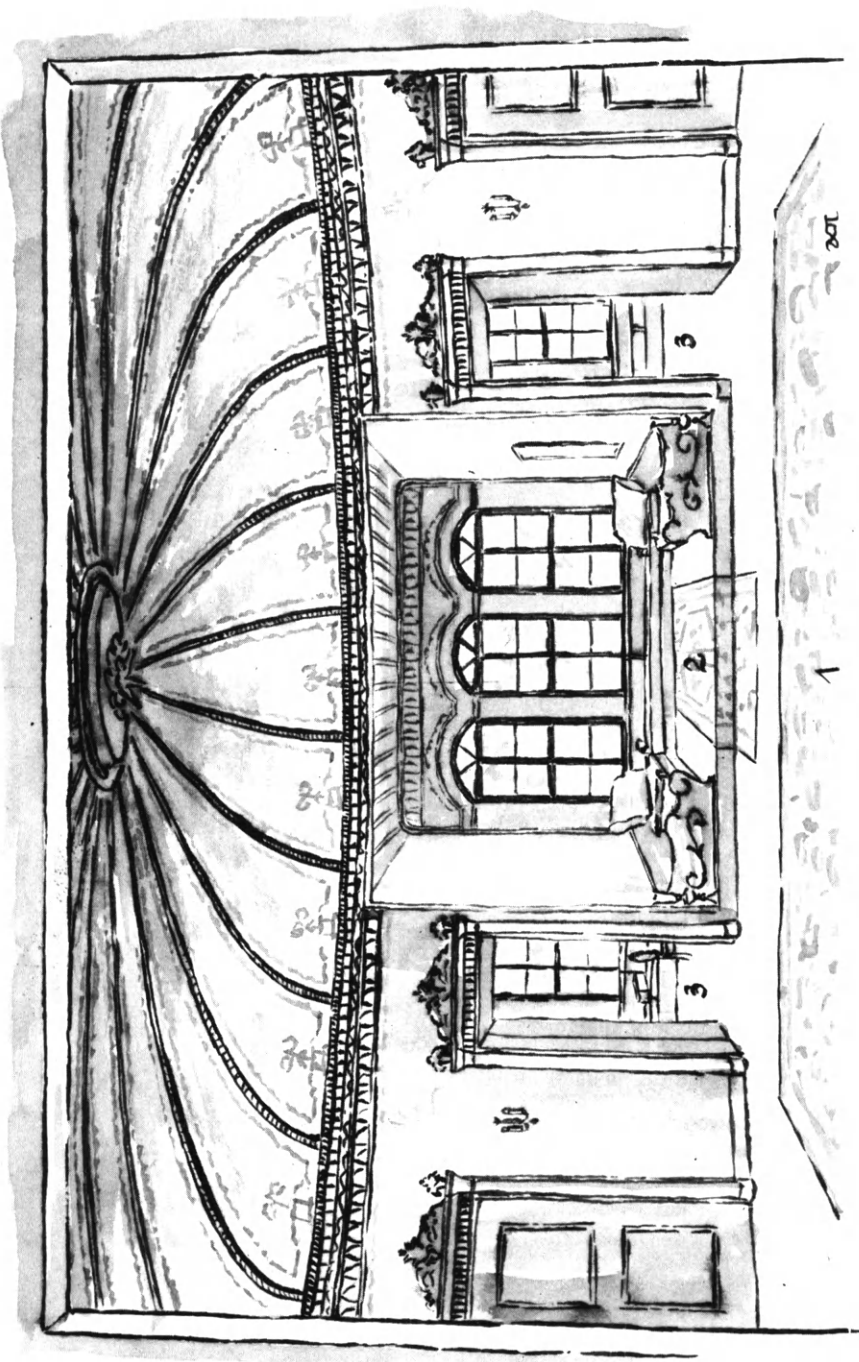
Στὴν αὐλή αὐτὴ βρίσκονται μόνο περίπτερα, ὅπως τὰ Bağdat (εἰκ. 65: 23) καὶ Revan (22) σὲ κλασικὸ ρυθμὸ καὶ τὰ Mustafa paşa (20) καὶ Mecidiye (17) σὲ ρυθμὸ μπαρόκ. Τὸ παλάτι, ἐκτός ἀπ' αὐτὰ καὶ τὰ παραθαλάσσια περίπτερα που ἀναφέραμε προηγουμένως, διέθετε καὶ ἄλλα μέσα στό γύρω κῆπο του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μόνο που σώζεται εἶναι τὸ λεγόμενο Çinili kösk (= τὸ περίπτερο μὲ τὰ τσινιά). Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κτίρια που χτίστηκαν μέσα στό χῶρο που ὀρίζει τὸ σουλτανικὸ τεῖχος. Χρονολογεῖται στό 1472.

Τὸ περίπτερο (εἰκ. 62: 20), σεβαστῶν διαστάσεων, εἶναι χτισμένο σὲ ρυθμὸ ξένο πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, γιὰτι μπορεῖ μᾶλλον νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ δείγμα στὴν πόλη. Διέθετε, ὅπως δείχνει τὸ ὄνομά του, πλούσιο διάκοσμο ἀπὸ τσινιά. Ὅσα ἀπ' αὐτὰ σώζονται «ἐπὶ τόπου», μαζί μὲ ἄλλα, ἀποτελοῦν τὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου Τσινιῶν (Çini müzesi) που στεγάζεται στό περίπτερο.

Τὸ ἀνάκτορο τοῦ Τόπκαπου δέν εἶναι τὸ μόνο σουλτανικὸ παλάτι. Σὲ διάφορα μέρη τῆς πόλης χτίστηκαν κατὰ περιόδους καὶ ἄλλα παλάτια, ὅπου διέμενε ὁ σουλτάνος κυρίως τὸ καλοκαίρι, ἢ καὶ γιὰ μικρότερα χρονικὰ διαστήματα. Στὴν τελευταία περίπτωση πρόκειται γιὰ «κιοσκια» ἢ Kasırgı, ὅπως λέγονταν τὰ μεγαλύτερα ἀπ' αὐτὰ, που προορίζονταν ἀποκλειστικά γιὰ τὸ σουλτάνο. Δυστυχῶς τὰ περισσότερα ἦταν ξύλινα καὶ δέν ἐφθασαν ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ στροφὴ ὁμως τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς χρόνια πρὸς τὴν Εὐρώπη καὶ ὁ νέος, «εὐρωπαϊζων» τρόπος ζωῆς που προέκυψε, προκάλεσε τελικὰ τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ σουλτάνου καὶ τῆς Αὐλῆς σὲ νέα παλάτια καθαρὰ εὐρωπαϊκοῦ ρυθμοῦ, ὅπως εἶναι τὰ ἀνάκτορα τοῦ Dolmabahçe, τοῦ Yıldız κ.ἄ.

ια'. «Γιαλιά» τοῦ Βοσπόρου

Τὴν καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια καὶ τὸν πλοῦτο τῶν σουλτανικῶν παλατιῶν καὶ περιπτέρων, μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν βρεῖ, ἂν ὄχι ποσοτικά ἀσφαλῶς ὁμως ποιοτικά καὶ στὰ ἀρχοντικά τῆς ὀθωμανικῆς Ἰσταμπούλ, γιὰτι στό ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς τῆς αὐτοκρατορίας ὁ κάθε πασάς ἦταν ἓνας ἰσχυρὸς ἀρχοντας που ἐξασκοῦσε ἀναμφισβήτητη ἐπιρροή στό περιβάλλον του. Τὸ ἀρχοντικὸ του ἦ-

Είκ. 66. Σοφάς αρχοντικού σέ έλλειπτικό σχήμα.

ταν γιά τό μαχαλά στόν όποιο βρισκόταν, ό,τι τό παλάτι τοῦ σουλτάνου γιά όλόκληρη τήν πόλη: προκαλοῦσε φόβο μαζί καί σεβασμό, γιατί ἀπό 'κεῖ μποροῦσε νά προέλθει αὐστηρή τιμωρία γιά όποιοδήποτε παράπτωμα, ἀλλά καί πλούσια γενναιοδωρία, στοργή καί προστασία.

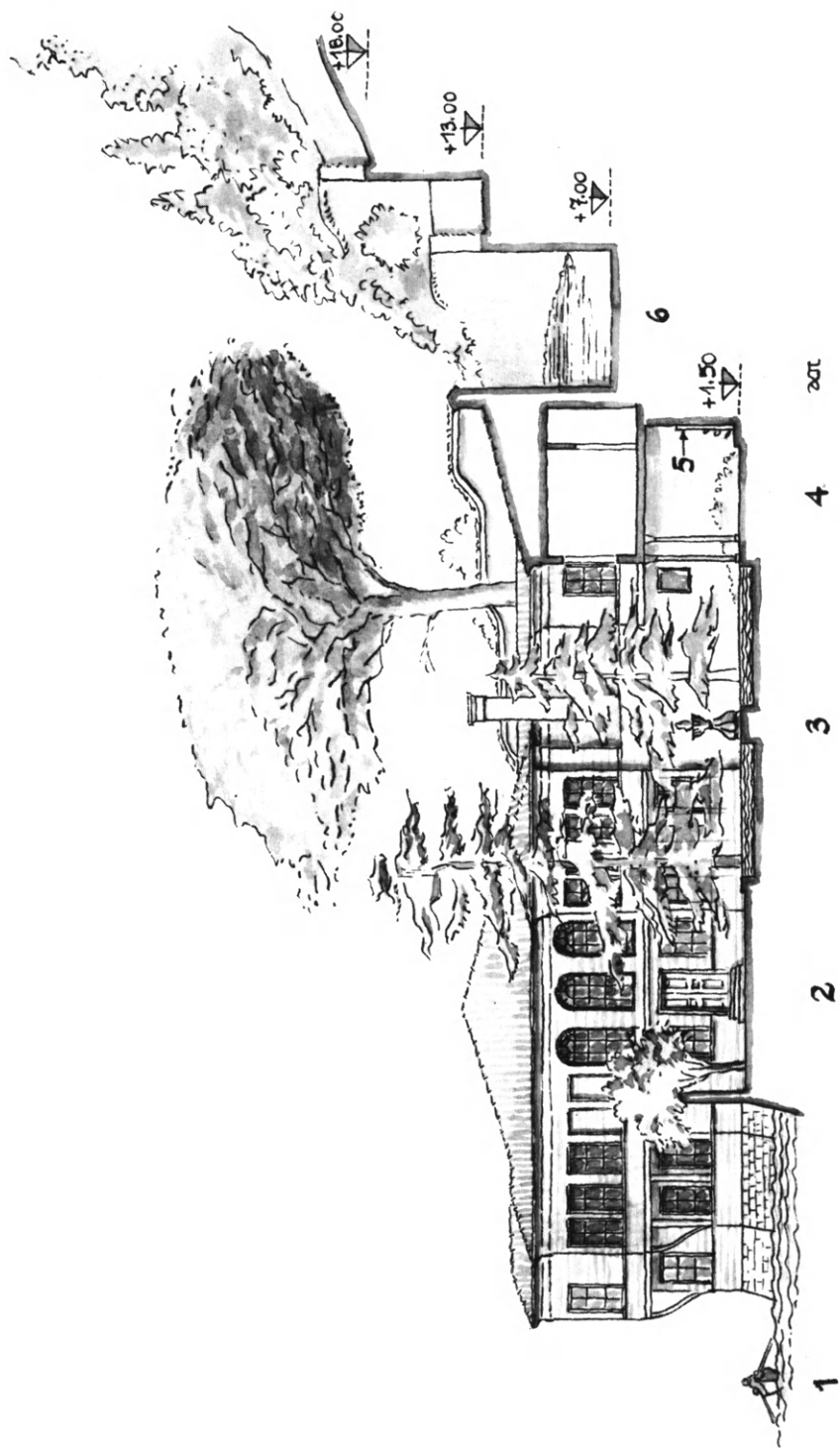
Τό ἀρχοντικό, κατά κανόνα ένα δι π λ ό σίτι γιά τό διαχωρισμό τῶν φύλων, ἦταν συγκροτημένο —γιά τό καθένα ἀπό τά δύο μέρη του— ἀπό πλῆθος δωμάτια (oda, εἰκ. 66: 3) γύρω σέ μία κεντρική αἴθουσα (sofa, 1), πού ἐπεκτεινόταν μέ τά λεγόμενα e y v a n (= χῶρος μέ τρεῖς τοίχους ἀνοιγμένος πρός τόν «σοφά», 2) ὡς τήν πρόσοψη, γιά ἄμεσο φωτισμό.

Ἄνάμεσα σ' ἀρχοντικά τῆς πόλης ὑπάρχει καί ένα εἶδος γιά τό όποιο πρέπει νά γίνει ἰδιαίτερος λόγος, ὄχι μόνο γιατί παρουσιάζει μοναδική ἰδιωτυπία, ἀλλά γιατί δημιούργησε καί δική του, χαρακτηριστική παράδοση. Πρόκειται γιά τ' ἀρχοντικά πού φέρουν τήν όνομασία yalı (= ἴσως παραφθορά τοῦ 'γιαλός) καί βρίσκονται στίς δύο παραλίες τοῦ Βοσπόρου (εἰκ. 67: 2).

Τά «γιαλιά», παραθαλάσσια «ἐξ όρισμοῦ», βρίσκονταν ἀνάμεσα στό ἀνοιχτογάλανο τῆς θάλασσας καί τό πράσινο τοῦ βουνοῦ πού εἶχαν πίσω τους· γ' αὐτό οἱ «σοφάδες» τους ἀνοίγονταν συνήθως καί πρός τίς δύο αὐτές διευθύνσεις. Μπρός στό «γιαλί» δρόμος δέν ὑπῆρχε (1)· λές καί ἦταν χτισμένο ἐ π ά ν ω στή θάλασσα, πού τήν ἐνωθες κυριολεκτικά «ἀπό κάτω σου», ἐπειδή, σέ πολλές περιπτώσεις, κάτω ἀπό τό ἰσόγειο ὑπῆρχε λεμβοστάσιο (kayikhane). Σάν νά μήν ἐφθανε ὁμως μόνο ἡ θάλασσα, πού ξεκούραζε τό μάτι, φρόντιζαν νά ἱκανοποιήσουν καί τίς ἀπαιτήσεις τοῦ αὐτιοῦ, μέ τό κελάρυσμα τοῦ νεροῦ πού ἔτρεχε στίς δεξαμενές, μέ τούς πίδακες (3) καί τά «σελσεμπίλια» (5). Ὁ κῆπος, πού ἄρχιζε ἀπό τήν προκουαία καί ἀναρριχόταν μέ ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα στό πίσω ἀπότομο βουνό, ἦταν γεμάτος δένδρα καί λουλούδια, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ τουλίπα καί τά μεγάλα τριαντάφυλλα τοῦ Βοσπόρου.

Πιο πολύ ἀπό τόν πίσω δρόμο τῆς ξηρᾶς (6), ἡ θάλασσα ἐξυπηρετοῦσε τό γιαλί μέ τό καῖκι, προϊόν κι αὐτό λεπτότητας καί χάρης, γιατί ἦταν κομψό, ἀναπαυτικό καί —ἄν τό κρίνουμε μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς του— γρήγορο μεταφορικό μέσο. Οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν «γιαλιῶν» ἔβρισκαν ἀπόλαυση στήν καθημερινή μετάβασή τους στήν πόλη καί τήν ἐπιστροφή τους τό βράδυ μέ τό καῖκι. Καί ὅταν σ' αὐτό ἐπρόκειτο νά ἐπιβιβασθεῖ ἡ κυρία τοῦ «γιαλιοῦ» (Hanimefendi), ὁ ἀρχικωπηλάτης (Hamıacıbaşı) ἔπρεπε, ὅταν τό καῖκι ἄραζε στήν προκουαία, νά σηκωθεῖ ὀρθιος καί νά ἐκτείνει τό χέρι, γιά νά στηριχθεῖ σ' αὐτό ἡ κυρία καί νά ἐπιβιβασθεῖ. Τό πῶς θ' ἄπλωνε τό χέρι ὁ βαρκάρης καί τό πῶς θά στηριζόταν σ' αὐτό ἡ γυναίκα, ἦταν καθορισμένα ἀπό τήν ἔθιμοτυπία.

Τό «γιαλί» ἦταν θερινή κατοικία, ὅπου μετακόμιζαν ἀπό τήν πόλη τό καλοκαίρι γιά νά ξεκουραστοῦν καί νά διασκεδάσουν. Ἐκεῖ καλοῦσαν φίλους καί συγγενεῖς νά περάσουν μερικές μέρες μέ ὑπαίθριες δεξιώσεις, συναυλίες καί λεμβοδρομίες. Ἐτσι τό «γιαλί» ἦταν γιά τό γειτονικό του χωριό, ὅπου κατοικοῦσαν

Εικ. 67. Γιαλί του Βοσπόρου. (Κατά S. H. Eldem.)

άπλοϊκοί άνθρωποι —παράδες συνήθως— πίο πολύ σύμβολο εϋτυχίας, πού δέν προκαλοϋσε φόβο, αλλά μάλλον υπερηφάνεια γιά τήν παρουσία του κοντά στό χωριό, γι' αυτό καί πάσχιζαν δλοι νά ξευπηρετήσουν τούς ένοίκους του. Καί τά αισθήματα τών τελευταίων πρός τούς πρώτους όμως ήταν αισθήματα συγκατάβασης καί στοργής. Τό άποτέλεσμα ήταν νά δημιουργηθεῖ σιγά σιγά μιά παράδοση στίς σχέσεις του «γιαλιού» πρός τό χωριό στό όποιο άνήκε. Στίς γιορτές έρχονταν οί χωριανοί νά υποβάλουν τά σεβάσματά τους στόν ιδιοκτήτη του «γιαλιού» κι αυτός φρόντιζε νά τούς περιποιηθεῖ. Τούς δεχόταν μέ καλοσύνη καί τούς φρόντιζε όταν είχαν κάποιο αίτημα νά υποβάλουν. Έτσι τά «γιαλιά» προκάλεσαν ένα είδος πολιτισμοϋ του Βοσπόρου, πού χαρακτηριζόταν από ανθρωπιά, ευγένεια καί ήμερότητα: χρόνια καί χρόνια στά χωριά τής περιοχής δέν άκούστηκε κανένα σκάνδαλο, πολύ περισσότερο κανένα έγκλημα! Ήσυχος ό λαός τών χωριών απόλάμβανε κι αυτός τίς όμορφίες του Βοσπόρου, στό παραθαλάσσιο καφενεῖο ή στά φυσικά πάρκα (mesire), όπου γίνονταν λαϊκά πανηγύρια. Καί στίς φεγγαρόλουστες βραδιές όργάνωνε μεχτάπι (mehtar = φεγγάρι): σ' ένα μεγάλο καΐκι έπιβιβαζόταν ένα μουσικό συγκρότημα, πού ξεκινούσε μέ τήν άνατολή του φεγγαριου καί παίζοντας μουσική προχωρούσε στά νερά του Βοσπόρου άκολουθούμενο από ιδιωτικά καΐκια, πού πλήθαιναν όσο προχωρούσε ή πομπή. Σέ μιάν έποχή πού δέν υπήρχαν οί σημερινές ευκολίες, αυτές οί νυχτερινές συναυλίες προκαλοϋσαν άξέχαστες έντυπώσεις σ' αυτούς πού τίς παρακολουθοϋσαν: Πραγματικά ένας «πολιτισμός του Βοσπόρου» είχε δημιουργηθεῖ τότε, πού ή ήχώ του φθάνει ως έμας σάν νοσταλγική άνάμνηση, από περιγραφές ξένων πού επισκέφθηκαν τήν Πόλη πριν από τόν κατακλυσμό τής μηχανής καί του θορύβου!

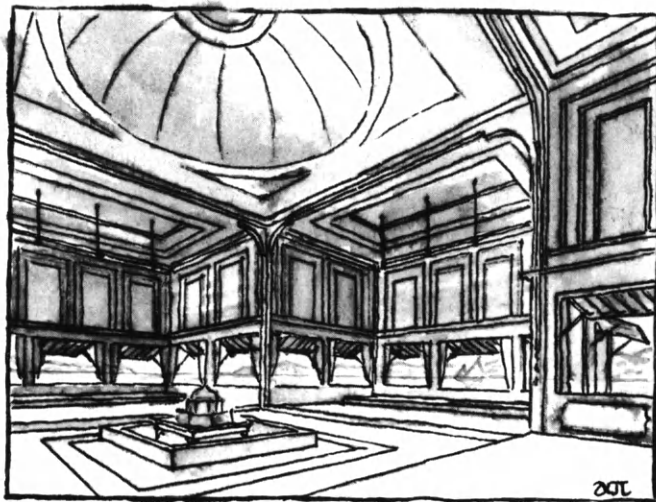
Τά λιγοστά «γιαλιά» πού σώζονται σήμερα (εικ. 68) είναι τά μοναδικά υλικά τεκμήρια τής έποχής πού ζούσε ό έκλεπτυσμένος εκείνος τύπος άνθρώπου, πού οί συμπατριώτες του τόν όνόμαζαν Istanbul efendisi, πού σημαίνει «ό gentleman τής Πόλης».

Στούς Πίνακες 32 - 40 θά βροϋμε τίς άπαιτούμενες πληροφορίες γιά τά κυριότερα τζαμιά, ενώ στους Πίνακες 41-45 μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα όρισμένων από τά άλλου προορισμοϋ κτίρια, επειδή τό πλήθος δσων ύπάρχουν είναι τόσο ώστε ή άπαρίθμηση όλων νά είναι καί άδύνατη αλλά καί άσκοπη. Κατάλογο τών σουλτάνων πού βασίλεψαν στήν Ίσταμποϋλ θά βροϋμε στόν Πίνακα 46. Ό τρόπος πού θ' άναζητηθοϋν τά μνημεία στους πίνακες είναι ίδιος μέ τών βυζαντινών.

4. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Οί άπαγορευτικές διατάξεις του Κορανίου, οί σχετικές μέ τήν άπεικόνιση τής ανθρωπίνης μορφής, άνάγκασαν τούς μουσουλμάνους νά στρέψουν δλη

τους σχεδόν τήν καλλιτεχνική δραστηριότητα πρὸς τὶς διακοσμητικὲς τέχνες, με συνέπεια νὰ τὶς ἀνεβάσουν σὲ ἀξιοζήλευτη στάθμη.

Εἰκ. 68. Καλοκαιρινὸ δωμάτιο τοῦ γυαλιοῦ τοῦ Κιοιπρουλοῦ.

Στοὺς λαοὺς τοῦ Ἰσλάμ, με τήν πλούσια διακοσμητικὴ κληρονομιά, συγκαταλέγονται βέβαια καὶ οἱ ὀθωμανοὶ τοῦρκοι οἱ ὁποῖοι ὁμως, στό μνημειακὸ τουλάχιστον διάκοσμο, παρ' ὄλο ὅτι μεταχειρίζονται τὰ ἴδια σχεδὸν διακοσμητικὰ στοιχεῖα με τοὺς ἄλλους, διαφέρουν κατὰ τὴ σύλληψη τῶν συνθέσεών τους, πού εἶναι πιὸ μετρημένες καὶ σαφεῖς. Τὸ παραφόρτωμα με διακοσμητικὰ στοιχεῖα δυσκολονόητα, πού παρατηρεῖται σὲ πολλὲς περιπτώσεις, δὲν τὸ βρίσκει κανεὶς στοὺς ὀθωμανοὺς διακοσμητὲς, πού προσπαθοῦν νὰ πετύχουν τὴν πρέπουσα διακοσμητικὴ ἐντύπωση συγκεντρώνοντας τὴν προσοχὴ τοῦ θεατῆ στὰ κυριότερα σημεῖα τῶν ἐπιφανειῶν πού πρόκειται νὰ διακοσμηθοῦν. Γιά νὰ κοσμήσει π.χ. μιὰν ἐπιφάνεια ἀνάμεσα σὲ δύο τόξα, πού θὰ τὴ γέμιζε ὀλόκληρη με ἀραβουργήματα ὁποιοσδήποτε ἄλλος μουσουλμάνος τεχνίτης, ὁ ὀθωμανὸς ἀρκεῖται σ' ἓνα ρόδακα τοποθετημένο στό γεωμετρικὸ τῆς κέντρο.

Ὁ ὀθωμανικὸς διάκοσμος περιλαμβάνει γεωμετρικὲς συνθέσεις, τὰ γνωστὰ ἀραβουργήματα (εἰκ. 69) καὶ φυτομορφικὰ στοιχεῖα, ὅπου καθαρά φυτικὰ σχήματα καὶ ἄλλα, πού προέρχονται ἀπὸ ἔντονο στυλιζάρισμα ζωικῶν μορφῶν, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Τόσο τὰ ἀραβουργήματα ὅσο καὶ τὰ φυτομορφικὰ στοιχεῖα ἐφαρμόζονται σὲ πολλὲς περιπτώσεις τοῦ μνημειακοῦ διακόσμου, εἴτε ὡς ἀνάγλυφος διάκοσμος σὲ πέτρα καὶ μάρμαρο (εἰσοδοὶ καὶ μιχράπια τζαμιῶν, βρῦσες, δεξαμενὲς κ.τ.λ.) εἴτε ὡς ξυλόγλυπτος διάκοσμος (θυρόφυλλα καὶ παραθυρόφυλλα, μιμπέρια κ.ἄ.).

α. Τσιινιά: "Ό,τι εἶναι τὰ ψηφιδωτά γιά τό βυζαντινό διάκοσμο, εἶναι τὰ «τσιινιά» (çini = φαγεντιανά πλακάκια) γιά τόν ὀθωμανικό.

Εἰκ. 69. Ἀραβούργημα.

Τά πρῶτα τσιινιά πού μεταχειρίστηκαν οἱ ὀθωμανοί ἦταν ἓνα εἶδος ψηφιδωτοῦ ἀπό μονόχρωμα τσιινιά ἢ σέ διάφορους τόνους (mosaik çini). Δεῖγμα τους σώζεται σήμερα στό διάκοσμο τοῦ çinili kösk τοῦ παλατιοῦ τοῦ Τόπκαπου. Ἀργότερα ἀναφαίνονται τὰ τσιινιά πού ἦταν τὰ ἴδια διακοσμημένα (εἰκ. 70).

Κατά τήν ἀκμή τῆς αὐτοκρατορίας, γιά ν' ἀντιμετωπισθεῖ ἡ μεγάλη ζήτηση, ἰδρύθηκαν στή Νίκαια (Iznik) καί τήν Κιουτάχια, στίς ὁποῖες ἀφθονοῦσε τό ἀπαιτούμενο ὕλικό (καολίνης) γιά τήν κατασκευή τους, ἐργαστήρια πού ἔγιναν μέ τό χρόνο περιβόητα. Ἡ ποιότητα τῶν τσιινιῶν τῆς Νίκαιας ὁμως ὑπῆρξε ἀξέπέραστη (Iznik çinileri).

Ἐνῶ τὰ τζαμιά τῆς Ἰσταμπούλ, ἄλλο λίγο ἄλλο πολύ, διαθέτουν διάκοσμο ἀπό τσιινιά. Ἡ παραγωγή φθάνει στό ἀπόγειό της κατά τό δέκατο ἕκτο αἰῶνα, τό χρυσό αἰῶνα τῆς ὀθωμανικῆς τέχνης. Τότε φημίζεται καί τό χαρακτηριστικό τοῦ ὀρκικο κόκκινο χρῶμα (türk kırmızısı).

Μετά τό 1670 ἡ τέχνη τῶν τσιινιῶν παρακμάζει, ὁπότε τὰ ἐργαστήρια τῆς Νίκαιας παύουν τήν παραγωγή τους. Κατά τό τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα τό μόνο κέντρο παραγωγῆς πού ἀπόμεινε ἦταν τῆς Κιουτάχιας. Ἐπιτυχία της, αὐτή τή φορά, θεωρεῖται τό γαλανό χρῶμα, τόσο σέ ἀνοιχτό ὅσο καί σέ μουντό τόνο. Ἡ Κιουτάχια ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καί σήμερα νά παράγει κεραμεικά εἶδη, πῶ πολύ ὁμως ἀγγεῖα.

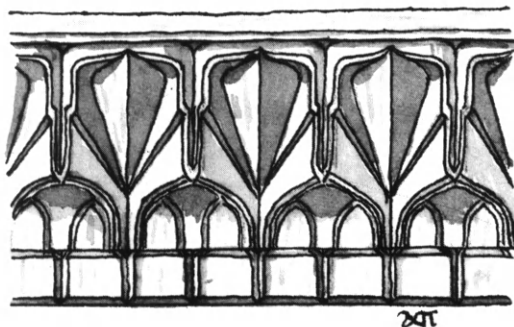

Είκ. 70. Φυτικός διάκοσμος τσιλιού.

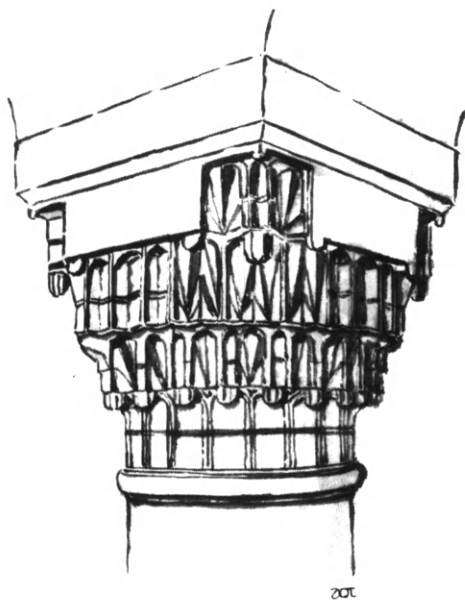
Κατά τό δέκατο ογδοο αιώνα ό Ίμπραχίμ πασάς, ό μεγάλος βεζύρης του 'Αχμέτ του Γ' (1703 - 1730), θέλοντας νά αναζωογονήσει τή βιομηχανία τών τσιλιών, κάλεσε όσους επίζοϋσαν από τούς παλαιούς τεχνίτες τής Νίκαιας καί ίδρυσε ένα εργαστήριο στήν πρωτεύουσα, στό άλλοτε βυζαντινό παλάτι του Τεκφούρ Σαράι. Δυστυχώς τά τσιλιά πού κατασκευάσθηκαν εκεί ύστεροϋν σέ ποιότητα από τά παλιά τσιλιά τής Νίκαιας. Δείγμα τους θά βροϋμε στή βρύση του 'Αχμέτ Γ', πίσω από τήν 'Αγία Σοφία.

β. Σταλακτίτες: Στό διάκοσμο πρέπει νά περιληφθοϋν καί οι σταλακτίτες (mυkαrηs). 'Η μορφή τους βασίζεται σ' ένα σύστημα πρισμάτων, πού προεξέχουν τό ένα από τό άλλο καί εξασφαλίζουν γιά τό μάτι τή βαθμιαία

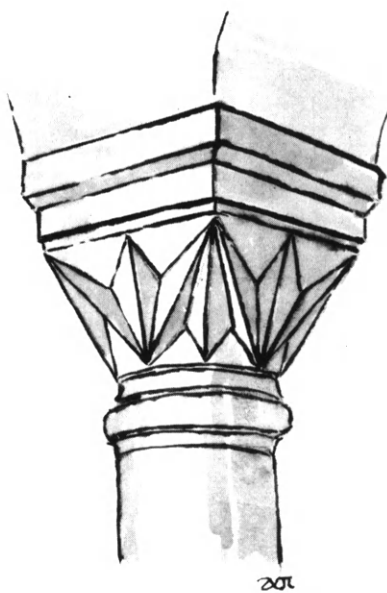
«μετάβαση» από μία επιφάνεια σέ άλλη (είκ. 71). Χρησιμοποιήθηκαν μέ τό σκοπό αυτό στους πυλώνες τῶν τζαμιῶν, στά γείσα, στους τρούλους γιά τή «μετάβαση» ἀπό τόν κύκλο στό τετράγωνο καί τελικά στά κιονόκρανα, πού κατά κανόνα συγκροτοῦνται ἀπό σταλακτίτες κατά τήν κλασική περίοδο (είκ. 72). Ἐπειδή ἡ λάξευση τῶν σταλακτιτῶν στήν πέτρα ἦταν δύσκολη, σέ μετριοπαθέστερα κτίρια τοποθετοῦσαν ἓνα ἀπλούστερο εἶδος κιονοκράνου πού ἀπαρτιζόταν ἀπό ρομβοειδή στοιχεῖα (είκ. 73).

Εἰκ. 71. Σταλακτίτες.

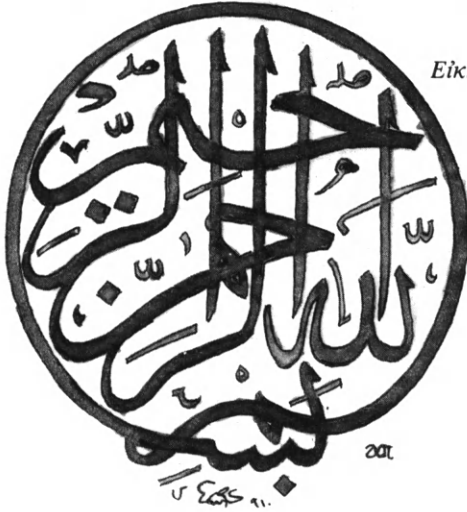

Εἰκ. 72. Κλασικό ὀθωμανικό κιονόκρανο μέ σταλακτίτες.

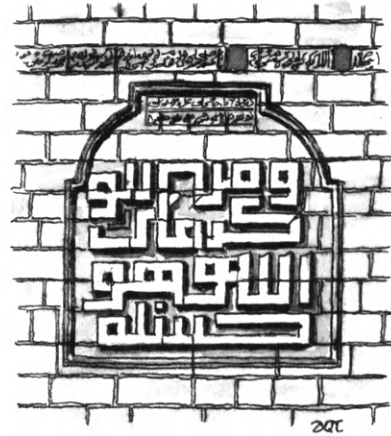

Εἰκ. 73. Κιονόκρανο μέ ρόμβους.

γ. Ἐπιγραφές: Ἡ γραφή στους μουσουλμάνους παίζει γιὰ τὸ Κοράνι τὸ ρόλο πὺ παίζει ἡ ἀγιογραφία γιὰ τὸ Εὐαγγέλιο. Μποροῦμε μάλιστα νὰ προ-

Εἰκ. 74. Ἐπιγραφή σέ καλλιτεχνική σύνθεση.

Εἰκ. 75. Ἐπιγραφή μέ κουφικά γράμματα.

Εἰκ. 76. Ἐπιγραφή μέ «ἀνθισμένα» κουφικά γράμματα.

χωρήσουμε ακόμη περισσότερο και νά ποῦμε ὅτι ὁ,τι εἶναι γιά τόν ὀρθόδοξο χριστιανό ἢ εἰκόνα, εἶναι καί γιά τό μουσουλμάνο πιστό ἢ γραφή, πού τοῦ θυμίζει τά λόγια τοῦ προφήτη. Γι' αὐτό τό λόγο, πολύ νωρίς ἢ κ α λ λ ι γ ρ α φ ί α (h a t) πῆρε μεγάλη ἀνάπτυξη στό Ἰσλάμ. Τό ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον γιά τή γραφή πάλι τῆς ἔδωσε ἐπιπλέον καί διακοσμητική σημασία. Μεγάλοι καλλιγράφοι δημιούργησαν μέ τή γραφή πραγματικές καλλιτεχνικές συνθέσεις (εἰκ. 74).

Ἡ ἐπιγραφή, λαξευτή ἢ γραμμένη, βρίσκει τή θέση της στά διάφορα κτίρια, κυρίως ὁμως στά τζαμιά. Σ' αὐτά πυλῶνες, τρουῖλλοι, λοφία, μιχράπια καί ἄλλα πολλά μέρη ἔχουν τίς ἐπιγραφές τους, πού ἀναγράφουν τά θεόπνευστα λόγια σέ ρητά καί στίχους. Ἀκόμη καί σέ ξυλόγλυπτα θυρόφυλλα ὑπάρχουν ἐπιγραφές. Πολλές φορές ἡ ἐπιγραφή συνδυάζεται μέ διακοσμητικά στοιχεῖα. Ὑπάρχουν καί ἐπιγραφές πού εἶναι ἐπιβεβλημένο νά βρίσκονται σέ κάθε τζαμί. Εἶναι ἐκεῖνες πού ἀναγράφουν τά ὀνόματα τοῦ θεοῦ (Allah) καί τοῦ προφήτη (Muhammet) ὅπως ἐπίσης καί τῶν πρώτων τεσσάρων χαλίφηδων (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali). Αὐτά ἀκριβῶς τά ὀνόματα εἶναι γραμμένα καλλιτεχνικά καί στίς πρόσθετες, πελώριες κυκλικές ἐπιγραφές τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐπειδή ἐξάλλου οἱ ἐπιγραφές θεωροῦνται ἱερές δέν ἐπιτρέπεται νά γραφοῦν σέ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπό τό κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ὀθωμανική καλλιγραφία ὠρίμασε ἐπί Μπαγιαζήτ Β' (1481 - 1512). Τότε καθορίζονται οἱ ἀναλογίες καί τό πάχος τῶν γραμμάτων, ὅπως ἐπίσης καί τό εἶδος τῆς γραφῆς, πού ἀποκτᾷ τόση ποικιλία ὥστε νά καθιερωθοῦν διάφορες κατηγορίες (ὅπως Süllüs, Nesih, Kûfi κ.ο.κ.). Τήν πῖ ο τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ κατηγορία ἀποτελοῦν τά κ ο υ φ ι κ ᾶ λεγόμενα γράμματα (εἰκ. 75) πού εἶναι πῖ ο πρόσφορα γιά τόν ἀρχιτεκτονικό διάκοσμο, ἐπειδή ἀποτελοῦνται ἀπό εὐθεῖες γραμμές. Συνδυασμένα μέ διακοσμητικά στοιχεῖα τά κουφικά γράμματα, παίρνουν τήν ὀνομασία ἀ ν θ ι σ μ ῆ ν α κ ο υ φ ι κ ᾶ (Müzeffer kûfi, εἰκ. 76) καί ἀποτελοῦν μιά κατηγορία διακόσμου τόσο ἐντυπωσιακοῦ, ὥστε νά χρησιμοποιηθοῦν σάν διακοσμητικά στοιχεῖα καί ἀπό τούς βυζαντινοὺς ἀκόμη.

δ. Ὑ α λ ο φ ρ ᾶ γ μ α τ α : Ἀπό τό δέκατο τρίτο ἤδη αἰῶνα εἶχαν διαδοθεῖ στό μουσουλμανικό κόσμο τά ὑαλοφράγματα (vitraux).

Στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία ὁ κλάδος αὐτός τῆς διακοσμητικῆς τέχνης βρῆκε τήν ἐφαρμογή του σέ τζαμιά καί παλάτια, βασιλικά περίπτερα καί ἀρχοντικά, τόσο κατά τήν Κλασική περίοδο, ὅσο καί κατά τήν ἐπόμενη περίοδο Μπαρόκ. Ὡς συνδετικό τῶν γυαλιῶν χρησιμοποιοῦνταν γύψος.

5. ΤΟ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Τό Σ ο υ λ ε ἰ μ α ν ι γ ι ῆ, τό τζαμί τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Νομοθέτη, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀνάμεσα στά μεγάλα τζαμιά τῆς ὀθωμανικῆς Ἰσταμπούλ

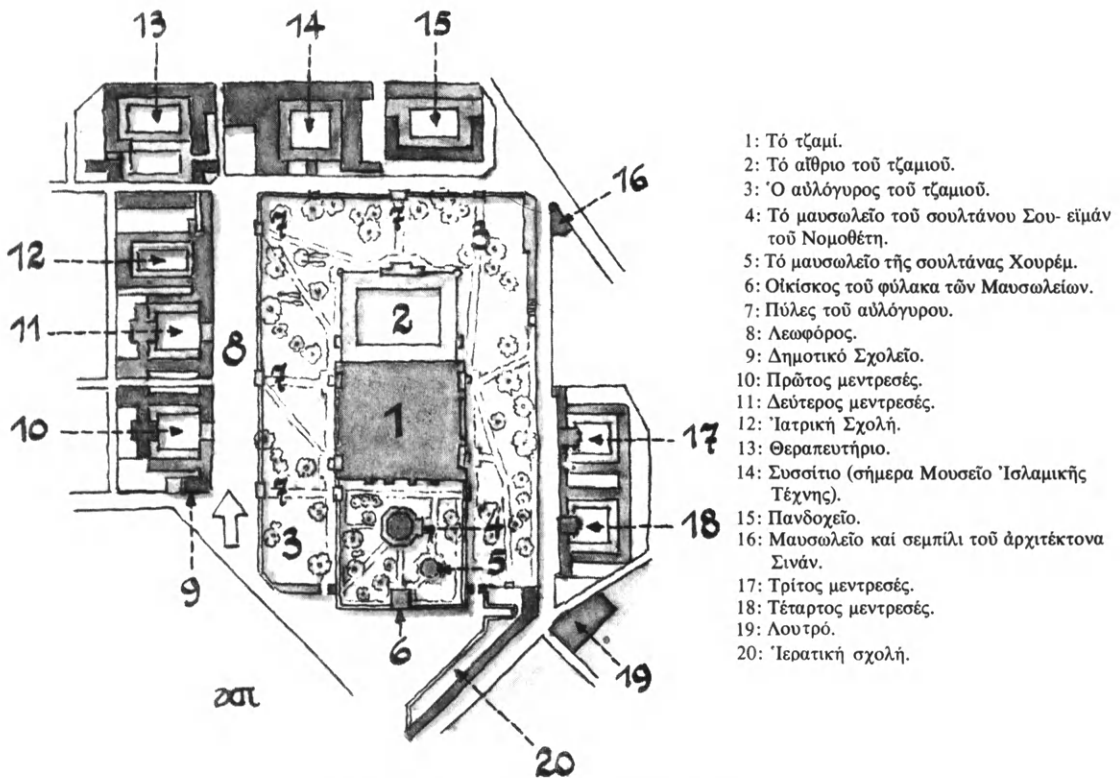
έκείνο πού μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς τό ἀριστούργημά τους.

Ὁ σουλτάνος, πού βρισκόταν στό θρόνο μιᾶς αὐτοκρατορίας στό ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς της, φιλοδόξησε νά ἐπισκιάσει μ' ἕνα ἔργο περιωπῆς, τό παλαιότερο ἐκείνο ἔργο πού χτίστηκε, χίλια ἀκριβῶς χρόνια πρὶν, καί ὕψωνε τόν ἐπιβλητικό του ὄγκο μέσα στήν πρωτεύουσά του, θυμίζοντας τόν ἄθλο ἑνός ἄλλου βασιλιᾶ πού κατόρθωσε νά χτίσει ἕνα σύμβολο, ἀξεπέραστο ὡς τότε σέ ὄγκο καί σέ πλοῦτο. Ὁ παλιός ἐκείνος βασιλιάς εἶχε τήν τύχη νά βρεῖ στό πρόσωπο τοῦ Ἀνθέμιου καί τοῦ Ἰσιδώρου τίς μεγαλοφυῖες πού πραγματοποίησαν τό δνειρό του. Καί ὁ σουλτάνος ὁμοίως εἶχε τήν τύχη νά ἔχει στή διάθεσή του μιάν ἰδιοφυῖα, τόν ἀρχιτέκτονα Σινάν.

Πρὶν ἐξετάσουμε τό ἔργο, καλό θά εἶναι νά ἔχουμε μιᾶ σύντομη γνωριμία μέ τό δημιουργό του: Ὁ Σινάν γεννήθηκε σ' ἕνα χωριό τῆς Καισάρειας, ἀπό γονεῖς χριστιανούς. Μέ τό «παιδομάζωμα» μεταφέρθηκε στήν πρωτεύουσα, ὅπου μεγάλωσε στό στρατόπεδο τῶν γενιτσάρων. Ἀπό μικρός παρουσίασε ἰδιαίτερη κλίση πρὸς τά τεχνικά ζητήματα καί οἱ πολλές ἐκστρατεῖες στίς ὁποῖες πῆρε μέρος ἀργότερα, στήν ἀρχή σάν ἀπλός στρατιώτης καί κατόπι χάριη στίς ἱκανότητές του, σάν ἀξιωματικός, τοῦ ὄδωσαν τήν εὐκαιρία ν' ἀναπτύξει τήν τεχνική του κατάρτιση μέ τήν παρατήρηση καί τήν πράξη. Τελικά κατόρθωσε νά φθάσει στόν ἐπίζηλο βαθμό τοῦ Ζεμπερεκτση Μπασί, πού σημαίνει «ἀνώτατος τεχνικός ἀξιωματικός τῶν γενιτσάρων». Μ' αὐτό τό βαθμό πῆρε μέρος στίς περιώνυμες ἐκστρατεῖες τῆς Μέσης Εὐρώπης (1529 - 1530) καί τῆς Βαγδάτης (1534), ὅστερ' ἀπό τίς ὁποῖες κρίθηκε ἄξιος γιά τή θέση τοῦ πρώτου ἀρχιτέκτονα τοῦ βασιλείου (μέ τήν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς: Reis - i - Mimar - i - Dergâh - i - Âli, πού σημαίνει κατά λέξη «ἀρχηγός τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ὑψηλῆς αὐλῆς»). Ἐξῆσε κατά τίς βασιλεῖες τοῦ Σελήμ τοῦ Ἀτρόμητου (1512 - 1520), τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Νομοθέτη (1520 - 1566), τοῦ Σελήμ τοῦ Β' (1566 - 1574) καί τοῦ Μουράτ τοῦ Γ' (1574 - 1595) καί πέθανε σέ βαθύτατα γηρατειά, πιθανόν κατά τό 1588.

Καί ὁ Σινάν, ὅπως οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἦταν πιά πολύ μηχανικός πού προσπαθοῦσε μέ ἐξαιρετικό ζῆλο νά βρεῖ λύσεις σέ ποικίλα τεχνικά προβλήματα. Καί ὁμοίως, ξεκινώντας ἀπ' αὐτά, κατέληξε ἐπίσης, ὅπως οἱ παλιοί του συνάδελφοι, σέ καλλιτεχνικές συνθέσεις πού καθιέρωσαν τή μορφολογία τῆς κλασικῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Τό κιοιλλιγιέ τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Νομοθέτη θεμελιώθηκε τό 1550. Ἐπτά χρόνια ὅστερα ἐγκαινιάστηκε τό τζαμί. Ἡ μερική ἀποτέφρωση (1540) τοῦ Παλαιοῦ Σαραγιοῦ πού ἔχτισε, ὅπως εἶδαμε, ὁ Πορθητής ἀμέσως μετά τήν Ἄλωση στίς πρὸς τόν Κεράτιο πλαγιές τοῦ Φόρου τοῦ Ταύρου, ἐλευθέρωσε ἕνα μέρος μιᾶς ἀπό τίς καλύτερες περιοχές τῆς πόλης, στήν κορυφή τοῦ Τρίτου Λόφου, ὅπου ἀποφασίστηκε νά χτισθεῖ τό κιοιλλιγιέ. Τό οἰκόπεδο ὁμοίως παρουσίαζε ἀρκετές δυσκολίες, ὄχι μόνο γιὰτί ἔπρεπε νά ἰσοπεδωθεῖ, ἀλλά καί γιὰτί ἡ κατεύθυνση τῶν δρόμων στήν περιοχή του δέν ταίριαζε πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς

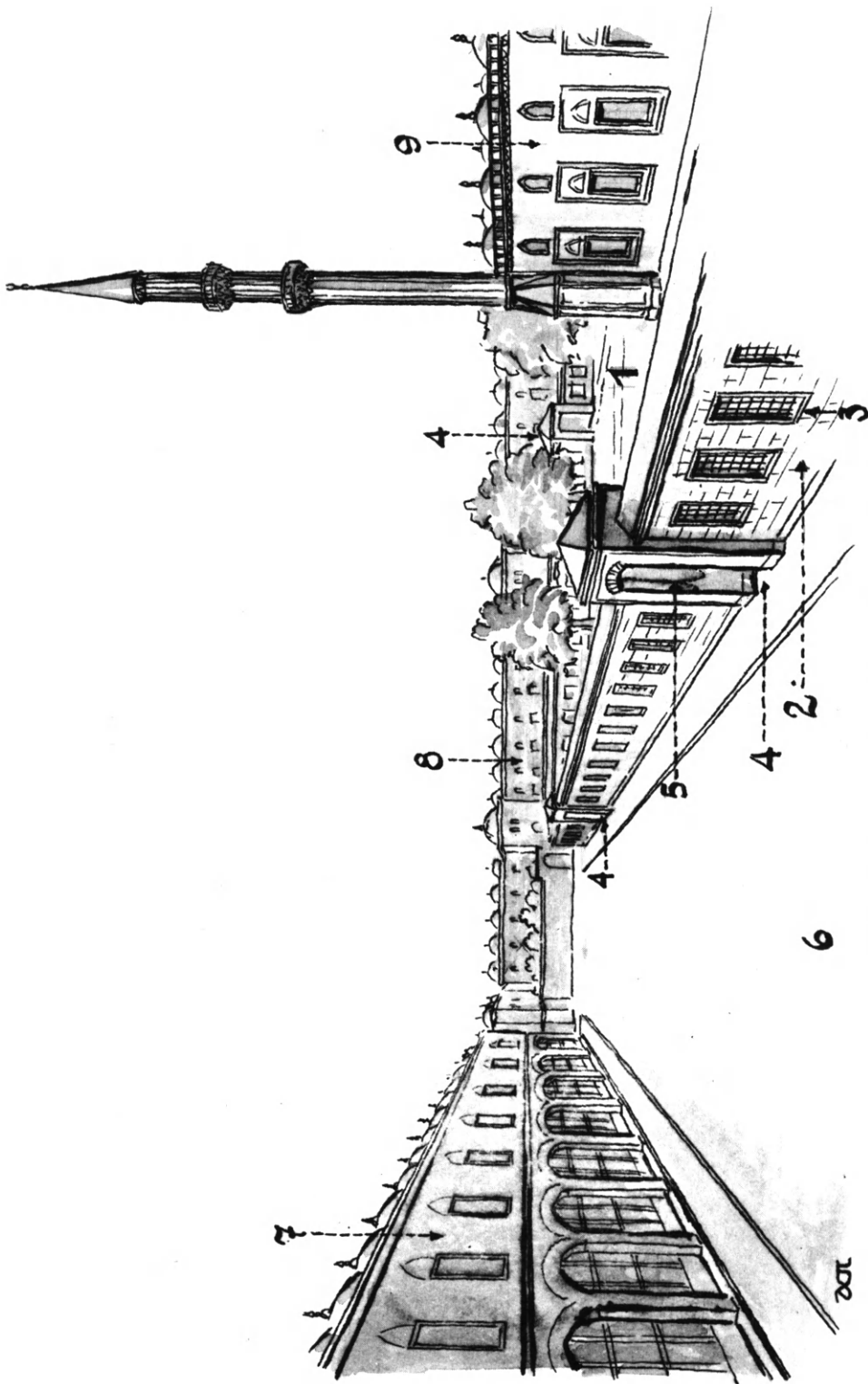

- 1: Τό τζαμί.
- 2: Τό αίθριο του τζαμιού.
- 3: Ο αυλόγυρος του τζαμιού.
- 4: Τό μασωλείο του σουλτάνου Σου- εϊμάν του Νομοθέτη.
- 5: Τό μασωλείο τής σουλτάνας Χουρέμ.
- 6: Οίκισκος του φύλακα των Μασωλείων.
- 7: Πύλες του αυλόγυρου.
- 8: Λεωφόρος.
- 9: Δημοτικό Σχολείο.
- 10: Πρώτος μεντρεσές.
- 11: Δεύτερος μεντρεσές.
- 12: Ίατρική Σχολή.
- 13: Θεραπευτήριο.
- 14: Συσσίτιο (σήμερα Μουσείο Ίσλαμικής Τέχνης).
- 15: Πανδοχείο.
- 16: Μασωλείο καί σεμπίλι του αρχιτέκτονα Σινάν.
- 17: Τρίτος μεντρεσές.
- 18: Τέταρτος μεντρεσές.
- 19: Λουτρό.
- 20: Ίερατική σχολή.

Είκ. 77. Τοπογραφικό του Σουλεϊμανιγιέ.

Μέκκας, πού θά καθόριζε τόν προσανατολισμό τῶν κτιρίων. Συνέπεια αὐτοῦ ἦταν ἡ εἴσοδος τοῦ τζαμιοῦ νά βρεθεῖ σέ ἀντίθεση πρὸς τήν προσπέλαση ἀπό τήν πόλη. Ἀναφαινόταν ἔτσι ἓνα πρῶτο σοβαρό πρόβλημα, πού τό ἀντιμετώπισε ὁ Σινάν μέ ἀξιοθαύμαστη δεξιότητα: Τοποθέτησε τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τά φιλανθρωπικά καταστήματα τοῦ κιουλλιγιέ παράλληλα πρὸς δύο κάθετες πλευρές τοῦ τζαμιοῦ (εἰκ. 77) ἀφοῦ δημιούργησε ἀνάμεσα σ' αὐτά καί στόν αὐλόγυρό του μιά πλατιά λεωφόρο (8) πού καθιστοῦσε ἀναπόφευκτη τήν κατεύθυνση τῆς πορείας τοῦ πιστοῦ πού ἐρχόταν ἀπό τήν πόλη.

Ὀπτικά, ἡ διαφορά ὕψους στά ὄρια τῆς λεωφόρου (εἰκ. 78) —ἀριστερά τά διώροφα, συμπαγή κτίρια (7), δεξιά ὁ χαμηλός τοῖχος τοῦ αὐλόγυρου (2)— καί τά ἴσου ὕψους πρὸς τά πλάγια κτίρια τοῦ βάθους (8), γεννοῦσαν αὐτόματα στήν ψυχὴ τοῦ ἐπισκέπτη τήν ἰδέα ὅτι π ρ έ π ε ι ν ά σ τ ρ ί ψ ε ι δ ε ξ ι ά δταν φθάσει στό τέρμα τῆς λεωφόρου. Μόλις δμως στρίψει, ἀντικρίζει τήν κύρια εἴσοδο τοῦ τζαμιοῦ πού εἶναι διαμορφωμένη σάν ἓνας ὑψηλός —τριώροφος— πυλώνας (εἰκ. 82: 1), ἀνάμεσα σέ δύο μιναρέδες (εἰκ. 79: 2,2) πού καθορίζουν μέ ἀκρίβεια τή θέση του.

Είκ. 78. Άποψη τοῦ περιβόλου τοῦ Σουλεϊμανιγιέ.

Τό τζαμί, πού υψώνεται επιβλητικό στό κέντρο τοῦ μεγάλου περιβόλου του (εἰκ. 77: 1) ἀποτελεῖ τό στόχο καί τό κορύφωμα τῆς δλης ἀστεοδομικῆς σύνθεσης τῶν κτιρίων πού τό περιβάλλουν καί ὅπως αὐτά εἶναι ἀπλά στήν κατασκευή καί ὀριζόντια στή γενική τους μορφή (εἰκ. 78:7,8), τό ἀναδεικνύουν καί τό ἐξυψώνουν.

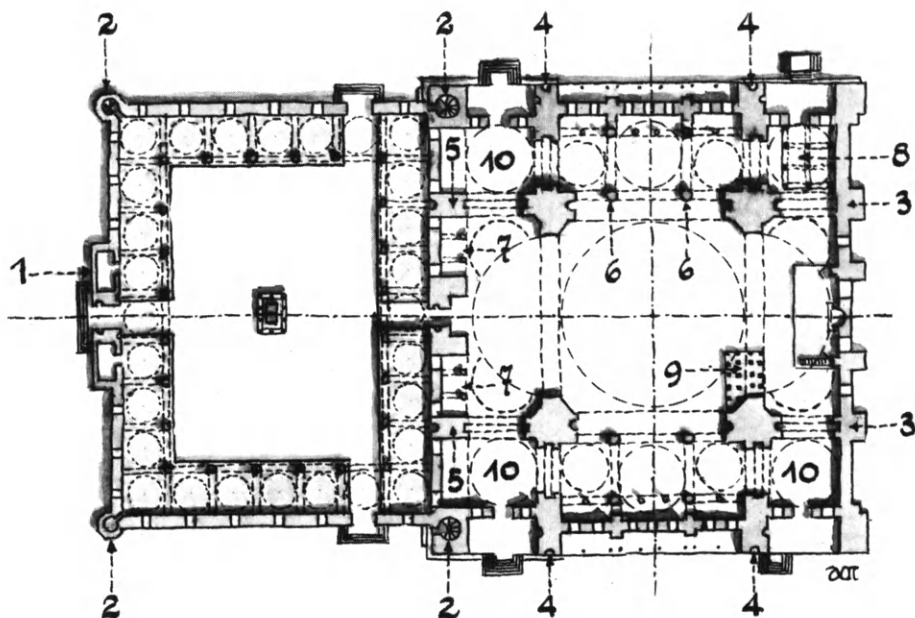
Στή βασική του κτιριολογική διάταξη τό τζαμί ἀκολουθεῖ τό σύστημα τῆς Ἁγίας Σοφίας (εἰκ. 79). Καί ἀναρωτιέται κανεῖς, γιατί ὁ Σινάν ἐφάρμοσε ἐδῶ τό σύστημα αὐτό πού ἐπιβαλλόταν στους ἀρχιτέκτονες τῆς ἐκκλησίας, γιατί σκοπός τους ἦταν, ὅπως εἶδαμε στά προηγούμενα, ν' ἀποφύγουν τή σταυροειδή διάταξη, τήν τόσο πρόσφορη γιά τήν ἀντιστήριξη τοῦ τρούλλου, ἐπειδή θά χανόταν ἡ σημασία τοῦ κυρίαρχου κατά μήκος ἄξονα. Γιά τόν ὀθωμανό συνάδελφό τους δέν ὑπῆρχε βέβαια τέτοια δέσμευση.

Ἡ ἀπορία μας αὐξάνει ὅταν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σινάν, λίγο πρίν, εἶχε πραγματοποιήσει δύο ἄλλες παραλλαγές, κατά τρόπο πολύ εὐστοχο καί πολύ πιό σύμφωνο πρὸς τίς τελετουργικές μουσουλμανικές ἀπαιτήσεις: Τό μεγάλο τζαμί τοῦ Σεχζαντέ, ὅπου τέσσερα ἡμιτροῦλλια ἀντιστηρίζουν τόν κεντρικό τρούλλο καί δημιουργοῦν εὐρύχωρο, τετράγωνο χῶρο, καί τό τζαμί τῆς σουλτάνας Μιχριμάχ ὅπου, πολύ θαρραλέα, κατάργησε ὀλοτέλα τά ἡμιτροῦλλια καί, προσθέτοντας στόν χωρίς ἐσωτερικά στηρίγματα τετράγωνο χῶρο πού προέκυπτε ἀπ' αὐτή τή διάταξη δύο χαμηλές πτέρυγες, δημιούργησε τόν ἰδεώδη χῶρο γιά τήν ὀμαδική προσευχή: τόν κατά πλάτος ἐκτεινόμενο.

Θά βροῦμε τήν ἐξήγηση τοῦ παραδόξου αὐτοῦ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία ἦταν, πολύ φυσικά, ἀντικείμενο θαυμασμοῦ γιά τους ὀθωμανούς, παράδειγμα πρὸς μίμηση καί ἔντονος, εὐγενῆς ἐρεθισμός γιά προσπάθειες πού εἰναι ναν ὀχι μόνο νά τή φθάσουν στήν ἐμφάνιση, ἀλλά καί νά τήν ξεπεράσουν στό μέγεθος. Ὁ πόθος αὐτός δέν ἱκανοποιήθηκε μέ τό Σουλεϊμανιγιέ, πού ὑπολείπεται κάπως στό μέγεθος καί κυρίως στή διάμετρο τοῦ τρούλλου, ἱκανοποιήθηκε ὀμως τελικά μέ τό τελευταῖο μεγάλο ἔργο τοῦ Σινάν, τό τζαμί Σελιμιγιέ στήν Ἀδριανούπολη. Θά πρέπει ἐπομένως νά θεωρηθεῖ φυσική ἡ φιλοδοξία τοῦ ἱσχυροῦ σουλτάνου, πού βασιλεύει σέ μίαν αὐτοκρατορία τόσο ἀχανή ὀσο καί τοῦ Ἰουστινιανοῦ, νά θέλει νά διαγωνίσει τή δύναμή του ἐπαναλαμβάνοντας τόν ἄθλο τοῦ ἀντιζήλου του. Ἔτσι ὁ Σινάν ξεκινώντας, ἀναγκαστικά, ἀπό ἓνα σχεδιάγραμμα πού ἀντιμαχόταν τίς μουσουλμανικές τελετουργικές ἀπαιτήσεις, προσπάθησε νά τό προσαρμόσει σ' αὐτές καί τό κατόρθωσε ὀσο τοῦ ἦταν ἐπιτρεπτό. Γι' αὐτό στήν ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου δέν εἶναι οἱ ὀμοιότητες πρὸς τό παλαιό πρότυπο πού πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη, ἀλλά οἱ διαφορές τους, γιατί σ' αὐτές κυρίως ὀφείλεται ἡ δική του καλλιτεχνική ἀξία.

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό ὀσα σχετικά ἐκθέσαμε στά προηγούμενα, ἀνάμεσα στό τζαμί καί στήν ἐκκλησία ὑπάρχει μιά βασική διαφορά: Ἡ ἱερότητα τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας καί ἡ λειτουργική του σκοπιμότητα δέν πρέπει ν' ἀναζη-

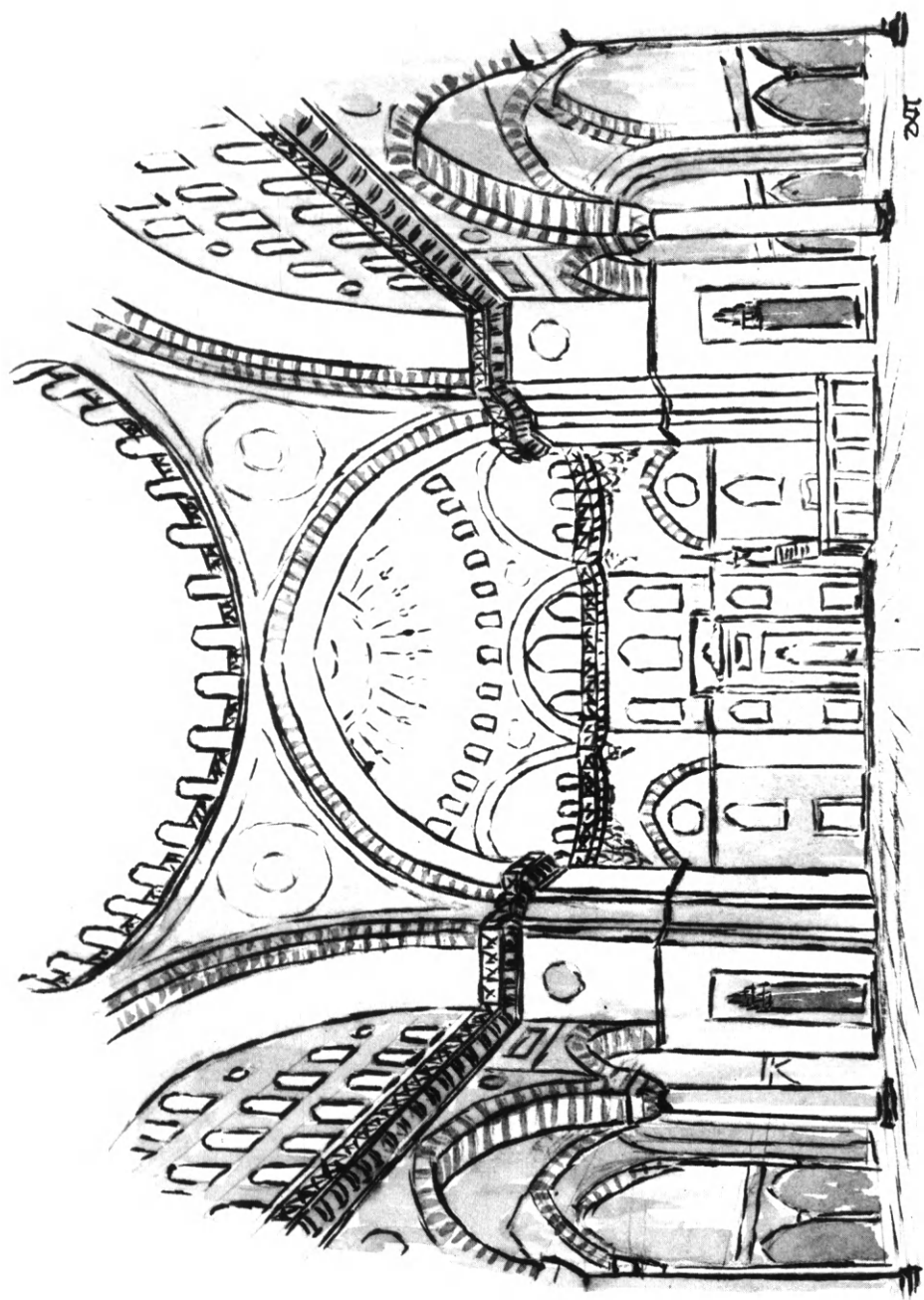
τηθεῖ στό τζαμί, πού εἶναι καταρχήν ἕνας εὐρύχωρος χῶρος δπου οἱ πιστοί συμπροσεύχονται σύμφωνα μέ ὀρισμένες διατάξεις. Ὁ ἰδεώδης χῶρος ἀπό τήν ἀποψη τῆς μορφῆς εἶναι κατά συνέπεια ὁ κατά πλάτος ἐκτεινόμενος καί χωρίς στηρίγματα μέσα του, πού ἐμποδίζουν τή θέα πρὸς τό μιχράπ. Ὁ χῶρος πού πλησιάζει περισσότερο πρὸς τό ἰδεώδες αὐτό εἶναι ὁ τετράγωνος μέ σαφή, ὀρατά ἀπό παντοῦ εὐθύγραμμα δρια.

Εἰκ. 79. Κάτοψη τοῦ Σουλεϊμανγιέ.

Πρὸς τήν πραγματοποίηση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἰδεώδους ἔτειναν οἱ προσπάθειες τοῦ Σινάν: Γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς σαφήνειας καί τῆς εὐθυγράμμισης τῶν ὀρίων, τά ἀντερείσματα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἀπαραίτητα γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου, τά τοποθέτησε πρὸς τά ἔξω (εἰκ. 79: 3,3...). Ἀναγκάστηκε νά τά τοποθετήσει πρὸς τά μέσα στόν πρὸς τό αἶθριο τοῖχο (5,5...), γιά νά μήν καταστρέψει τήν εὐθυγράμμιση τοῦ τοίχου τῆς στοᾶς πρὸς τό κτίριο, μετακίνησε δμως ὀπτικά τό δριο τοῦ ἐσωτερικοῦ χῶρου στά πρὸς τά μέσα ἄκρα τῶν ἀντερεισμάτων, ἀποκρύπτοντάς τα μέ κιονοστοιχίες (7,7...).

Τό ἴδιο ἔκανε καί γιά τά ἀντερείσματα τῶν πλάγιων τοίχων. Τά ἀντερείσματα αὐτά δμως (4,4...), πού ἀντιμετωπίζουν μόνον τους τίς ὠθήσεις τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ἀφοῦ δέν υπάρχουν ἡμιτρούλλια κατά τή διεύθυνση τοῦ ἐγκάρσιου ἄξονα, εἶναι ὑπερβολικά ὀγκώδη γιά νά τοποθετηθοῦν ὀλόκληρα πρὸς τά μέσα ἢ

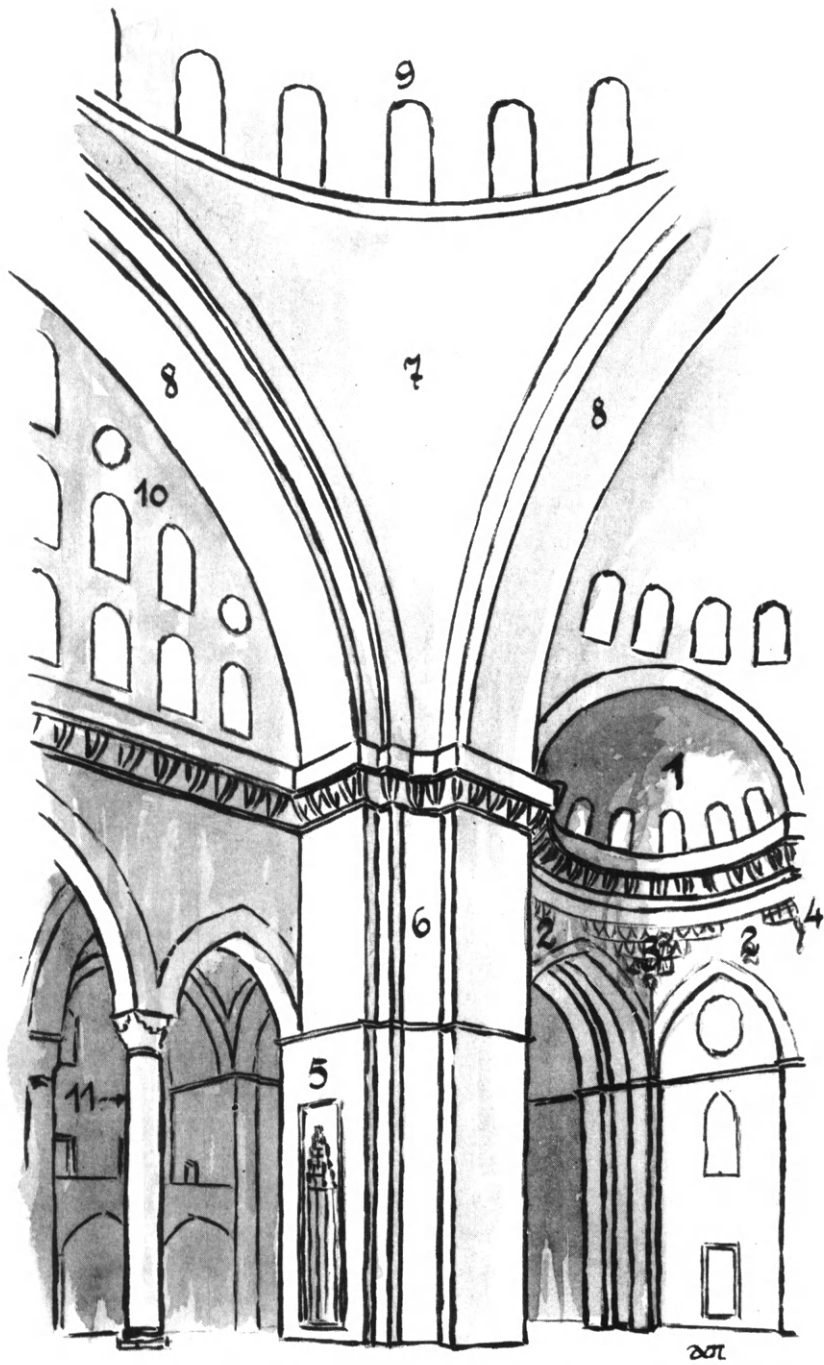
Εικ. 80. Τό εσωτερικό του Σουλείμανιγιέ.

πρός τὰ ἔξω τῶν τοίχων. Γι' αὐτό ὁ Σινάν ἄφησε τόμισό τους μέγεθος πρὸς τὰ ἔξω καὶ τό ἄλλο μισό πρὸς τὰ μέσα, ἀποκρύπτοντάς τα, ἀπὸ τό μάτι, μέ κιοноστοιχίες, τόσο στό ἐσωτερικό ὄσο καὶ στό ἐξωτερικό. Ἀπό τίς κιοноστοιχίες αὐτές ἡ ἐσωτερική εἶναι μονώροφη ἐνῶ ἡ ἐξωτερική διώροφη.

Στόν κεντρικό χῶρο ἐνσωμάτωσε τὰ πλάγια κλίτη, στηρίζοντας τὰ πρὸς τὰ ἐκεῖ τύμπανα σέ δύο μόνο κολόνες ἀπό πορφυρίτη (6,6....) πού καθορίζουν τρία ἀνοίγματα (εἰκ. 80), ἀπό τὰ ὁποῖα τό μεσαῖο εἶναι μεγαλύτερο καὶ τό τόξο του ἀνατείνεται ἔως τό γείσο πού περιτρέχει τό κτίριο στή βάση τῶν θόλων. Φανερώθηκε ἔτσι ἄρκετά ὁ ἐγκάρσιος ἄξονας πού μετέτρεψε, ὡς ἓνα σημεῖο, τόν κατά βάθος ἐκτεινόμενο κεντρικό χῶρο σέ τετράγωνο. Ἐξάλλου συνεπῆς ὁ Σινάν στήν προσπάθειά του νά ἀποδυναμώσει τόν κατά μήκος ἄξονα ἀπό τίς διαγώνια τοποθετημένες ἡμικυλινδρικές ἀψίδες τῆς Ἁγίας Σοφίας, διατήρησε μόνο τὰ τεταρτοσφαιρία τους (εἰκ. 81:1), πού τὰ προσάρμοσε στούς κάθετα τεμνόμενους τοίχους (2,2) μέ σταλακτίτες (3). Ἐνσωματώθηκαν, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, στόν κεντρικό χῶρο, τὰ ἀκράια διαμερίσματα τῶν πλάγιων κλιτῶν (εἰκ. 79: 10, 10....) συμβάλλοντας στόν τετραγωνισμό του. Ἀπογυμνώθηκαν ὁμως μ' αὐτή τήν ἐπέμβαση οἱ μεγάλοι πεσσοί ἀπό ὁποιαδήποτε ἀπόκρυψη, πράγμα ἐνοχλητικό ὅπως εἶδαμε γιά τήν ὁμαδική προσευχή. Ὁ Σινάν μελέτησε μέ πολλή προσοχή τό σχῆμα τῆς διατομῆς τῶν πεσσῶν καὶ πέτυχε, μέ τήν κατάτμησή τους σέ διπλές παραστάδες πού φέρουν τὰ τόξα, ὅπου ἐδράζεται ὁ τροῦλλος (εἰκ. 81: 6) καὶ μέ κομψές ἀντικριστές κόγχες, ἀνοιγμένες στό σῶμα τους (5), νά προσδώσει σ' αὐτούς μορφή πού τοὺς ἔκαμε νά χάσουν ὀπτικά ἄρκετό μέρος ἀπό τή βαριά ἐντύπωση τοῦ ὄγκου τους (εἰκ. 80).

Ὁ τοῖχος «κι μ π λ ἐ», πρὸς τόν ὁποῖο στρέφονται οἱ πιστοὶ κατά τήν προσευχή τους, σημασιολογήθηκε μέ συγκρατημένη διακοσμητική διάθεση. Μαρμάρينو τό μιχράπ, περιβάλλεται ἀπό ἐπίσης μαρμάρينو πλαίσιο πού καταλήγει πρὸς τὰ ἐπάνω σέ ἀέτωμα, ἐνῶ δύο κομποὶ κιονίσκοι καθορίζουν τὰ ὄρια του πρὸς τὰ πλάγια. Δεύτερο πλαίσιο, ἀπό ὑπέροχα τσινιά τῆς Νίκαιας, περιβάλλει τό πρῶτο, ἐνῶ «βιτρώ» μέ θαυμάσια φυτικά σχέδια, πλαισιώνουν κι αὐτά τό μιχράπ. Γενικά ὁ διάκοσμος τοῦ τζαμιοῦ εἶναι συγκρατημένος καὶ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μᾶλλον λιτός, ἂν συγκριθεῖ πρὸς ἄλλα τζαμιά τῆς πόλης. Αὐτό ἀκριβῶς συμβάλλει πολύ στήν ἀξιοπρεπή ἐμφάνιση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ στήν κυριαρχία τῶν τεκτονικῶν του στοιχείων, πού τοῦ δίνουν ἐπιπλέον καὶ αὐστηρή μεγαλοπρέπεια. Τήν ἐντύπωση αὐτή ἐνισχύει καὶ τό κάπως μετριασμένο φῶς, πού κυριαρχεῖ ὁμοιόμορφα σ' ὄλο τό χῶρο, προσθέτοντας σ' αὐτό κάποια μυστικοπάθεια σύμφωνη πρὸς τό θρησκευτικό του προορισμό.

Ἡ μεγαλύτερη ἀντίθεση πρὸς τήν Ἁγία Σοφία διαπιστώνεται στό ἐξωτερικό τοῦ μνημείου (εἰκ. 82): Μέ τήν πρώτη ματιά ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τή συγκρότηση τοῦ γενικοῦ του ὄγκου, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα κυβικό τμήμα κάτω (I) καὶ ἀπό τό σύνολο τῶν τροῦλλων τῆς κάλυψής του ἐπάνω (II). Τό ἀνώτερο αὐτό

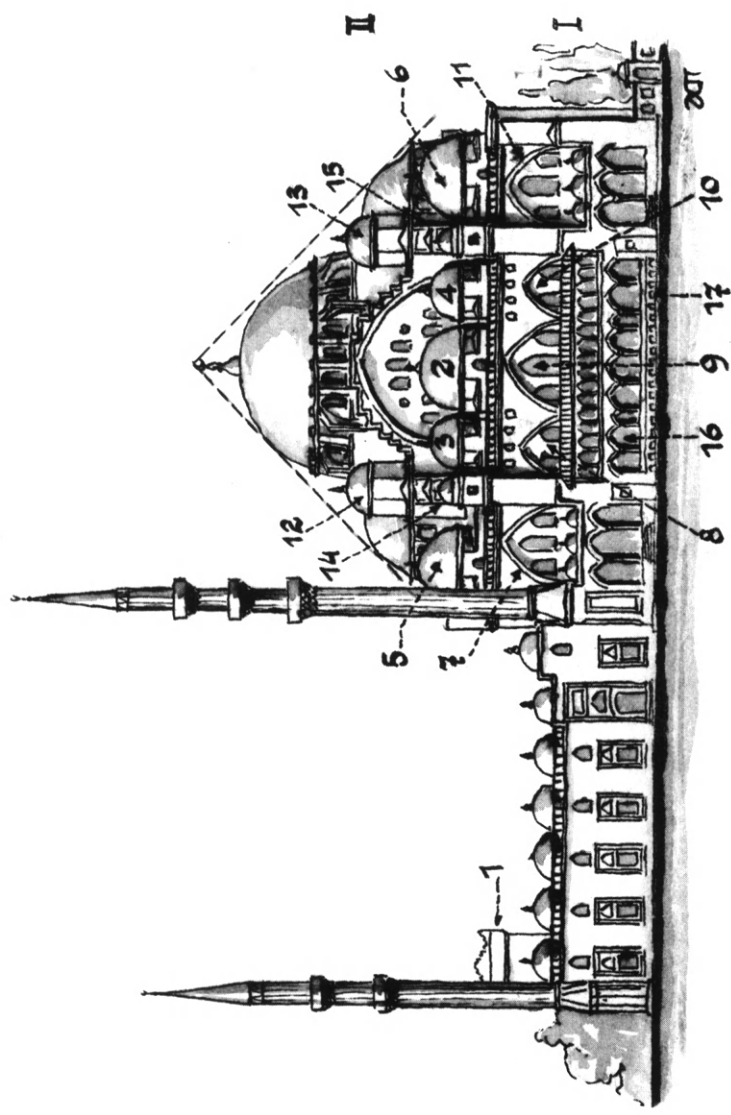
Εἰκ. 81. Ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ Σουλεϊμανιέ.

201

τμήμα εγγράφεται μέσα σέ μιά κανονική τετραγωνική πυραμίδα. Βλέπει επίσης τό έσωτερικό νά άντανακλάται στό έξωτερικό, όπου αναφαίνεται ή διάθρωση μέ βάση τό «3», πού κυριαρχεί στό έσωτερικό: Στήν κιονοστοιχία μέ τά τρία άνισα ανοίγματα πού, όπως είδαμε περιγράφοντας τό έσωτερικό του μνημείου, συγκρατεί τά τύπανα του μεγάλου τρούλλου, άντιστοιχοῦν στό έξωτερικό τρεῖς τρούλλοι (3, 2, 4), ένας μεγαλύτερος στή μέση καί δύο μικρότεροι στά πλάγια του. Πρός τούς τρούλλους αὐτούς, κάτω, στό κυβικό σῶμα του κτιρίου, άντιστοιχοῦν τρία άνισα τόξα μέ παράθυρα κάτω άπ' αὐτά (8, 9, 10). Ὁ μεσαῖος τρούλλος έπαναλαμβάνεται, μέ τό ίδιο μέγεθος, στά άκραία διαμερίσματα (5,6) δημιουργώντας έτσι μιά νέα τριάδα (5,2,6) τρούλλων καί στό κύριο σῶμα μιά νέα τριάδα τόξων (7, 9, 11), πού περιβάλλουν τό καθένα τους άπό τρία παράθυρα. Στους τρούλλους τῶν άκραίων διαμερισμάτων (5, 6) «άπαντοῦν» οἱ μικρότεροι τρούλλοι τῶν συμπαγῶν πυργίσκων (12, 13) πού βοηθοῦν στήν άντιστήριξη του κεντρικοῦ μεγάλου τρούλλου, αλλά καί όπτικά παίζουn ενεργό ρόλο στή μεταπήδηση του βλέμματός μας άπό τούς κάτω άκραίους τρούλλους προς τόν κεντρικό, γιά τή συμπλήρωση τῆς νοητῆς γραμμῆς τῆς πυραμίδας όπου εγγράφεται ή κάλυψη του κτιρίου. Προς τά εκεί επίσης οδηγοῦn τό βλέμμα, μέ ρυθμικούς άναβαθμούς, καί τά κλιμακωτά άντερίσματα (14, 15) πού άντικρίζουν στους έξωτερικούς τοίχους τούς μεγάλους πεσσούς του έσωτερικοῦ. Μιά διώφοψη στοά μέ προεξέχουσα στέγαση πλουτίζει μέ τό ρυθμό τῶν λεπτῶν της κιονοστοιχιῶν τίς πλάγιες ὄψεις του μνημείου.

Τέσσερις κομποῖ μιναρέδες (είκ. 79: 2,2....), τοποθετημένοι στις τέσσερις κορυφές του ὀρθογωνίου του αἰθρίου, συμπληρώνουν μέ τή θαυμαστή τους άντίθεση προς τίς ὀριζόντιές του τήν έξωτερική ὄψη του τζαμιοῦ. Στο Σουλεϊμανιγιέ ειδικά οἱ προς τόν ὄγκο του τζαμιοῦ τοποθετημένοι δύο μιναρέδες, μέ τρεῖς έξῶστες εἶναι ὑψηλότεροι άπό τούς άλλους δύο στά άκρα του αἰθρίου πού διαθέτουν δύο έξῶστες (είκ. 82). Μέ τή διάταξη αὐτή ὁ Σινάν εξασφαλίζει μιά ὄντως θαυμαστή άρμονία άνάμεσα στους άνατεινόμενους λεπτούς μιναρέδες καί τούς διαφορετικούς σέ μέγεθος ὄγκους προς τούς ὁποίους συνέχονται.

Ὁ ἴδιος ὁ Σινάν συνήθιζε νά λέγει ὅτι τό Σεχζαντέ ἦταν τό έργο τῆς μαθητείας του, τό Σουλεϊμανιγιέ τῆς ὀριμότητάς του καί τό Σελιμιγιέ τῆς Ἄδριανούπολης τό έργο τῆς μαεστρίας του. Ἦταν πολύ φυσικό ὁ γηραιός αρχιτέκτονας νά θεωρεῖ τό τελευταῖο του έργο άνώτερο άπό τό Σουλεϊμανιγιέ, άφού στό Σελιμιγιέ κατόρθωσε, ὄστερ' άπό άλλεπάλληλες προγενέστερες δοκιμές σέ μικρότερα έργα, καί τό ἰδεῶδες μονότρουλλο τζαμί νά πραγματοποιηθεῖ μέ τή δημιουργία ένιαίου χώρου, χωρίς ένοχλητικά στηρίγματα (στήριξε τόν τρούλλο σέ ὀκτώ πεσσούς, πού τούς μετατόπισε προς τό περίβλημα του χώρου) καί τόν πόθο τῶν ὀθωμανῶν νά φθάσουν τό μέγεθος του τρούλλου τῆς Ἄγίας Σοφίας νά ικανοποιηθεῖ. Δέν ξέρω ὅμως αν ὁ επισκέπτης του Σουλεϊμανιγιέ δέν θά θεωρήσει τό τόσο εὔρυθμο στό συνδυασμό τῶν ὄγκων του, καλομελητημένο στις άναλογίες

Εικ. 82. Πλάγια όψη του Σουλεϊμανγιέ.

του και φροντισμένο στις λεπτομέρειές του μνημείο που αντικρίζει, άδικημένο από τό χαρακτηρισμό τοῦ ἀρχιτέκτονα του! Πάντως ὁ Σινάν, σ' αὐτοῦ τοῦ ἔργου του τῆ σκιά κοιμᾶται τόν αἰώνιο ὕπνο του: τό μαυσωλεῖο του, χτισμένο ἀπό τόν ἴδιο κατά τρόπο ἀπλό καί ἀπέριττο, βρίσκεται πλάι στό Σουλεϊμανιγιέ (εἰκ. 77: 16).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Α

΄Από τόν ΄Ιουστινιανό στους Μακεδόνες (527-867)

Χαρακτηριστικά

α. ΄Η *έκταση*: Κυριότερο χαρακτηριστικό είναι τό μέγεθος. Αυτό δέν σημαίνει πώς δ,τι χτίζεται σ΄ αὐτή τήν περίοδο είναι πελώριο, γιατί διάθεση πρὸς έκταση σημαίνει διάθεση πρὸς τό βαρὺ καί συμπαγές, χαρακτηριστικό πού συνεχίζεται ἀπό τήν Παλαιοχριστιανική Περίοδο.

β. ΄Η πυραμίδα μέσα στήν ὁποία ἐγγράφεται τό κτίσμα (I - II - III) ἔχει πλατιά βάση καί ὕψος σχετικά μικρό (ή γωνία τῆς κορυφῆς - II - εἶναι ἀμβλεία).

γ. ΄Ο τροῦλλος συνήθως εἶναι χωρίς τύμπανο, γι΄ αὐτό ἀφήνει τήν ἐντύπωση ὅτι «κάθεται νοχηλικά» ἐπάνω στόν ὄγκο τοῦ κτιρίου.

δ. ΄Η σημασία πού δίνει ὁ χριστιανός στήν ψυχή, στό ἐσωτερικό δηλ. τοῦ σώματος, τόν κάνει νά συγκεντρώνει τήν προσοχή του στό ἐσωτερικό τῶν κτιρίων καί νά ἀδιαφορεῖ γιά τήν ἐξωτερική τους ἐμφάνιση.

Σ΄ αὐτή τήν περίοδο ἡ ἀδιαφορία αὐτή εἶναι ἐκδηλη: Οἱ ἐξωτερικές ὄψεις εἶναι γυμνές, ἀκατέργαστες καί βρίσκονται σέ ἰσχυρή ἀντίθεση πρὸς τόν πλούσιο διάκοσμο τοῦ ἐσωτερικοῦ.

ε. Στά τρουλλωτά κτίρια ἡ διάρθρωση τῶν ὀγκῶν εἶναι «κυβική», ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια πού καλύπτει ὁ τροῦλλος εἶναι, σχετικά πρὸς τήν κάτοψη, μεγάλη.

Παράδειγμα

Ναός Σεργίου καί Βάχχου.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Β

΄Από τούς Μακεδόνες στούς Παλαιολόγους (867-1261)

Χαρακτηριστικά

α. ΄Η ένταση: Τό χριστιανικό πνεύμα εκφράζεται, κατά κύριο λόγο, όχι μέ έργα πού μάς καταπλήσσουν μέ τόν ογκο τους, αλλά μέ έργα πού διεγείρουν τή φαντασία μας, στό έσωτερικό μέ τά διαμερίσματα πού πληθαίνουν, στό έξωτερικό μέ τή διάρθρωση τής στέγης, όπου διασταυρώνονται οι κεραίες ενός σταυρού, μέ αετώματα καί καμπύλες καί μέ τόν τρούλλο πού υψώνεται άπότομα, μέ «ένταση».

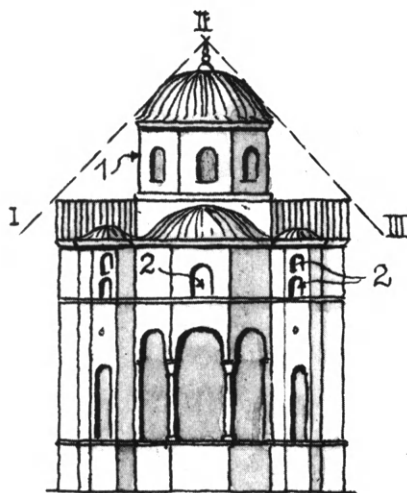
β. ΄Η πυραμίδα (I - II - III), στήν όποία εγγράφεται τό κτίσμα, γίνεται όξύτερη.

ε. ΄Η έπιφάνεια πού καλύπτει ό τρούλλος είναι, σχετικά μέ τήν κάτοψη, μικρότερη από τήν έπιφάνεια πού κάλυπτε κατά τήν προηγούμενη περίοδο.

γ. ΄Ανάμεσα στόν κύριο ογκο τού κτιρίου καί τόν τρούλλο παρεμβάλλεται ένα κυλινδρικό ή συνθεστέρα πρισματικό τύμπανο (1), γι' αυτό ό τρούλλος δέν φαίνεται νά «κάθεται» επάνω στό κτίριο, αλλά δίνει τήν εντύπωση μάλλον ότι «βγαίνει» άπό μέσα του.

δ. Οι έξωτερικές έπιφάνειες αρχίζουν νά ζωογονοϋνται μέ κάποιες κόγχες (2,2), τυφλά τόξα ή νευρώσεις.

Παράδειγμα

Βόρειος ναός τής Μονής τού Αψόσ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Γ

'Από τούς Παλαιολόγους στην 'Αλωση (1261-1453)

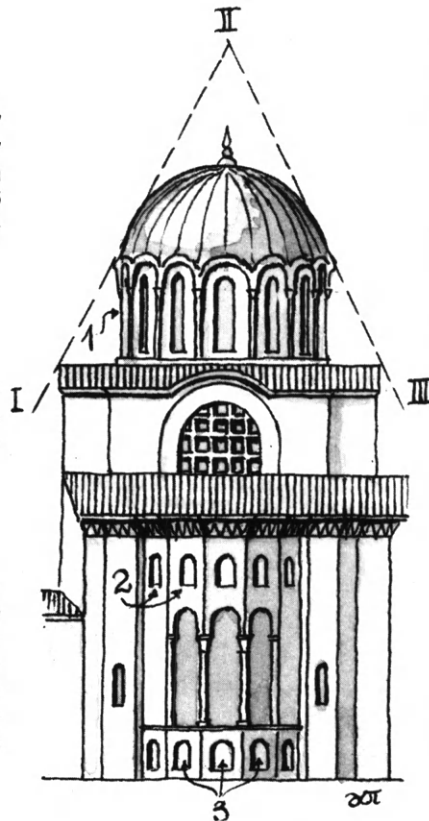
Χαρακτηριστικά

Κατά την περίοδο αυτή συνεχίζονται όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προηγούμενης, αλλά με περισσότερη *εμφαση*.

'Η κατάτμηση τών *δγκων* στή στάθμη τών στεγών είναι έντονη, ή πυραμίδα (I - II - III) στή οποία *εγγράφεται* τό κτίσμα είναι ακόμη *όξυτερη*, ενώ τό *πρισματικό* τύμπανο τού *τρούλλου* *ψηλώνει* και *άποκτάει* περισσότερες *εδρες* (1).

Οί *δψεις* *μπορούν* νά *διαθέτουν* *διακοσμητικές* *κόγχες*, *δχι* μόνο *επάνω* από τά *παράθυρα* (2,2....), *δπως* στήν προηγούμενη περίοδο, αλλά και από κάτω (3,3....).

Κεραμοπλαστικός *διάκοσμος* στίς *δψεις* (*μαϊάνδροι*, *ρόδακες*, *διακοσμητικά* *πλέγματα* κ.ά), πού *άρχισε* νά *αναφαίνεται* *σποραδικά* κατά την προηγούμενη περίοδο, *κατακτάει* *εδαφος* και *πλουτίζεται* *συνεχώς*, *φθάνοντας* *στό* *άπόγειό* του σ' αυτή την περίοδο. Στό *διάκοσμο* τών *δψεων* *αναφαίνονται* *έπίσης* και τά *φιαλοστόμια*, *φαγεντιανά* *πινάκια* κ.τ.τ.

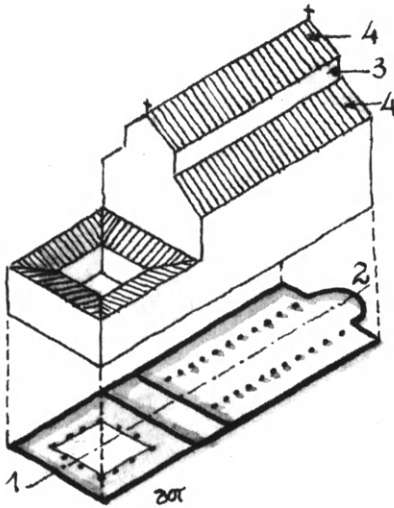
Παράδειγμα

Παρεκκλήσι Μονής Παμμακαρίστου.

ΤΥΠΟΣ: Α

Ἑλληνιστική βασιλική

Χαρακτηριστικά

Προέλευση

Ἀπό μεγαλοπρεπή πολύκλιτα κτίρια τῆς Ἀγορᾶς τῶν πόλεων τῆς ἀρχαιότητος, πού χρησίμευαν ὡς δικαστήρια καί τόποι συναλλαγῶν, τά ὁποῖα προσαρμόστηκαν στή χριστιανική λατρεία τόσο ἐπειδή δέν εἶχαν σχέση μέ τόν εἰδωλολατρικό ναό δσο καί ἐπειδή ἡ ὀνομασία τους συνδέθηκε μέ τήν ἔννοια τοῦ «Βασιλέως Χριστοῦ».

α. Ἡ κάτωψη, σχήματος ὀρθογωνίου, χωρίζεται μέ κιονοστοιχίες, παράλληλες πρὸς τίς μεγάλες πλευρές, σέ τρία συνήθως —δπως συμβαίνει στήν Κωνσταντινούπολη— ἀλλά καί σέ περισσότερα κλίτη (πέντε ἕως ἑννέα).

β. Τό κεντρικό κλίτος καταλήγει σέ μισοστρόγγυλη ἔσωτερικά ἀψίδα, πού καλύπτεται, κατά κανόνα, μέ τεταρτοσφαιρίο καί ἀποτελεῖ τό ἀπαιτούμενο φόντο γιά τήν ἅγια τράπεζα.

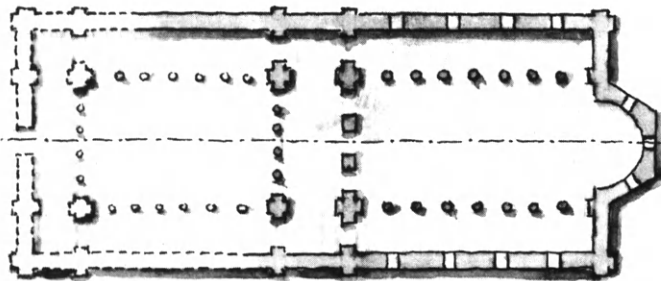
γ. Ὁ ναός εἶναι ἑυλόστεγος (4) μέ τό κεντρικό κλίτος ὑπερψωμένο (3), γιά νά φωτίζεται ἀπευθείας, πάνω ἀπό τίς στέγες τῶν πλάγιων κλιτῶν.
δ. Στίς ἑλληνικές χώρες ἐπάνω ἀπό τά κλίτη πού βρίσκονται στά πλάγια καί ἐπάνω ἀπό τό νάρθηκα ὑπάρχουν ὑπερῶα πού χρησιμεύουν ὡς γυναικωνίτες καί στά δυτικά αἶθριο, δηλ. περίστωη αὐλή. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Κωνσταντινούπολη.

Προσαρμοστικότητα

Ἡ μορφή τοῦ τύπου, πού θυμίζει δρόμο μέ στοές (γι' αὐτό οἱ βυζαντινοί ὀνόμαζαν τά κλίτη δρόμους καί τό κτίριο δ ρ ο μ ι κ ὄ ν) προσαρμόζεται καλά στίς πομπές τῆς χριστιανικῆς λατρείας (Μικρή καί Μεγάλη Εἰσοδος).

Ἡ κυριαρχία, τοῦ κατά μήκος ἄξονα ἐξάλλου, καί ὁ «βηματισμός» τῶν κιόνων, πού ἔλκουν τό βλέμμα —καί τήν ψυχή— τοῦ πιστοῦ πρὸς τήν ἄγια τράπεζα, ἐξυπηρετοῦν τό χριστιανικό ἰδεῶδες.

Παράδειγμα

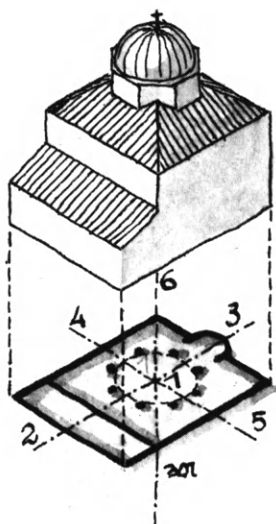

Ἡ βασιλική τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου.

σ

ΤΥΠΟΣ: Β

Περίκεντρος Ναός

Προέλευση

Ἄπο προχριστιανικά πρότυπα, κυρίως ρωμαϊκά, πού χρησιμοποιούνταν εδρύτατα γιά μασωλεῖα, νυμφαῖα, θέρμες κ.τ.λ.

Ὁ τύπος προσαρμοζόταν θαυμάσια σέ χριστιανικά μασωλεῖα, βαπτιστήρια καί μαρτύρια, όταν τοποθετεῖται στό κέντρο τους ἡ κολυμβήθρα ἢ ὁ τάφος τοῦ μάρτυρα. Ὅταν ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων συνδυάστηκε μέ τή λατρεία γενικά, προέκυψε ὁ περίκεντρος ναός μέ ἀψίδα στήν περιφέρεια.

Χαρακτηριστικά

- α. Ἡ κάτοψη συγκροτεῖται ὁμοίομορφα γύρω σ' ἕνα κέντρο, γι' αὐτό καί οἱ ὀριζόντιοι ἄξονες—κατά μήκος καί ἐγκάρσιος— εἶναι ἰσοδύναμοι (2-3, 4-5).
- β. Ἡ κάλυψη τοῦ κτιρίου μέ τροῦλλο τονίζει τόν κατακόρυφο ἄξονα, πού περνάει ἀπό τό κέντρο τοῦ ναοῦ (6).

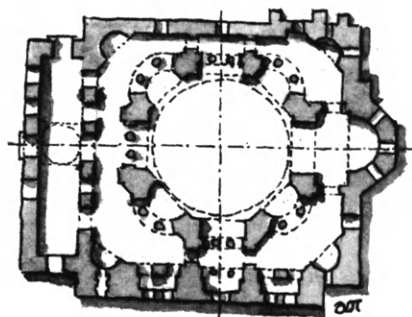
γ. Ἡ ἀνάγκη ν' αὐξηθεῖ ὁ ναός σέ μέγεθος, προκάλεσε τήν ἀνάγκη κυκλικῆς ἢ πολυγωνικῆς κιοностοιχίας ἢ πεσοστοιχίας, ὅπου καί ἐδράζεται ὁ τροῦλλος.

Προσαρμοστικότητα

Ἡ κατά φυσικό τρόπο σημασιολόγηση τοῦ ἱεροῦ βήματος ἀπό τόν κυρίαρχο κατά μήκος ἄξονα τοῦ τύπου τῆς «βασιλικῆς» ἐδῶ ἀτονεῖ, γι' αὐτό καί ὁ τύπος δέν ἀποτελεῖ ἰδεῶδες ἀρχιτεκτονικό σχῆμα γιά τό χριστιανικό ναό.

Πλεονεκτεῖ ὁμως τῆς βασιλικῆς μέ τόν κυρίαρχο, κατακόρυφο ἄξονά του πού ἔλκει τό βλέμμα—καί τήν ψυχή— τῶν πιστῶν πρὸς τόν τροῦλλο, αἰσθητό σύμβολο τῆς οὐράνιας σφαίρας, ὅπου, κατά τήν ἀντίληψη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἐνοικεῖ ὁ Θεός.

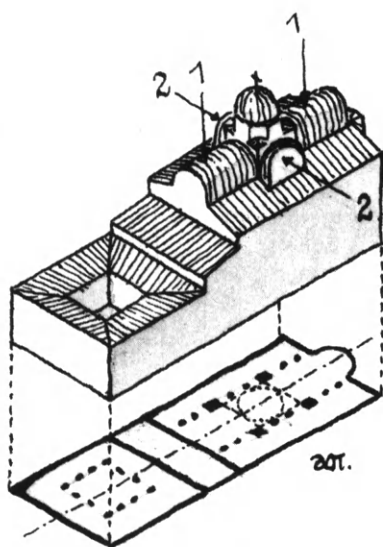
Παράδειγμα

Ὁ ναός Σεργίου καί Βάκχου.

ΤΥΠΟΣ: Γ

Τρουλλαία βασιλική

Προέλευση

Από τόν πόθο τῶν χριστιανῶν νά συνδυάσουν τόν τύπο τῆς βασιλικῆς μέ τόν τονισμένο κατά μήκος ἄξονα, καί τόν τύπο τοῦ τρουλλοῦ περικεντροῦ κτιρίου, μέ τόν κυρίαρχο κατακόρυφο ἄξονά του, πού ἔλκει τό βλέμμα πρὸς τόν τρουλλο μέ τήν τόσο σημαντική γιά τούς χριστιανούς συμβολική του σημασία.

Χαρακτηριστικά

Ὁ τρουλλοσ, τοποθετημένος στό κέντρο τοῦ ναοῦ, δεσπόζει τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου. Στήριζεται ἐπάνω σέ 4 ὀγκώδεις πεσσούς, στά διάμεσα τῶν ὁποίων παραμένουν οἱ κινουστοιχίες τῆς βασιλικῆς, πού χωρίζουν τά κλίτη καί σηκώνουν τά υπερώα. Οἱ ὠθήσεις του ἀντιμετωπίζονται πρὸς τά ἀνατολικά καί δυτικά μέ κανονικές καμάρες πού καλύπτουν τό κεντρικό κλίτος (1,1.), ἐνῶ πρὸς τά βόρεια καί νότια μέ δύο ἀ β α θ ε ῖς καμάρες (2,2) πού κλείνουν μέ τ ὁ μ π α ν α, ὅπου ἀνοίγονται παράθυρα, γιά τόν ἄμεσο φωτισμό τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Μέ καμάρες ἐπίσης καλύπτονται καί τά πλάγια κλίτη.

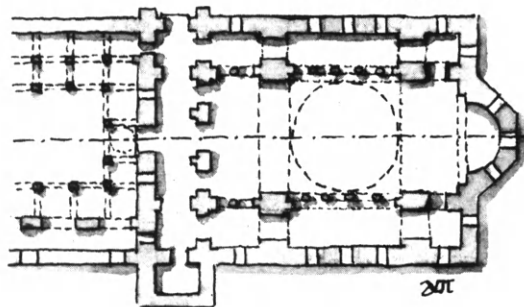
Προσαρμοστικότητα

Ὁ τύπος, συνδυάζοντας τά πλεονεκτήματα τῶν δύο τύπων ἀπό τούς ὁποίους προέκυψε, εἶναι ὁ ἰδεωδέστερος γιά τήν ἔκφραση τοῦ χριστιανικοῦ ἰδεώδους· βρῆκε τήν πληρότητά του στήν Ἁγία Σοφία. Πάντως τό λεπτό στατικό πρόβλημα τῶν ὠθήσεων τοῦ τρουλλοῦ δόθηκε ἀργότερα σέ σταθερότερους τύπους.

Παράδειγμα

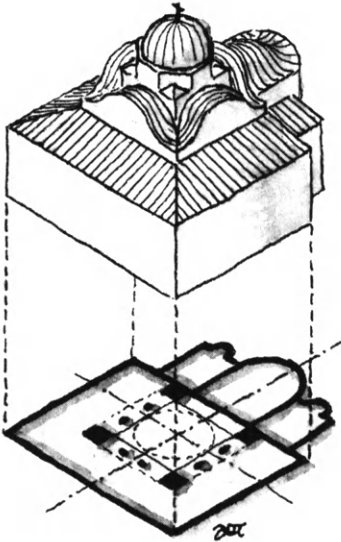
Ναός τῆς Ἁγίας Εἰρήνης

Ὁ ναός αὐτός, πού ξαναχτίστηκε ἀπό τόν Ἰουστινιανό, μετά τή Στάση τοῦ Νίκα, ὡς τρουλλαία βασιλική (κάτωψη), ἔχασε τό χαρακτήρα του δταν ἐπεκτάθηκαν οἱ ἀβαθεῖς καμάρες του (740) ὡς τούς ἐξωτερικοῦς τοίχους.

ΤΥΠΟΣ: Δ

Περίστωος Ναός

Χαρακτηριστικά

Με την αύξηση του πλάτους και τη μείωση του μήκους του, το κεντρικό κλίτος τετραγωνίζεται. Οι πεσσοί που φέρουν τον τρούλλο γίνονται ογκωδέστεροι, ενώ οι τέσσερις καμάρες που τον στηρίζουν ισοβαθείς. Έτσι το κέντρο του ναού, που στεγάζεται με σταυρωτές καμάρες και τρούλλο, μετατρέπεται σε σταυροειδές κτίσμα που δίνει άλλο «χαρακτήρα» στην τρουλλαία βασιλική. Το ιερό βήμα με την κατάργηση της παλαιοχριστιανικής σολέας την υπερύψωση του τέμπλου και τα δύο νέα διαμερίσματα αποκτάει αυτοτέλεια.

Προέλευση

Από την τροποποίηση της τρουλλαίας βασιλικής, γύρω στο τέλος της πρώτης περιόδου, επειδή η Θεία Λειτουργία αποκτάει τη βυζαντινή της μορ-

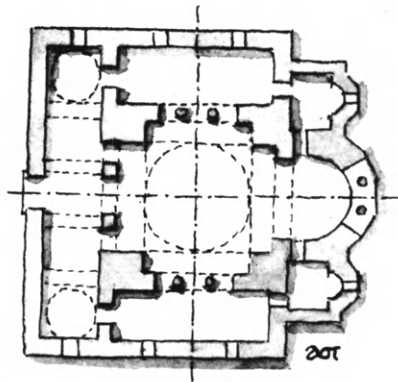
φή, ή όποια προκαλεί: α) Την ανάγκη προσθήκης δύο διαμερισμάτων προς τ' άριστερά (Πρόθεσις) και προς τὰ δεξιά (Διακονικόν) του ιερού βήματος. β) Την αποκλειστική χρήση του κεντρικού κλίτους από τον ιερό κληρο, όποτε το εκκλησίασμα μετατίθεται στα πλάγια κλίτη και τό νάρθηκα.

Προσαρμοστικότητα

Ο τύπος προσαρμόζεται βέβαια στη νέα μορφή της Θείας Λειτουργίας που τον διαμόρφωσε, έχει όμως τό μειονέκτημα νά διασπᾶ τήν ενότητα του έσωτερικού χώρου. Νάρθηκας και πλάγια κλίτη περιβάλλουν τό κεντρικό έν είδει στοάς.

Παράδειγμα

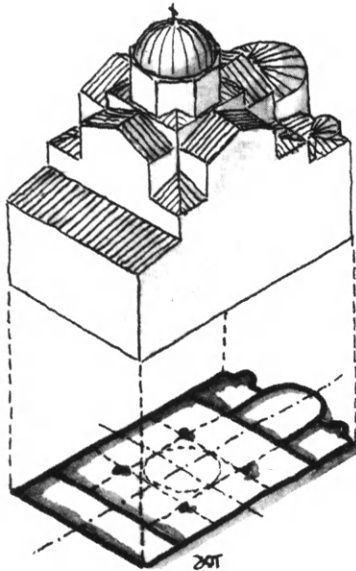
Τό κτίριο έχει ύποστεί αλλοιώσεις και προσθήκες μεταγενέστερες.

Τό καθολικό της Μονής της Χώρας.

ΤΥΠΟΣ: E

Έγγεγραμμένος σταυροειδής

Προέλευση

Ή από τους προγενέστερους περίστους ναούς της Πρωτεύουσας, με στοιχεία και από τον τύπο του έλευθερου σταυρού (αξιόλογο παράδειγμα του τύπου αυτού στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε ο ναός των Άγ. Αποστόλων, που δέν υπάρχει σήμερα. Ήταν χτισμένος εκεί που βρίσκεται σήμερα τό τζαμί του Πορθητή :Fatih camii).

Χαρακτηριστικά

Τό τριπλό ιερό βήμα αποτελεί μέν ενιαία συνέχεια του κυρίως ναού, αλλά διακρίνεται σαφώς άπ' αυτόν έπειδή καλύπτεται με ανεξάρτητους θόλους, γι' αυτό και ό τύπος χαρακτηρίζεται ως σύνθετος τετρακίονιος.

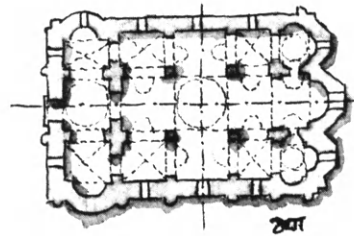
Ό σταυρός διαγράφεται καθαρά στην όροφή, μέ τις τέσσερις διασταυρούμενες καμάρες που αντιστηρίζουν εδστοχα τόν τρούλλο.

Σέ πολλούς κωνσταντινουπολίτικους ναούς ό νάρθηκας περιβάλλει και άπό τις πλάγιες πλευρές τό ναό, σάν δεύτερα πλάγια κλίτη που συγκοινωνούν προς τά πρώτα μέ τρίλοβα άνοιγματα.

Προσαρμοστικότητα

Ό τύπος διακρίνεται γιά την ένότητα του έσωτερικού του χώρου, τή σαφήνεια στη διάθρωση του, τή συμβολική σημασία του σταυρού, που διαγράφεται καθαρά στίς στέγες, και τόν εδστοχο τονισμό τής κατακόρυφης διάστασης, που όφειλεται στους άναβαθμούς των θόλων και τό ύψηλό τύμπανο του τρούλλου. Έπειδή, εξάλλου, μπορεί νά θεωρηθεί ότι διαθέτει τρία «κλίτη», όπως ή βασιλική, δέν χάνει έντελώς τή σημασία του και ό κατά μήκος άξονας. Είναι ό κατεξοχήν «τύπος» βυζαντινού ναού που εφαρμόστηκε και μετά την Άλωση.

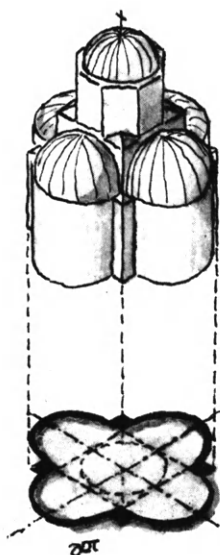
Παράδειγμα

Τό καθολικό τής Μονής του Μυρκαίου.

ΤΥΠΟΣ: Ζ

Τετράκογχος Ναός

Προέλευση

Ο τύπος εφαρμόστηκε σε προχριστιανικά κτίρια, όχι θρησκευτικού προορισμού, καί προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της χριστιανικής λατρείας σε μικρούς κυρίως ναούς, ή όπως έχει, ή και με τριπλό ιερό βήμα.

Χαρακτηριστικά

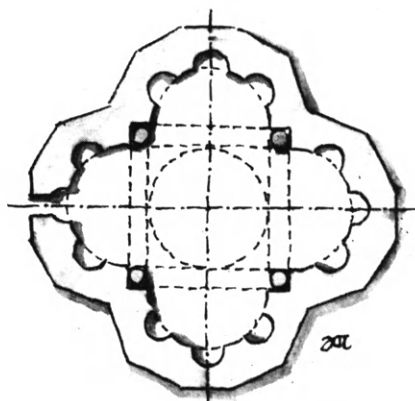
Επειδή μπορεί να εκληφθεί και σαν παραλλαγή του τύπου του ελευθερουσταυρού με ίσες κεραίες, παρουσιάζει την ακτινωτή συμμετρία του περιγώντρου κτιρίου (τύπος Β), με τον κυρίαρχο κατακόρυφο άξονα και τον τρούλλο.

Μπορούμε συνεπώς να παραδεχτούμε ότι παρουσιάζει τὰ ἴδια μ' ἐκείνον χαρακτηριστικά.

Προσαρμοστικότητα

Εφαρμόζεται κατά προτίμηση σε μοναστηριακούς ναούς (ἐκτός ἀπό τὴν Κωνσταντινούπολη συνήθως ὡς τρίκογχος) όπου δὲν ὑπάρχει ζήτηση πολυπληθοῦς ἐκκλησιάσματος. Στὴν περίπτωση αὐτὴ παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα νὰ ἐξυπηρετῆ, μὲ τὶς πλάγιες κόγχες, τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν (γι' αὐτὸ καὶ οἱ κόγχες αὐτὲς παίρνουν τὴν ὀνομασία χοροῖ), τόσο φονξιοναλιστικά, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς καλῆς ἀκουστικῆς. Ὑπερτερεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὸν συγγενικὸ τύπο τοῦ ελευθερουσταυροῦ κατὰ τὸ ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς τοῦ χώρου δὲν εἶναι τόσο «κατατεμημένος» ὅσο ὁ ἐκείνον.

Παράδειγμα

Ναὸς τῆς Μονῆς τῶν Μουγυλίων.

							ΝΑΟΙ: 1			
ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ		
1	III	ΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΟΦΙΑΣ	Καθεδρικός ναός της	☆ ☆ ☆ ☆	A	Γ	Έξωτερικά παραμορφωμ.	Κωνσταντίνος Α' Κωνσταντίνος Θεοδόσιος Β' Ίουστινιανός Α'		
2	XV	ΑΚΑΤΑΛΗΠΤΟΥ	Καθολικό της Μονής του Χριστού του	• • • •	A B	E	Ανακαινισμένο			
3	II	ΕΙΡΗΝΗΣ	Ναός της Άγιας του Θεού	• • • •	A	Γ	Παραμορφωμένη	Προκωνσταντίνειος Κωνσταντίνος Α' Ίουστινιανός Α' Κωνσταντίνος Ε'		
4	IX	ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ	Καθολικό της Μονής του Άγιου Ανδρέου	• •	A B Γ	Δ	Παραμορφωμένο	Άρκαδία (κόρη του βασ. Άρκαδίου, 395-408) Βασίλειος Α' (867-886) Θεοδώρα Ραούλαινα Σιμωνίς (άνεψά Μιχαήλ Η', Παλαιολόγου)		
5	III	ΕΥΦΗΜΙΑΣ	Μαρτύριον της Άγιας	• • •	A		Έρξίπιτο	Μετατροπή μιās αΐθουσας του παλατιού του Άντιόχου σε μαρτύριο της Άγιας. Μεταφορά τών λειψάνων της Άγιας από την Χαλκηδόνα		

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
325-360 415 537	Όρθομαρμάρωση στις επίπεδες επιφάνειες, ψηφιδωτά στις καμπύλες. Τά σωζόμενα εικονικά ψηφιδωτά μετά την Εικονομαχία. Πλούσιος γλυπτός διάκοσμος.	Διαστάσεις κτιρίου: Μήκος: 77 μ. Πλάτος: 71 μ. Μέγεθος τρούλλου: Διάμετρος: 32 μ. Ύψος τής κορυφής του από τό δάπεδο του ναού: 55 μ.	29 Μαΐου 1453	Μωάμεθ τόν Πορθητή	Ayasofya camii
Ι. βήμα 7ος αί. Υπόλοιπο κτίριο 1080/1200	Όρθομαρμάρωση. Ψηφιδωτά. Έπιγραφές σε δύο νοπογραφίες, που άποκαλύφθηκαν τό 1966, άποκαλούν την εκκλησία Παναγία «Κυριώτισσα».	Συστηματική έρευνα (1966) έφερε στό φώς, άνάμεσα στό ναό και στό ύδραγωγείο του Ουάλεντος, θερμές του 4ου αί. και κτίριο μέ άψίδα του 6ου. Υπάρχει σήμερα τάση νά ταυτισθεί τό κτίριο μέ τό ναό «Παναγίας τής Κυριωτίσσης»	15ος αί.	Τάγμα τών Δερβίσηδων Καλεντέρ	Kalenderhane camii
; 4ος αί. 6ος αί. 8ος αί.	Στό τεταρτοσφαίριο τής άψίδας ψηφιδωτά (σταυρός, έπιγραφή). Ίχνη γραπτου διάκοσμου σε διάφορα μέρη του ναού. Διάμ. τρούλλου: 16μ.	Πρίν από τόν Μεγάλο Κωνσταντίνο: έπισκοπικός ναός του άρχαίου Βυζαντίου. Μετά: πατριαρχικός ναός μαζί μέ την Άγία Σοφία. Οί δύο μαζί, σε κοινό περίβολο, άποτελούσαν την «Μεγάλη Έκκλησία».			όπλοθήκη (Ις cebehané) του Topkapı Sarayı. 1869: Στρατιωτικό Μουσείο. 1939: Ή ίδια μουσείο.
5ος αί. 9ος αί. 1284 1321	Κιονόκρανα: Ίωνικά μέ επίθημα στόν νόρθηκα, λεβητοειδή στις σωζόμενες κολόνες του κυρίως ναού.	Ένα πέτρινο πλαίσιο θύρας μέ ανάγλυφο διάκοσμο βρίσκεται σήμερα στόν κήπο του Άρχαιολογικού Μουσείου τής πόλης.	1489	Μουσταφά πασά	Koca Mustafa Paşa camii
6ος αί. 7ος αί.	Σέ μιá κόγχη, που διατηρείται σε άρκετό ύψος, ύπολείμματα νοπογραφιών μέ θέμα τή ζωή τής Άγίας. Στην άνατολική κόγχη: Σύμβρονο.	Τό λείψανο τής Άγίας Εύφημίας βρίσκεται σήμερα στόν πατριαρχικό ναό του Άγίου Γεωργίου, στό «Φανάρι», του Κερατίου.			

Ριζική άνακαίνιση κατά την όθωμανική περίοδο: Οί όψεις σκεπάστηκαν μέ λαυζεντές πέτρες, προστέθηκε στοά στη βόρεια πλευρά, άναεωθήκε ό τρούλλος.

ΝΑΟΙ: 2

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
6	XIV	ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ	Ναός της 'Αγίας	• •	B	Δ	Παραμορφωμένος	
7	XV	ΘΕΟΔΩΡΟΥ (:)	Ναός του 'Αγίου	• • • •	B Γ	E	Σχετικά καλή	Ναός: Κομνηνοί (:) 'Εξωνάρθηκας: Παλαιολόγοι
8	VII	ΛΙΒΟΣ	Βόρειος ναός (της Θεοτόκου) της Μονής του	• • •	B	E	Παραμορφωμένος	Κωνσταντίνος Λίπς (Πατρίκιος)
9	VII	ΛΙΒΟΣ	Νότιος ναός (του Προδρόμου) της Μονής του	• • • •	Γ	Δ	Παραμορφωμένος	Θεοδώρα (χήρα Μιχαήλ Η', του Παλαιολόγου: 1261-1282)
10	XIV	ΜΟΥΓΟΥΛΙΩΝ	Καθολικό της Μονής των	• •	Γ	Z	Παραμορφωμένο	'Ισαάκ Δούκας (θείος Μιχαήλ Η' του Παλαιολόγου) Μαρία Παλαιολογίνα (κόρη Μιχαήλ Η')

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
12ος αι. (:)	Κεραμοπλαστικός διάκοσμος στην ανατολική όψη.	Ἡ ὄνομασία ἀμφισβητεῖται σήμερα, μέ τάσεις νά συνδεθεῖ ὁ ναός πρός τή μονή τοῦ «Εὐεργέτη Χριστοῦ». Ὁ ναός ὑψώνεται ἐπάνω σέ ὑπόβαθρο μέ ὀγκώδεις πεσσούς καί θόλους.	Μετά τήν ἄλωση ἀμέσως	Ἐπί: Σελήμ Β' (1566 - 74) Ριζική ἀνακαίνιση, νέος τροῦλλος ἐπί Μουράτ Α' (1622 - 1640).	Ὅπλαποθήκη τοῦ Στόλου Gül camii
12ος αι. 14ος αι.	Ἀνάμεσα στίς κολώνες τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ ἐξωνάρθηκα ὑπάρχουν θωράκια παλαιότερης ἐποχῆς, μέ ἀξιόλογο ἀνάγλυφο διάκοσμο.	Οἱ πετυχημένες ἀναλογίες καί ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος προσοδίδουν στό κτίριο ὀψη καλλιτεχνική. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τό μνημεῖο διέθετε ἄλλα δύο κλίτη μέ παρεκκλήσια. Μιά ἐκσκαφή τό 1935 ἀποκάλυψε τοιχοδομία προγενέστερου ναοῦ.	15ος αι.	Σεμεεττίν Μολλά Γκιουρανῆ (Σεῖχουλισλάμης)	Vefa Kilise ἢ Molla Gürani camii
907	Γλυπτός διάκοσμος στή βάση τοῦ τροῦλλου. Ἐπολεμικά διακόσμου τῶν τοίχων βρέθηκαν δταν ἀναζητήθηκε τό ἀρχικό δάπεδο.	Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι, ὅτι ἐνώ ὁ ναός εἶναι τρίκλιτος ἔχει πρός τά ἀνατολικά πέντε ἀψίδες. Οἱ δύο ἀκραῖες φαίνεται ὅτι ἀνήκαν σέ πλάγιες στοές.	1460	Ἄλαεττίν Φεναρῆ	Fenarî Isa camii
13ος αι.	Ἀξιόλογος κεραμοπλαστικός διάκοσμος συγκεντρωμένος κατά κύριο λόγο στήν ἀνατολική ὀψη τοῦ ναοῦ.	Ὁ ναός χτίστηκε ὡς νεκρική ἐκκλησία τῶν Παλαιολόγων. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν οἱ τάφοι τῆς ἰδρύτριας καί ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Παλαιολόγων.			Ριζική ἐπισκευή τοῦ συγκροτήματος κατά τό 1636 ἀπό τόν μεγάλο βεζύρη Μπαϊράμ πασά, ὅστερ' ἀπό τή μεγάλη πυρκαϊά τοῦ 1633. Τότε ἀφαιρέθηκαν οἱ κίονες τοῦ βόρειου ναοῦ, ξαναχτίστηκαν οἱ τροῦλλοι καί ἀφαιρέθηκε ὁ ἐσωτερικός διάκοσμος πού ἦταν ἕως τότε ἐπιχρισμένος. Ξανακάηκε τό 1847 καί ἐπισκευάστηκε. Μετά τήν πυρκαϊά τοῦ 1918 τά κτίρια ἔμειναν ἐρειπωμένα. Ἀναπαλαίωση τό 1960.
1261 1282	Ἐλάχιστα ἴχνη ἀπό νοπογραφίες. Στόν περίβολο ἐντειχισμένο ἀνάγλυφο τοῦ Χριστοῦ - Ἐμμανουήλ. (Παλαιολόγειο;)	Στή θέση τοῦ σωζόμενου ναοῦ ὑπῆρξαν (πιθ. ἀπό τόν 7ο αι.) δύο μονές: Τῆς Ἁγίας Εὐσταλίας καί τῆς Θεοτόκου τῶν Παναγίου, πού καταστράφηκαν κατά τή Λατινική κατοχή.			Ὁ ναός, κατά τήν παράδοση, δωρήθηκε ἀπό τόν Πορθητή στόν ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλο, γι' αὐτό καί δέν μετατράπηκε σέ τζαμί. Ἡ ἐκκλησία εἶναι γνωστή καί ὡς Θεοτόκος ἢ Παναγιώτισσα, ἢ Μουχλιώτισσα καί στό λαό ὡς «τό Μουχλιό».

ΝΑΟΙ 3

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
11	VI	ΜΥΡΕΛΑΙΟΥ	Καθολικό τής μονής του	• • •	B	E	• Ανακαινισμένο	Ρωμανός Λεκαπηνός αυτοκράτορας (929-944)
12	XIV	ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΥ	Καθολικό τής μονής Θεοτόκου τής	• • •	B Γ	Δ	Παραμορφωμένο	Κάποιος Ίωάννης από την οικογένεια των Κομνηνών (Έπιγραφή) Μιχαήλ Γλαβᾶς Ταρχανιώτης (Πρωτοστράτορας)
13	XIV	ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΥ	Παρεκκλήσι τής μονής Θεοτόκου τής	• • • •	Γ	E	Σχετικά καλή	Μαρία Δούκαινα (σύζυγος του Ταρχανιώτη, ή μετέπειτα μοναχή Μάρθα).
14	XV	ΠΑΝΤΕΠΟΠΤΟΥ	Καθολικό τής Μονής του Σωτήρος	• • •	B	E	• Ανακαινισμένο	Άννα Δαλασινή (μητέρα του Άλεξιου Α΄ Κομνηνού: 1081-1118)
15	XV	ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ	Νότιος ναός τής Μονής του Σωτήρος (Καθολικό)	• • • •	B	E	Σχετικά καλή	Ειρήνη Πιρόσκα (κόρη Λαδίσλαου τής Ουγγαρίας, σύζυγος του Ίωάννη Β΄ Κομνηνού 1118-43).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
			ΑΠΟ ΤΟΝ		
10ος αί.	Οι θνεις κοσμοῦνται με τυφλά τόξα, κόγχες και μισοστρόγγυλες προεξέχουσες παραστάδες. Παρά τις καλές του αναλογίες τό κτίριο είναι κάπως «βαρύ» στό μάτι.	Ό ναός, τόπος ταφής τών μελών τής οικογένειας του Ρωμανού είναι χτισμένος επάνω σε υπόγειο τετράστιλο χώρο, δχι θρησκευτικού προορισμού. Ύστερ' από μεγάλη πυρκαϊά ανακαινίστηκε ριζικά κατά τόν 13ο αιώνα.	Άρχές 16ου αί.	Μεσήχ Άλλή πασα	Bodrum camii
12ος αί 1293		Κατά τό 14ο αί. χτίστηκε στοά που περιβάλλει τό ναό από τις τρεις πλευρές. Ή κιστέρνα που βρίσκεται κάτω από τό κεντρικό κλίτος άνήκει πιθανόν σε προγενέστερο κτίριο.			Ό πρώτος Πατριάρχης μετά τήν πτώση τής πόλης, ό Γεννάδιος Σχολάριος, άφου έμεινε ένα χρόνο (Δεκέμβρ. 1453 - άρχές του 1455) στό ναό τών Άγ. Άποστόλων, μετέφερε τήν έδρα του στην Παμμακάριστο, όπου τό Πατριαρχείο έμεινε επί 130 χρόνια (1455 - 1587).
1315	Πλούσιος μεικτός κεραμοπλαστικός διάκοσμος στις θνεις του παρεκκλησιού. Στο λοξότμητο γείσο που εκτείνεται σ' όλη τήν όψη άναθηματικό επίγραμμα για τόν Ταρχανιώτη, από τόν ποιητή Μανουήλ Φιλή (1275-1345). Στο έσωτερικό άποκαλύφθηκαν τελευταία αξιόλογα ψηφιδωτά και κάποιες νομογραφίες.		1587	Μουράτ Γ'	Fethiye camii
Λίγο πριν τό 1087	Έξω: Κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Μέσα: Μαρμάρινα γείσα με γλυπτό διάκοσμο.	Ό ναός, ένας από τούς χαρακτηριστικότερους του τύπου του, είναι χτισμένος επάνω σε ύψηλό υπόγειο που έχει τήν ίδια σχεδόν κάτοψη. Είναι άμφιβολο άν ό ναός περιβαλλόταν από στοά, όπως παραδέχονται μερικοί.	1463	Μωάμεθ τόν Πορθητή	Eski Imaret camii
Άνάμεσα 1118 και 1124	Σώζονται: Μέρος όρθομαρμάρωσης, κιονόκρανα, γείσα με γλυπτό διάκοσμο. Άξιόλογο ψηφιδωτό δάπεδο.	Ή μονή, περιώνυμη στην εποχή της, είχε ιδιαίτερη άυτονομία. Διέθετε σπουδαία λείψανα που δέν ξέφυγαν τή λεηλασία τών Λατίνων. Έδω μονάζε ό Γεννάδιος Σχολάριος.			Άμέσως μετά τήν Άλωση ό Πορθητής ίδρυσε στην Μονή μεντρεσέ, του όποιου πρώτος καθηγητής υπήρξε ό Ζεϊρέκ Μολλά Μεχμέτ έφέντης. Αυτό το όνομα πήρε τό συγκρότημα, όταν μετετράπηκε σε τζαμί: Zeyrek camii.

1782: Άνακαινιση ύστερ' από πυρκαϊά.
1911: Έρειπόθηκε από μεγάλη πυρκαϊά.
1964: Άναπαλαίωση.

Ό πρώτος Πατριάρχης μετά τήν πτώση τής πόλης, ό Γεννάδιος Σχολάριος, άφου έμεινε ένα χρόνο (Δεκέμβρ. 1453 - άρχές του 1455) στό ναό τών Άγ. Άποστόλων, μετέφερε τήν έδρα του στην Παμμακάριστο, όπου τό Πατριαρχείο έμεινε επί 130 χρόνια (1455 - 1587).

Τότε κατεδαφίστηκαν οι τρεις άψίδες του ναού και άντικαταστάθηκαν με τρουλλοσκέπαστο ιδιαίτερο χώρο για τό μιχράμπ.

Κατά τή λατινική Κατοχή ό ναός δόθηκε στους Βενεδικτινούς του S. Giorgio Maggiore τής Βενετίας.

Σήμερα είναι ιεροδιδασκαλείο.

ΝΑΟΙ: 4

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΞ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
16	XV	ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ	Μεσαίο νεκρικό παρεκκλήσι της Μονής του Σωτήρος (ἀρχάγγελος Μιχαήλ)	• • •	B	Μονόκλιτο	Σχετικά καλή	
17	XV	ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ	Βόρειος ναός της Μονής του Σωτήρος. (Θεοτόκος 'Ελεούσα)	• • • •	B	E	Σχετικά καλή	Ἰωάννης Β', Κομνηνός αυτοκράτορας (1118-1143)
18	VI	ΠΟΛΥΕΥΚΤΟΥ	Ἵπόβαθρο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁ- γίου	•	A		Ἐρείπιο	Anicia Juliana (ἐγγονή τοῦ Οὐαλεντιανοῦ)
19	III	ΣΕΡΓΙΟΥ & ΒΑΚΧΟΥ	Καθολικό τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων	• • • •	A	B	Σχετικά καλή	Ἰουστινιανός Α' αυτοκράτορας (527 - 565)
20	IX	ΣΤΟΥΔΙΟΥ	Καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Προ- δρόμου ἐν τοῖς	• • • •				Στουδῖος (Πατρίκιος)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
1136	Τελευταία, με τήν αφαιρεση του επιχρίσματος αναφάνηκε κεραμοπλαστικός διάκοσμος στις κόγχες τής άψίδας.	Σύμφωνα με τό σωζόμενο «Τυπικό» τής (1136), ή μονή διέθετε: κατοικίες μοναχών, ένα ξενοδοχείο, ένα νοσοκομείο με 5 τμήματα, Ίατρική Σχολή, Φαρμακείο, Γηροκομείο, όλες τής απαιτούμενες υπηρεσίες, πλυντήρια και λουτρά. Ή ζωή, τόσο στή μονή όσο και στά ιδρύματά τής, καθοριζόταν από τό Τυπικό με άκριβεια. Μέλη τών οικογενειών Κομνηνών και Παλαιολόγων ήταν θαμμένα στό παρεκκλήσι πού όνομαζόταν και «Ήρώνα».	<p>Γύρω στό τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα αντικαταστάθηκαν οι πορφυροί κίονες του βόρειου ναού με τετραγωνικούς και του νότιου με πολύλοβους πεσσούς.</p> <p>Αφαιρέθηκαν επίσης τό μεγαλύτερο μέρος τής όρθομαρμάρωσης και τά ως τότε διατηρημένα ψηφιδωτά.</p> <p>Πολλές στέρνες βρίσκονται γύρω στή Μονή, πού πιθανώς ανήκαν σ' αυτήν, ενώ με τό άνοιγμα τής Λεωφόρου του Άτατούρκ ήλθε στό φώς ό ισχυρός με κόγχες τοίχος τής κεντρικής στέρνας τής.</p> <p>Άνακίνηση του μνημείου 1966/67.</p>		
Πρίν από τό 1136	Ύπόλειμμα ψηφιδωτού, φυτομορφικού διακόσμου σέ παράθυρο του βόρειου τοίχου. Γείσα με γλυπό διάκοσμο.				
524-527	Ίχνη ψηφιδωτών, κομμάτια από όρθομαρμάρωση και άλλα κομμάτια με πλούσιο πρωτότυπο γλυπό διάκοσμο.	Σώζονται μόνο ισχυρά θεμέλια και μέρος του θολωτού ύπόβαθρου του ναού, στοιχειά όχι άρκετά για μία αναπαράσταση. Κατά τόν ένδέκατο αιώνα ό ναός ήταν ήδη μισοκαταστραμμένος.	<p>Ληλατήθηκε κατά τόν δέκατο τρίτο αιώνα από τους Λατίνους. (Pilastrí Acritani στον Άγιο Μάρκο τής Βενετίας.) Μετά τήν Άλωση επάνω στα έρείπια του ναού χτίστηκε τό Karagöz mesçidi πού κατεδαφίστηκε τό 1943.</p>		
Μεταξύ 531 και 536	Άπό τόν άλλοτε πλούσιο διάκοσμο του έσωτερικού του ναού δέν μένουν παρά τά αξιόλογα κιονόκρανα και ό άλλος γλυπτός διάκοσμος, όπως και μία διακοσμητική έπιγραφή.	Έίχε κοινό νάρθηκα και αίθριο με τή βασιλική τών Άγίων Πέτρου και Παύλου (άνύπαρκτη σήμερα) πού είχε χτισθεί λίγο ένωρίτερα.	1510	Κιουσούκ Χουσεΐν άγά	Küçük Ayasofya
5ος αί.	Ύπολειμματα αξιόλογου ψηφιδωτού δαπέδου. Θεοδοσιανά κιονόκρανα. Διάζωμα με αξιόλογο γλυπό διάκοσμο.	Ή μονή γνωστή ως τών «Άκοιμήτων» έγινε περιώνυμη με τόν άγώνα τής κατά τής Εικονομαχίας. (Ήγούμενος: Θεόδωρος ό Στουδίτης 798 - 826.) Κρύπτη στό ιερό βήμα. Μεγάλη κιονοστήρικτη στέρνα στό νότια του ναού.	16ος αί.	Ίμραχόρ (Σταυλάρχης) Ίλιάς μπή	İmrahor ή Mirahor camii

ΝΑΟΙ: 5

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
21	XIV	ΤΡΟΥΛΛΩ	Καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ	*	B	Ε	Ἀνακαινισμένο	
22	II	ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΥ	Ἐπίθαρο τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος	*	Γ		Ἐρείπιο	
23	III	ΧΑΛΚΟΠΡΑΤΕΙΩΝ	Ναός τῆς Θεοτόκου τῶν	*	A	A	Ἐρείπιο	Ὡς πιθανός ἰδρυτῆς φέρεται ὁ Θεοδόσιος Β', ἡ ἡ ἀδελφή του Πουλχερία, ἡ ἡ Βερίνα σύζυγος τοῦ Λέοντος Α'. Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Βασίλειος Α' ἀνεκαίνισε καὶ ἐξωράισε τὸ ναό.
24	XI	ΧΩΡΑΣ	Καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Χριστοῦ τῆς	*	B	Δ	Σχετικά καλή	Μαρία Δούκαινα (πενθερά Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ) Ἰσαάκ Κομνηνός (Σεβαστοκράτορας) Θεόδωρος Μετοχίτης (Λογοθέτης τοῦ Γενικοῦ)
25	XI	ΧΩΡΑΣ	Νεκρικό παρεκκλήσι τῆς Μονῆς τοῦ Χριστοῦ τῆς	*			Σχετικά καλή	Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
12ος αί.	Κιονόκρανα ιδιάζουσας μορφής στους κιονίσκους του τρίλοβου παραθύρου της άψίδας και του βόρειου τμπανού.	Το κτίριο, έρειπωμένο από χρόνια, αναπαλαιώθηκε κατά το 1960, όποτε τοποθετήθηκαν νέοι κίονες στο έσωτερικό.	1590	Χιραμή πασά	Ahmetpaşa camii
1308 (·)	Κεραμοπλαστικός διάκοσμος και μισοκαταστραμμένη πλίνθινη έπιγραφή στην όψη του έρειπίου.	Μιά μεγάλη θολοσκέπαστη αίθουσα διαγράφεται στο θαλάσσιο τείχος. Πλάι στο έρειπιο (πρός τ' άριστερά) τό άγίασμα του Σωτήρος Φιλανθρώπου.			'Επάνω από τό άγίασμα ένα από τά «κίόσκια» του παλαιού του Topkapı —τό Incili Köşk— όποιοι τό υπόβαθρο σώζεται έως σήμερα.
5ος αί.	Νωπογραφίες στο παρεκκλήσι του 'Αγίου 'Ιακώβου που φωτογραφήθηκαν τό 1953, εξαφανίστηκαν άργότερα.	Μιά από τίς σπουδαιότερες έκκλησίες. Διέθετε την «'Αγία Ζώνη» (της Παναγίας). Κρύπτη στο ιερό βήμα. Όκταγωνικό παρεκκλήσι του 'Αγίου 'Ιακώβου στο βόρειο τοίχο του άνυπαρκτου σήμερα αθριου του ναού.	1484	Λαλά Χαϊρετιν	Μικρό τζαμί στο χώρο του 'Ι. Βήματος του ναού: Hayrettin aga mesçidi
11ος αί. 12ος αί. 14ος αί.	Κεραμοπλαστικός διάκοσμος στις όψεις. Στο έσωτερικό: όρθομαρμάρωση, γλυπτός διάκοσμος και άριστουργηματικά ψηφιδωτά.	Τό κτίριο είναι χτισμένο επάνω σε παλιότερο (6ου αί.). Στόν έξωνάρθηκα υπάρχουν 4 όρθογώνιες έσοχές στις 3 από τίς όποιες υπήρχαν άλλοτε σαρκοφάγοι (άρκοςόλια). Επίσης και μία στόν έσωνάρθηκα.	16ος αί.	'Ατικ 'Αλή πασά	Kariye camii Μεγάλο μέρος των ψηφιδωτών διατηρήθηκαν και μετά τή μετατροπή σε τζαμί. Τό κτίριο ανακαινίστηκε κατά τό 1766 από τον άρχιτέκτονα I-smail Halife, όποτε πάλι ό διάκοσμος διατηρήθηκε, παρέμεινε όμως άγνωστος γιά τό Δυτικό κόσμο, που μόλις τό 1785 τον ανέκάλυψε. Τόσο τά ψηφιδωτά όσο και οι νωπογραφίες αποκαλύφθηκαν ολοκληρωτικά και καθαρίστηκαν (1948 - 59) από τό Πανεπιστήμιο τής Βοστώνης. Σήμερα τό μνημείο είναι Μουσείο.
14ος αί.	'Αξιόλογος γλυπτός διάκοσμος ιδιόμορφα κιονόκρανα και αξιοθαύμαστες νωπογραφίες.	Και εδώ υπάρχουν 4 όρθογώνιες έσοχές όπου υπήρχαν σαρκοφάγοι, άνάμεσα στις όποιες και του κυριότερου ανακαινιστή Θεόδωρου του Μετοχίτη.			

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ							
ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ ΚΑΙ (Ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
26	XI	Άγνωστη	«Τράπεζα» Μονής (:)	*	A	Μονόλιθο Παριμορφωμένη	
27	X	Άγνωστη	Καθολικό Μονής (:)	*	B	Κεμιμορσκέπαστη βισπλική Παριμορφωμένο	
28	VIII	Άγνωστη	Βαπτιστήριο (:)	*	A B	Παριμορφωμένο	

ΘΡΙΑΜΒΕΥΤΙΚΗ ΑΨΙΔΑ							
ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (Ό πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
29	V	ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ	Ύψιδα	* *	A	Έρείπιο	Θεοδόσιος Α΄ αυτοκράτορας (379 - 395)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
6ος αϊ.		Τό πολύ μακρουλό σχήμα τής κάτωσης και ὁ προσανατολισμός τοῦ κτιρίου ὀδηγοῦν τή σκέψη μάλλον σέ «Τράπεζα» μονῆς (πιθανόν «τῆς Πέτρας»). Εἶναι ξυλόστεγο και διαθέτει στά πλάγια στοές.	1629	Ρετζέπ πασά	Kefeli mesçidi
11ος	Ἰδιόμορφα λεβητοειδή κιονόκρανα	Ἡ χαρακτηριστική του τουρκική ὀνομασία και διάφορα οἰκοδομικά κατάλοιπα γύρω στό κτίριο, πείθουν γιά τό ὅτι ἀνήκε σέ μονή. Παραμορφωμένο σήμερα ἀποκαθίσταται σύμφωνα μέ νεώτερες ἐρευνες ὡς μικρή θολοσκέπαστη βασιλική μέ ἐξωτερική στοά.	Ἀμέσως μετά τήν Ἴλωση	Μουσταφά Τσαούς	Manastir mesçidi
Ἄψίδα 4ος αϊ. Κτίριο 6ος αϊ.	Ἀνάγλυφοι σταυροί και χριστογράμματα στους πεσίσκουσ τοῦ τρίλοβου παραθύρου τῆς ἄψιδας.	Τό κτίριο, μέ ἄψογες ἀναλογίες ἦταν πρόσκτισμα μεγάλου ναοῦ (τῆς Μονῆς τῶν Γατριῶν;) πρὸς τόν ὁποῖο συγκοινοῦσε ἀπό τή νότια πλευρά του. Πιθανόν βαπτιστήριο.	1454	Σαντζακτάρ (σημαιοφόρος) Χαμίρεττιν	Sancaktar mesçidi
					Τό μνημεῖο ἐπί πολλά χρόνια ἔμεινε ἐρειπωμένο. Τελευταῖα ἐπιδιορθώθηκε και παραδόθηκε πάλι στή μουσουλμανική λατρεία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
4ος αϊ.	Οἱ κορμοί τῶν κίωνων μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο πού θυμίζει κορμό δένδρου. Στό ἐπάνω μέρος τους χέρι πού κρατάει τήν κολόνα γάν ρόπαλο (σύμβολο ἰσχύος).	Μνημειώδη κιονόκρανα, τμήματα διαζωμάτων και τῶζων και ἄλλα διάφορα κομμάτια τῆς ἄψιδας βρίσκονται «ἐπί τόπου».			Τό 1928 βρέθηκαν στήν αὐλή τοῦ χανιοῦ Simkeshane ὑπολείμματα ἀπό βάση και κορμό κολόνας τῆς ἄψιδας. Μέ τήν κατεδάφιση μέρους τοῦ χανιοῦ τό 1957 ἀποκαλύφθηκαν τά σωζόμενα κατάλοιπα.

ΚΙΝΣΤΕΡΝΕΣ

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (Ο πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
30	XI	ΑΕΤΙΟΥ	Υπαίθρια κινστέρνα του	*	A		Έρειπιο	Άετιος (Έπαρχος)
31	XIV	ΑΣΠΑΡΟΣ	Υπαίθρια κινστέρνα του	*	A		Έρειπιο	Φλάβιος Άσπας (Πατρικιος, γοθθικής καταγωγής)
32	III	ΒΑΣΙΛΙΚΗ	Σκεπαστή κινστέρνα	* * * *	A		Σχετικά καλή	Ίουστινιανός Α', αυτοκράτορας (527 - 565)
33	VIII	ΜΩΚΙΟΥ	Υπαίθρια κινστέρνα του	*	A		Έρειπιο	Άναστάσιος Α' αυτοκράτορας (491 - 518)
34	III	ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ	Σκεπαστή κινστέρνα του	* * *	A		Σχετικά καλή	Φιλόξενος (Συγκλητικός)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΜΗΚΟΣ Μέτρα	ΠΛΑΤΟΣ Μέτρα	ΒΑΘΟΣ Μέτρα	ΠΑΧΟΣ ΤΟΙΧΟΥ Μέτρα	ΥΨΟΣ ΚΙΟΝΩΝ Μέτρα	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΙΟΝΩΝ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
							ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
421	244	85	15	5,20	-	-	-	-	Karagümruk stadyumu Σήμερα χρησιμοποιείται ως στάδιο.
459	152	152	10,80 (Σήμερα 8)	5,20	-	-	-	-	Sultan Selim çukur bostanı Μέσα της σήμερα υπάρχει ολόκληρος «μαχα- λάς». Έπαυσε να χρησιμοποιείται πριν ακόμη από την "Άλωση, γι' αυτό λεγόταν «Ξηροκήπιον».
6ος αί.	140	~ 70	-	-	8	336	-	-	Yerebatan sarayı Κατά μία έκσκαφή της Δημαρχίας (1930) απο- καλύφθηκε μέρος της πλακόστρωσης της αυλής κάτω από την οποία βρισκόταν ή κινστέρνα.
6ος αί.	170	147	15	-	-	-	-	-	Altı mermer çukur bo- stanı Βρίσκεται στην κορυφή του εβδομου λόφου. Σήμερα αποτελεί κήπο.
4ος αί. (:)	64	57	14,50	-	12,40	224	-	-	Binbirdirek Έπαυσε να χρησιμοποιείται πριν από την "Άλω- ση" και σήμερα δεν έχει προορισμό, ενώ ως την άρχη του αιώνα μας χρησιμοποιήθηκε ως εργα- στήριο ύφαντουργίας.

ΣΤΗΛΕΣ ΚΑΙ ΟΒΕΛΙΣΚΟΙ: 1

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (Ο πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
35	VIII	ΑΡΚΑΔΙΟΥ	Στήλη του	*	A		*Ερειπωμένη βάση	*Αρκάδιος αυτοκράτορας (395 - 408)
36	II	ΓΟΤΘΩΝ	Στήλη των	*	A		Καλή	Κωνσταντίνος ο Μέγας (·)
37	III	ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ	Όβελίσκος του	• • • •	A		Καλή	Όβελίσκος: Τουθμωσις Γ΄ Φαραώ της Αιγύπτου Βάση: Θεοδόσιος Α΄ αυτοκράτορας (379 - 395)
38	III	ΚΟΛΟΣΣΟΣ	Κτιστός όβελίσκος	• • •	A B		Σχετικά καλή	Κωνσταντίνος Ζ΄ αυτοκράτορας (913 - 959)
39	IV	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ	Στήλη	• • •	A		Παραμορφωμένη	Κωνσταντίνος Α΄ αυτοκράτορας (306 - 337)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
402	Ο κορμός της στήλης και η βάση της έφεραν ανάγλυφα, από τα όποια ελάχιστα ίχνη βλέπει κανείς στη σωζόμενη βάση.	Μόλις τό 421 στήθηκε στην κορυφή της στήλης τό άγαλμα του Άρκαδίου, από τό γύ του Θεοδόσιο Β'. Κεραυνός τό 549 έβλαψε τό άγαλμα και τή στήλη. Σεισμός τό 740 γκρέμισε τό άγαλμα. Γνωρίζουμε τή μορφή της από ίχνογράφημα του 1685.	Μετά τήν Άλωση ή στήλη στερεώθηκε με σιδερένιους δακτυλίους. Ο παλιός φόρος έγινε αγορά γυναικών γνωστή με τήν όνομασία Avret pazari και ή στήλη πήρε τό όνομα: Avret taşı Η στήλη κατεδαφίστηκε τό 1711, επειδή άπέλυσε κατάρρευση.		
4ος αϊ.	Κορινθιακό κιονόκρανο έφερε κατά τή βυζαντινή περίοδο τό άγαλμα του Βύζα, ιδρυτή του αρχαίου Βυζαντίου.	Έπάνω σε μία ύψηλή βάση ύψώνεται μονολιθικός κορμός ύψους 15 μέτρων. Παρά τήν έπιγραφή, για μία νίκη κατά των Γόθων, ό προορισμός της και ό ιδρυτής της δεν έχουν καθοριστεί με βεβαιότητα.	—	—	Saray burnu Sütünü
15ος αϊ. π.Χ. 4ος αϊ. μ.Χ.	Στόν όβελίσκο: Ιερογλυφικά. Στη μαρμαρίνη βάση: ανάγλυφα και δίγλωσση έπιγραφή.	Ύψος όβελίσκου: 19,60 μ. Όλικό ύψος: 25,50 μ. Στίς έπιγραφές της βάσης τό όνομα «Πρόκλος» σβήστηκε (δταν ό Έπαρχος συκοφαντήθηκε και εκτελέστηκε τό 392) και ξαναγράφηκε (δταν άποκαταστάθηκε τό 396).	—	—	Dikili taşı
4ος αϊ. 10ος αϊ.	Τρύπεζ έπάνω στόν όβελίσκο δείχνουν ότι είχε επένδυση από όρειχάλκινες πλάκες, πιθανόν με ανάγλυφα.	Ύψος: 32 μέτρα. Οί όρειχάλκινες πλάκες άφαιρέθηκαν από τούς Λατίνους.	—	—	Örme direk Κατά τήν όθωμανική περίοδο ό όβελίσκος χρησιμοποιούνταν για επιδεικτικές άναρχήσεις, όπως δείχνει μία μικρογραφία.
328	Κιονόκρανο με έπιγραφή του Κομνηνού, κορμός με ανάγλυφα στεφάνια και βάση που στηριζόταν σε επίπεδο 2,3 μέτρα χαμηλότερο από τό σημερινό.	Στήν αρχή ή στήλη έφερε τό άγαλμα του Κωνσταντίνου-Ηλίου. Τό 1105 τό άγαλμα κατέπεσε από καταγίγδα και μήκε στη θέση του Σταυρός. Ο Μανουήλ Κομνηνός έπεσκεύασε τή στήλη που στερεώθηκε άργότερα με σιδερένιους δακτυλίους.	—	—	Çemberli taşı Κατά τόν 18ο αϊ. ό Μουσταφάς ό Γ', για να στερεώσει τό μνημείο, περιέβαλε τή βάση του με τόν τοίχο που βλέπουμε σήμερα.

ΣΤΗΛΕΣ ΚΑΙ ΟΒΕΛΙΣΚΟΙ: 2

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΚΑΤΑΣΤ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (Ο πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
40	VII	ΜΑΡΚΙΑΝΟΥ	Στήλη του	*		A	Σχετικά καλή	Τατιανός (Έπαρχος) «Πρός τιμήν» Μαρκιανού αυτοκράτορα (450-457)
41	V	ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ	Στήλη του	*		A	Έλάχιστα κομμάτια	Θεοδόσιος Α' αυτοκράτορας (379-395)
42	III	ΟΦΕΩΝ	Στήλη των	*		A	Παραμορφωμένη	Άρχαίοι Άθηναίοι Κωνσταντίνος Α' αυτοκράτορας (324-337)

Υ Δ Ρ Α Γ Ω Γ Ε Ι Ο

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΕΙΔΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΣΗΜΑΣ.	ΙΔΡΥΤΗΣ (Ο πρώτος) ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΕΣ
43	XV	ΟΥΑΛΕΝΤΟΣ	«Μέγας άγωγός» του	*		A	Σχετικά καλή	Ούαλης αυτοκράτορας (364 - 378)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
5ος αι.	Στή βάση: Ἀνάγλυφα καί λατινική ἐπιγραφή. Ἐπάνω στό κορινθιακό κιονόκρανο βάση ἀγάλματος μέ ἀετούς στίς γωνίες.	Μέγεθος: Βαθμίδες : 0,60 μ. Βάθρο : 3,00 » Μονολιθικός κορμός : 8,74 » Κιονόκρανο : 1,50 » Βάση ἀγάλματος : 2,70 » Ὀλικό ὕψος : 16,54 »	—	—	Kız taşı
4ος αι.	Ἀνάγλυφα σέ συνεχή ἐλισσόμενη ταινία περιέβαλαν τόν κορμό τῆς στήλης, πού ἔφερε τό ἄγαλμα τοῦ Θεοδοσίου.	Ἡ μορφή τῆς στήλης ἐπανελάμβανε, μέ ἀρκετήν ἀκρίβεια, τή μορφή τῆς περιώνυμης στήλης τοῦ Τραϊανοῦ στήν Παλαιά Ρώμη, ἀλλά τό μέγεθος ἦταν διπλάσιο (περίπου 50 μ.).	Τά ἀνάγλυφα τῆς στήλης παρίσταναν ἐκστρατείες τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α', κυρίως ἐνάντια στούς Γότθους. Μερικά ἀπ' αὐτά σώζονται ἐντελῆ στήν ἀκρόπολη τοῦ Μπαγιαζήτ. ἀντίκρου στή θριαμβευτική ἀγίδα τοῦ Θεοδοσίου.		
478 π.Χ. 330 μ.Χ.	Ἐπάνω στή τρία κεφάλια τῶν φιδιῶν, πού περιτυλιγμένα ἀποτελοῦν τόν κορμό τῆς στήλης, ὑπῆρχε ἄλλοτε τριπόδι πού σήκωνε χρυσό βάζο.	Ἡ στήλη στήθηκε μπροστά στό ναό τοῦ Ἀπόλλωνα, στούς Δελφούς ἀπό τίς 31 ἑλληνικές πόλεις ὡς ἀναμνηστική τῆς νίκης τῶν Πλαταιῶν. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος μετέφερε τή στήλη στή Νέα Ρώμη, τό τριπόδι καί τό βάζο ἔλειπαν.	—	—	Burnalı sütun
			Τά κεφάλια τῶν φιδιῶν χάθηκαν κατά τό 17ο αἶωμα, ἐκτός ἀπό τήν ἐπάνω σιαγόνα τοῦ ἐνός πού φυλάγεται στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο. Σημερινό ὕψος: 5 μ.		

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ		
			ΕΤΟΣ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
368	Ἐπιβλητική κατασκευή ἀπό λαξευτούς λίθους. Ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς χαρακτηριστικές μορφές τῆς πόλης.	Τό ὕδραγωγεῖο μετέφερε τό νερό ἀπό τόν 4ο στόν 3ο λόφο, ὅπου μαζευόταν στό Nymphaeum majus, στό φόρο τοῦ Ταύρου, καί τροφοδοτοῦσε τό Παλάτι. Ἐπισκευάσθηκε ἐπανεπιλημμένα κατά τή βυζαντινή περίοδο. Ἔιχε μήκος 1000 μέτρα.			Bozdoğan Kemerı
			Ἐπανεπιλημμένες ἐπισκευές κατά τήν ὀθωμανική περίοδο. Σήμερα τά δύο ἄκρα του λείπουν. Ἀπό τό ἀρχικό του μήκος ἀπομένουν 920 μέτρα. Σημερινό μέγιστο ὕψος: 26.50 μ.		

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α΄	324-337
Κωνσταντίνος	337-361
Ίουλιανός ο Παραβάτης	361-363
Ίωβιανός	363-364
Ουάλης	364-378
Θεοδόσιος Α΄	379-395
Άρκάδιος	395-408
Θεοδόσιος Β΄	408-450
Μαρκιανός	450-457
Λέων Α΄	457-474
Λέων Β΄	474
Ζήνων	474-475
Βασιλίσκος	475-476
Ζήνων (2η φορά)	476-491
Άναστάσιος Α΄	491-518
Ίουστίνος Α΄	518-527

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Α΄	527-565
Ίουστίνος Β΄	565-578
Τιβέριος Α΄ Κωνσταντίνος Β΄	578-582
Μαυρίκιος	582-602
Φωκάς	602-610
Ήρακλειος	610-641
Κων/τίνος Γ΄ Ήρακλεωνάς	641
Ήρακλεωνάς (μόνος)	641
Κωνσταντίνος Β΄	641-668
Κων/τίνος Δ΄ Πιργωνάτος	668-685
Ίουστινιανός Β΄	685-695
Λεόντιος	695-698
Τιβέριος Β΄ Ήσιμαρος	698-705
Ίουστινιανός Β΄ (2η φορά)	705-711
Φιλιππικός Βαρδάνης	711-713
Άναστάσιος Β΄	713-715
Θεοδόσιος Γ΄	715-717
Λέων Γ΄	717-741
Κων/τίνος Ε΄ Κοπρώνυμ.	741-775
Λέων Δ΄	775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ΄	780-797
Ειρήνη	797-802
Νικηφόρος Α΄	802-811
Σταυράκιος	811
Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβής	811-813
Λέων Ε΄	813-820
Μιχαήλ Β΄	820-829
Θεόφιλος	829-842
Μιχαήλ Γ΄	842-867

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ
867 - 1056

Βασίλειος Α΄ Μακεδών	867-886
Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός	886-912
Άλεξάνδρος	912-913
Κωνσταντίνος Ζ΄	
ο Πορφυρογέννητος	913-959
Ρωμανός Λεκαπηνός	920-944
Ρωμανός Β΄	959-963
Νικηφόρος Β΄ Φωκάς	963-969
Ίωάννης Α΄ Τζιμισκής	969-976
Βασίλειος Β΄	
ο Βουλγαροκτόνος	976-1025
Κωνσταντίνος Η΄	1025-1028
Ρωμανός Γ΄ Άργυρός	1028-1034
Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγών	1034-1041
Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης	1041-1042
Ζωή και Θεοδώρα	1042
Κωνσταντίνος Θ΄	
Μονομάχος	1042-1055
Θεοδώρα (2η φορά)	1055-1056
Μιχαήλ ΣΤ΄ ο	
Στρατιωτικός	1056-1057
Ίσαάκ α΄ Κομνηνός	1057-1059

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΔΟΥΚΩΝ
1059 - 1078

Κων/τίνος Γ΄ Δούκας	1059-1067
Ευδοκία Μακρεμ- βολίτισσα	1067
Ρωμανός Δ΄ Διογένης	1068-1071
Ευδ. Μακρ. (2η φορά)	1071
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας	
ο Παραπινάκης	1071-1078
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανιάτης	1078-1081

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΚΟΜΝΗΝΩΝ
1081 - 1185

Άλέξιος Α΄ Κομνηνός	1081-1118
Ίωάννης Β΄	1118-1143
Μανουήλ Α΄	1143-1180
Άλέξιος Β΄	1180-1183
Άνδρόνικος Α΄	1183-1185

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΑΓΓΕΛΩΝ
1185 - 1204

Ίσαάκ Β΄ Άγγελος	1185-1195
Άλέξιος Γ΄	1195-1203
Ίσαάκ Β΄ (2η φορά)	
και Άλέξιος Δ΄	
Άγγελιοι	1203-1204
Άλέξιος Ε΄ ο	
Μούρτζουφλος	1204

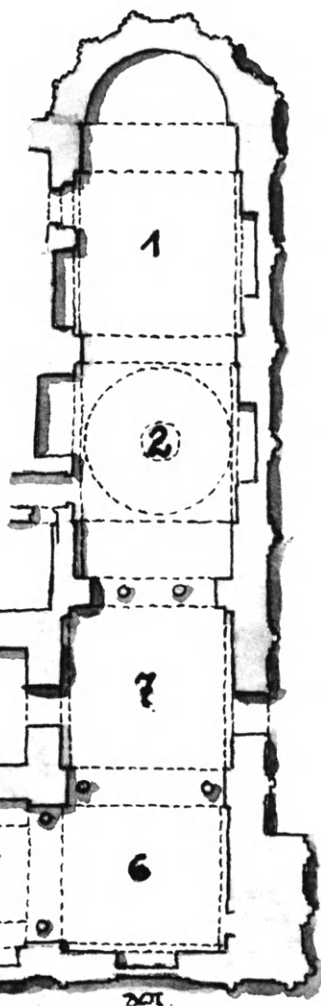
ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ
1204 - 1261

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ
1261 - 1453

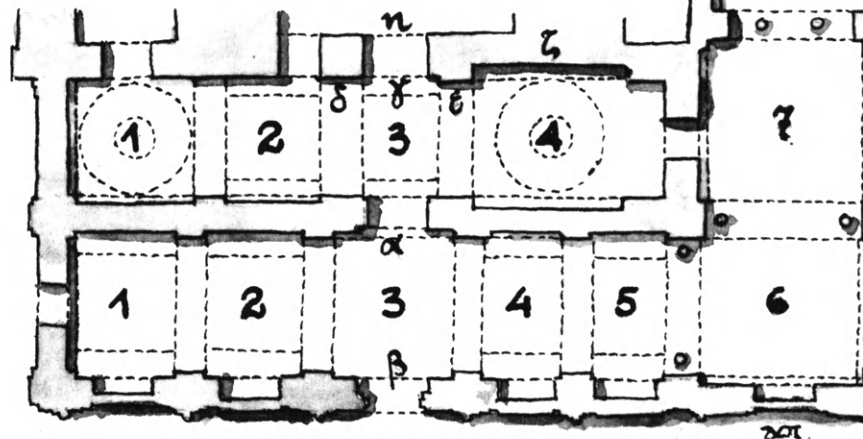
Μιχαήλ Η΄	
Παλαιολόγος	1261-1282
Άνδρόνικος Β΄	
Παλαιολόγος	1282-1328
Μιχαήλ Θ΄	
(Συναυτοκράτορας)	1295-1320
Άνδρόνικος Γ΄	
Παλαιολόγος	1328-1341
Ίωάννης Ε΄	
Παλαιολόγος	1341-1391
Ίωάννης ΣΤ΄	
Καντακουζηνός	1347-1354
(Άντυαυτοκράτορας)	
Άνδρόνικος Δ΄	
Παλαιολόγος	1376-1379
Ίωάννης Ζ΄	
Παλαιολόγος	1390
Μανουήλ Β΄	
Παλαιολόγος	1391-1425
Ίωάννης Η΄	
Παλαιολόγος	1425-1448
Κωνσταντίνος ΙΑ΄	
Παλαιολόγος	1449-1453
(Δραγάτης)	

ΑΛΩΣΗ
1453

ΕΙΔΟΣ	Παράσταση	Χώρος	Διαμέρ.	Εικόνες	
				Θόλ.	Τοίχ.
ΨΗΦΙΔΩΤΑ	Ἡ γενεαλογία τοῦ Ἰ. Χριστοῦ	Ἐσωνάρθ.	1,4	74	—
	Ὁ κύκλος τῆς ζωῆς τῆς Θεοτόκου	»	1-3	9	8
	Ὁ κύκλος τῆς παιδ. ἡλικ. τοῦ ΧΡ.	Ἐξωνάρθ.	1-7	—	12
	Ὁ κύκλος τῆς διδασκαλίας τοῦ ΧΡ.	»	1-7	28	—
	Προσωπογραφίες τῶν ἁγίων	»	1-5	36	5
ΝΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ	Ἄνάσταση καὶ Β' Παρουσία	Παρεκκλ.	1	7	2
	Οἱ παραστάσεις τοῦ τροῦλλου	»	2	16	—
	Προφητεῖες γιὰ τὴ Θεοτόκο	»	1,2	4	5
	Οἱ ψυχές τῶν Δικαίων	»	2	1	1
	Προσωπογραφίες	»	1,2	4	27

- α: Ἰησοῦς Χριστός ἡ Χώρα τῶν Ζώντων
 β: Μητηρ Θεοῦ, ἡ Χώρα τοῦ Ἀχωρήτου
 γ: Ἐνθρονος Χριστός καὶ Κτήτορας
 δ: Ἀπόστολος Πέτρος
 ε: Ἀπόστολος Παῦλος
 ζ: Δέηση
 η: Κοίμησις τῆς Θεοτόκου

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Α

'Από την 'Αλωση έως τό τζαμί Μπαγιαζήτ, 1453-1506

Τά τζαμιά πού χτίστηκαν στή νέα Πρωτεύουσα κατά τά πρώτα πενήντα χρόνια μετά τήν 'Αλωση, ανήκουν μέν στους καθιερωμένους τύπους πού διαμορφώθηκαν στήν Προύσα καί συνεχίστηκαν στήν 'Αδριανούπολη, παρουσιάζουν όμως τάση πρὸς εξέλιξη, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἀπαγκίστρωση ἀπὸ τίς αὐστηρές ἀρχές πού διαμόρφωσαν τούς τύπους. Γι' αὐτό ἡ περίοδος αὐτή, πού ἐτοιμάζει τήν ἐπόμενη κλασική περίοδο, μπορεῖ νά χαρακτηρισθεῖ ὡς ἁ ρ - χ α ῖ κ ἡ.

Χαρακτηριστικά

α. Τό μέγεθος στά πολύτρουλλου τύπου λαϊκά τζαμιά περιορίζεται σημαντικά (εἴκοσι τροῦλλοι στήν Προύσα, ἑννέα στήν 'Αδριανούπολη, μόνον ἕξι στήν 'Ισταμπούλ).

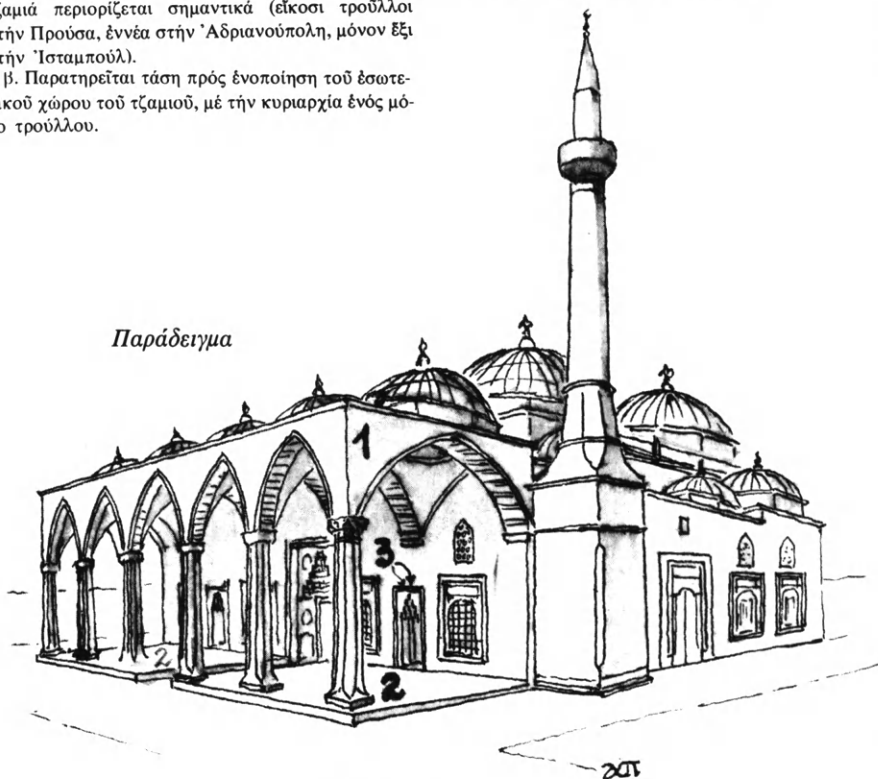
β. Παρατηρεῖται τάση πρὸς ἐνοποίηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ τζαμιοῦ, μέ τήν κυριαρχία ἐνός μόνο τροῦλλου.

γ. Γενικεύεται ἡ ἀποκλειστική χρήση μόνο τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου σέ κάθε εἶδους χώρο.

δ. Στή στοά πού ἐκτείνεται, κατά κανόνα, σέ ὄλο τό μήκος τῆς κύριας ὁδοῦ (Son cemaat yeri: 1) γενικεύεται ἡ κιονοστοιχία (ἀντὶ τῆς πεσσοστοιχίας).

ε. Ἐνα μεγάλο βῆμα γιά τή μελλοντική εξέλιξη τῆς μορφολογίας τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς ἐπόμενης κλασικῆς περιόδου εἶναι ἡ χρήση τοῦ ἡμιτρουλλίου, πού ἐφαρμόζεται κατά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε μέ κάποια ἀδεξιότητα (Στό τζαμί τοῦ Atik Ali Paşa, παραδείγματος χάρι, τά λοφία τοῦ ἡμιτρουλλίου φθάνουν σχεδόν ὡς τό δάπεδο).

Παράδειγμα

Τό τζαμί τοῦ Μαχμούτ Πασᾶ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Β

‘Από τό τζαμί τοῦ Μπαγιαζήτ ἕως τόν Μαχμούτ Α΄, 1506-1730

‘Ο δέκατος ἕκτος αἰώνας εἶναι γιά τήν ὀθωμανική ἀρχιτεκτονική, περίοδος ἀκμῆς καί ὀριμότητας, κατά τήν ὀποία διαμορφώνεται ἡ κλασική τῆς μορφολογία σέ ἔργα μνημειώδη.

Σ’ ὀλη αὐτή τήν περίοδο δεσπόζει ἡ προσωπικότητα τοῦ μακρόβιου ἀρχιτέκτονα Σινάν, μέ τό δημιουργικό του δαιμόνιο, πειραματίζεται συνεχῶς, γιά νά καταλήξει σ’ ἕνα κορυφαῖο ἔργο, τό τζαμί Σελιμιγιέ τῆς Ἀδριανούπολης. Οἱ συνεργάτες καί οἱ διάδοχοί του ἐφαρμόζουν τίς ἀρχές του, γι’ αὐτό καί πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀρχηγός Σχολῆς: Τῆς Κλασικῆς.

Χαρακτηριστικά

α. Ἡ ἐντύπωση στό ἐσωτερικό εἶναι στατική. Καμιά δάσταση δέν κυριαρχεῖ. Τά ὀδρια καθορίζουν τό χῶρο μέ ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Ἐνα στερεό περίβλημα, σάν κρουστάλλινο, περιβάλλει τόν πιστό, πού

ἔχει τήν ἐντύπωση ὀτι βρίσκεται μέσα σ’ ἕνα χῶρο ἤρεμο καί οὐδέτερο.

β. Πλάγια κλίτη, ἡ ἄλλοι δευτερεύοντες χῶροι, ἀνοίγονται πρὸς τόν κεντρικό.

γ. Ὁ φωτισμός εἶναι παντοῦ ὀμοιόμορφος.

δ. Στό ἐξωτερικό τοῦ κτιρίου ἀντανακλάται τό ἐσωτερικό του. Ἀριστοτεχνικά διαρθρωμένο τό ἐξωτερικό παρουσιάζει σαφήνεια στή συγκρότησή του: Κάτω ὀ κύβος τοῦ χῶρου καί ἀπό πάνω του οἱ ἄλλεπάλληλοι τρουῖλλοι πού πυργώνονται ἀρμονικά καί καταλήγουν στόν κεντρικό πού συμπληρώνει τήν πυραμίδα τους.

Στή «συμφωνική» αὐτή σύνθεση ἀποτελοῦν μία «μελωδική» ἀντίθεση οἱ λεπτοί, κατακόρυφοι μιναρέδες, σάν χέρια πού ἀνατείνονται ἱκετευτικά πρὸς τόν Ἄλλάχ!

Παράδειγμα

Τό τζαμί τοῦ Σελζαντέ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Γ

'Από Μαχμούτ τόν Α' έως τόν 'Απτούλαζήζ, 1730-1876

Κατά τή βασιλεία του 'Αχμέτ Γ' (1703 - 30) έμφανίζονται στήν αυτοκρατορία τά πρώτα εϋρωπαϊκά διακοσμητικά στοιχεία (Τζαμί του Χεκίμογλου 'Αλή Πασά: 1734), τά όποια τότε δέν παίζουσι ουσιαστικό ρόλο. Στά επόμενα 25 χρόνια όμως κατακλύζουσι κυριολεκτικά τό διάκοσμο (Τζαμί Νούρ-ου-'Οσμаниγιέ: 1748). Τό αποτέλεσμα είναι διακοσμητικά κυρίως, αλλά και ουσιαστικότερα στοιχεία του Εϋρωπαϊκού Μπαρόκ νά συνδυασθούσι μέ τά έντόπια αρχιτεκτονικά δεδομένα, όποτε γεννιέται ένας νέος, άντικλασικός ρυθμός, πού θέ μπορούσε νά όνομασθεί Τουρκικό Μπαρόκ.

'Ακολούθησε τό Style Empire τής Εϋρώπης, πού έμφανίστηκε κι αυτό στήν Τουρκία (έπί Μαχμούτ Β': 1808 - 39) και μετά, άφησε τή θέση του σ' ένα Νεοκλασικό (εϋρωπαϊκό) Ρυθμό (Τζαμί του Ντολμά μπαχτσέ: 1853).

'Επί 'Απτούλαζήζ (1867-76) τό πανευρωπαϊκό φαινόμενο του 'Εκλεκτικισμού —δπου ανακατώνονται διάφοροι ρυθμοί — φθάνει και στήν Τουρκία (Τζαμί Βαλιντέ στο 'Ασκαρά: 1871).

Χαρακτηριστικά

- α. Ένας, μοναδικός τρούλλος καλύπτει τόν κυβικό χώρο του τζαμιού.
- β. Κυριαρχεί ό κατακορυφισμός στον έσωτερικό χώρο.
- γ. Τό «μιχράπ» τοποθετείται σέ εξέχουσα άψίδα (επίδραση των ναών).
- δ. 'Ο τρούλλος διαθέτει τύμπανο.
- ε. Στή διαμόρφωση του περιβλήματος του χώρου κυριαρχούσι τά ξενικά στοιχεία.
- στ. Καταργούσι τά μολυβδοσκεπάστα, κωνικά, ξύλινα «κιουλάχια» των μιναρέδων, τά όποια κτίζονται πέτρινα και μέ ποικίλα σχήματα.
- ζ. 'Υπάρχει πάντα αυτοτελές «κίοςκι» γιά τό σουλτάνο, προσαρτημένο στο τζαμί.

Παράδειγμα

Τζαμί Νούρ -ου- 'Οσμаниγιέ.

ΤΥΠΟΣ: Α

Πολύτρολλος Τύπος

Προέλευση

Από τον αρχικό τύπο του πρωτοϊσλαμικού τζαμιού, μορφής «υπόστυλης αθουσας», με την αντικατάσταση της επίπεδης στέγης με τρούλλους.

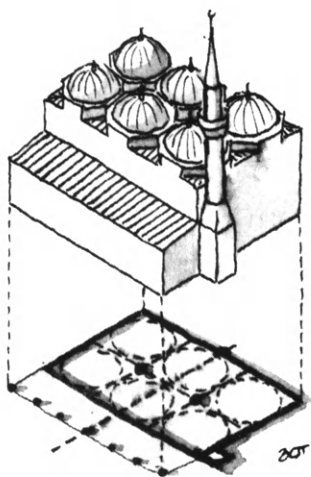
Χαρακτηριστικά

Χωρισμός της επιφάνειας που θα καλυφθεί σε τετράγωνα, με τόξα σε κάθε μία από τις πλευρές τους, επάνω στα όποια εδράζεται από ένας τρούλλος.

Στην κοινή κορυφή τεσσάρων τετραγώνων, ένα στήριγμα (πεσσός, ή κολόνα).

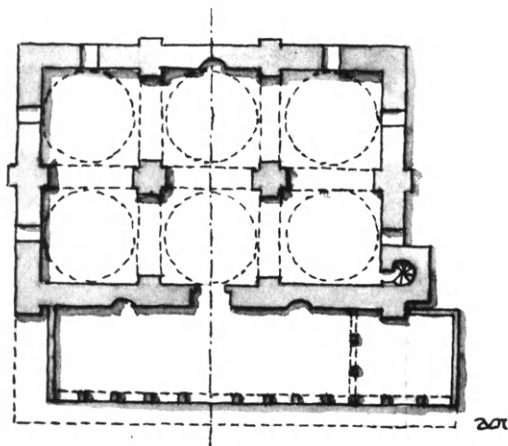
Επειδή το σύστημα επιδέχεται απεριόριστη αύξηση, προς όλες τις διευθύνσεις, είναι πρόσφορο για λαϊκά τζαμιά (Ulu camii), όπου συρρέει πολύ πλήθος (τυπικό παράδειγμα το Ούλου τζαμί της Προύσας).

Επειδή με την άκμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας το πρόβλημα του «μεγάλου τζαμιού» αντιμετώπιστηκε, μετά την Άλωση, με τον χαρακτηριστικά κωνσταντινουπολίτικο τρόπο του αυτοκρατορικού τζαμιού, με τον πελώριο κεντρικό τρούλλο, το πολύτρολλο σύστημα έχασε την αρχική σημασία, εφαρμοζόμενο μόνο —σάν μία ανάμνηση του τύπου του πρωτοϊσλαμικού τζαμιού— σε τεμένη με μικρές σχετικά διαστάσεις (εξάτρολλο).

Προσαρμοστικότητα

Ο κατά πλάτος εκτεινόμενος χώρος είναι σύμφωνος προς τις απαιτήσεις της ομαδικής προσευχής, με μόνο μειονέκτημα την παρουσία των στηριγμάτων, και μάλιστα όταν πρόκειται για πεσσούς.

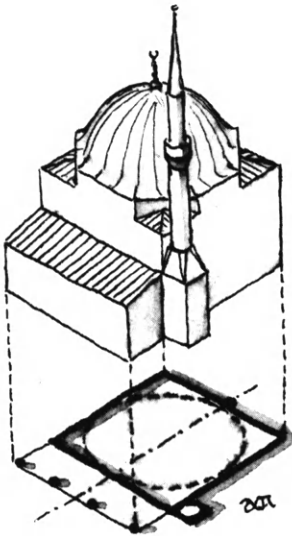
Το τζαμί του Ζιντζιρλικουγιού.

ΤΥΠΟΣ: Β

Μονότρουλλος Τύπος

Προέλευση

Ο απλούστερος δυνατός τύπος τρουλλωτού χώρου. Έφαρμόστηκε από τους οθωμανούς από τα πρώτα τους βήματα (Νίκαια, Προύσα). Συνεχίστηκε ή εφαρμογή του κυρίως σε μικρά τζαμιά.

Παραλλαγές

B₁: Προσθήκη προς τὰ πλάγια δύο χαμηλότερων χώρων.

B₂: Προσθήκη προς τὰ εμπρός χώρου με υπερώο.

B₃: Αύξηση του τετράγωνου χώρου προς 3 διευθύνσεις με υπερώα.

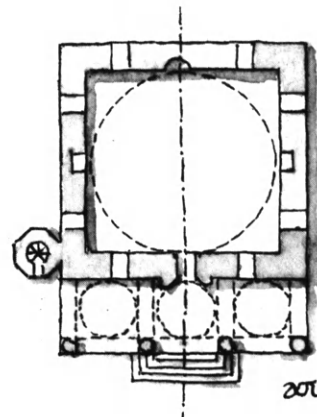
B₄: Μονότρουλλο οκταγωνικό κτίριο (έφαρμόστηκε τό 17ο αιώνα).

Χαρακτηριστικά

Μοναδικός τρουλλος καλύπτει τετράγωνο χώρο.

Προσαρμοστικότητα

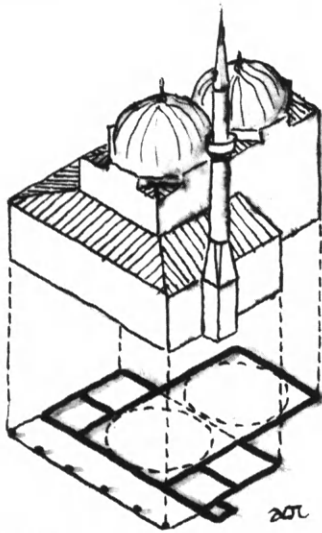
Τό τετράγωνο σχήμα μπορεί νά θεωρηθεί τό άκραιο έπιτρεπτό όριο τής προσαρμοστικότητας του κτιρίου στην κατά πλάτος έκταση των παράλληλων στοιχων των πιστών κατά την ομαδική προσευχή. Τό σχήμα κατά συνέπεια μπορεί νά θεωρηθεί, άν όχι τό ιδεώδες, τουλάχιστον τό καλύτερα προσαρμοσμένο από λειτουργική άποψη ύστερ' από τό κατά πλάτος τοποθετημένο όρθογώνιο. Πλεονέκτημα του τύπου πρέπει νά θεωρηθεί ή έλλειψη όποιοδήποτε στηρίγματος στον έσωτερικό χώρο.

Τζαμί του Φιρούζ άγά.

ΤΥΠΟΣ: C

Τύπος άναστραμμένου ταῦ

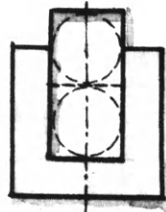

Προέλευση

Γιά νά καθορίσουμε τήν προέλευση τοῦ τύπου πρέπει νά στραφοῦμε πρὸς ὀρισμένα τζαμίά τῆς Προύσας (Μουράτ, Γιλδιρίμ) πού εἶχαν διπλό προορισμό: Προσευχή καί κάποιες λαϊκές ὑπηρεσίες (π.χ. Δικαιοσύνη). Τό κτίριο τότε παίρνει μορφή ἀνάλογη πρὸς τοῦ Μεντρεσέ, πού εἶχε ἐπίσης διπλό προορισμό: Διδασκαλία καί προσευχή. Ὁ μεντρεσές γενικά χαρακτηρίζοταν ἀπό μιά αὐλή πρὸς τήν ὁποία ἀνοίγονταν ὀρισμένα εἰβάν (αἰθούσες μέ τρεῖς τοίχους). Στή Μ. Ἀσία ἡ αὐλή, γιά λόγους κλιματολογικούς, καλύφθηκε, παίρνοντας τή μορφή σκεπαστῆς αἰθούσας. Στά τζαμίά τῆς Προύσας, πού ἀναφέραμε, βρίσκουμε τήν αἰθουσα-αὐλή, μέ κρήνη στή μέση (πού δείχνει τή σχέση της μέ τήν ἀνοιχτή αὐλή) ὅπου ἀνοίγονται τρία εἰβάν. Δωμάτια συμπληρώνουν τό κτίριο ὡς ἀναστραμμένο T. Στή σύνθεση αὐτή τό ρόλο τζαμιού παίζει τό εἰβάν πού βρίσκεται στόν ἴδιο κατά μήκος ἄξονα μέ τήν αἰθουσα-αὐλή. Τό δάπεδο τοῦ εἰβάν αὐτοῦ εἶναι ὑπερψωμένο. Στήν Ἰστανμπούλ ἡ διαφοροποίηση τῶν χώρων καταργεῖται. Πλάγια εἰβάν δέν ὑπάρχουν πάντοτε. Τό κεντρικό εἰβάν μέ τήν αἰθουσα-αὐλή ἀποτελοῦν ἐνιαῖο χώρο μέ δύο τρούλλους.

Χαρακτηριστικά: Ἡ κυριαρχία τοῦ δίτρουλου ὑψηλότερου χώρου.

Προσαρμοστικότητα: Ἡ κυριαρχία τοῦ κατά μήκος ἄξονα ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τῆς ὁμαδικῆς προσευχῆς.

C₁: Βοηθητικοί χώροι σέ τρεῖς πλευρές.

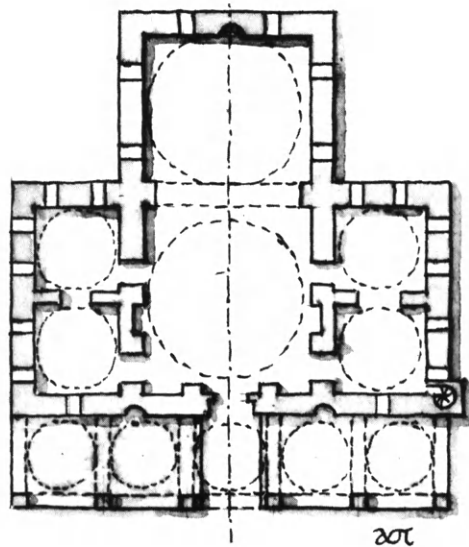
C₂: Περιορισμός τοῦ κατά μήκος ἄξονα μέ τή χρήση ἑνός ἡμιτρούλλιου.

C₃: Ἐνιαῖος χώρος, μέ τήν κατάργηση τῶν βοηθητικῶν. (Μόνο προσευχή).

C₄: Περιορισμός τοῦ κατά μήκος ἄξονα μέ τήν κατάργηση τοῦ ἑνός τρούλλου.

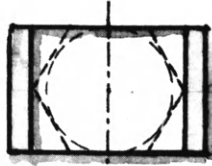
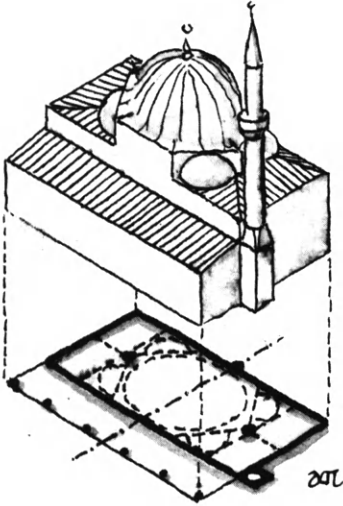

201

ΤΥΠΟΣ: D

Τύπος με έξι στηρίγματα

Παραλλαγές

D₁: Περιορισμός των πλάγων «περυγών» σε στενές στοές με υπέρωα.

D₂: Περιορισμός του χώρου μόνο στην περιοχή του κεντρικού τρούλλου. κανένα ελεύθερο στηρίγμα.

D₃: Αύξηση του χώρου κατά τις τρεις πλευρές. (Τέσσερα ελεύθερα στηρίγματα.)

Τό τζαμί του Σινάν πασά.

Προέλευση

Ο τύπος διαμορφώθηκε, και μάλιστα σε μνημειώδη κλίμακα, στην Άνδριανούπολη (Υς Şerefeîli camii) και αποτελεί την πρώτη προσπάθεια να καλυφθεί ο ιδεώδης για την ομαδική προσευχή κατά πλάτος εκτεινόμενος χώρος με ένα κυρίαρχο τρούλλο, δορυφορούμενο από άλλους μικρότερους.

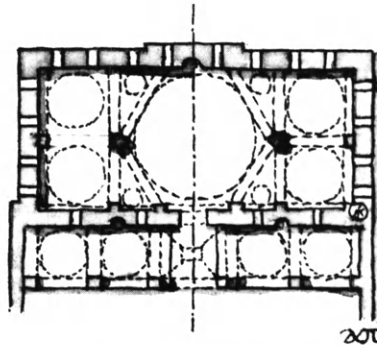
Χαρακτηριστικά

Τό εξάγωνο δπου στηρίζεται ό τρούλλος. Μόνο δύο στηρίγματα —στό βασικό τύπο— είναι ελεύθερα στον εσωτερικό του χώρου.

Προσαρμοστικότητα

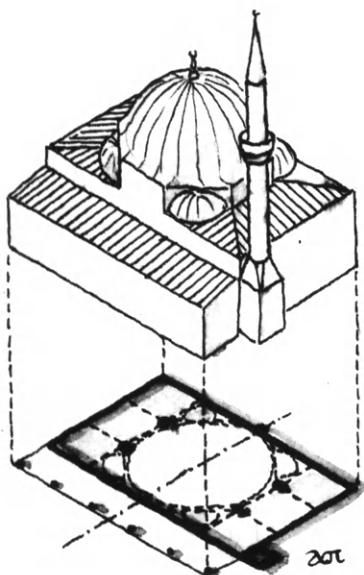
Η κυριαρχία του κατά πλάτος άξονα και ό περιορισμός στό ελάχιστο των ελεύθερων στηριγμάτων εξυπηρετούν τις απαιτήσεις της ομαδικής προσευχής.

Παράδειγμα

ΤΥΠΟΣ: E

Τύπος με όκτώ στηρίγματα

Προέλευση

Ἡ ἔδραση τοῦ τρούλλου ἐπάνω σέ ὀκτώ στηρίγματα εἶναι ἐπιθυμητή καί διότι ἡ μετάβαση ἀπό τό ὀκτάγωνο στόν κύκλο δέν παρουσιάζει δυσκολία, ἀλλά καί διότι τό βάρος του διαμοιράζεται σέ περισσότερα στηρίγματα, τῶν ὁποίων ἡ διατομή εἶναι κατά συνέπεια μικρότερη. Ἡ διάθεση νά λεπτύνει τά στηρίγματα ὀδήγησε πιθανῶς τόν Σινάν στή δημιουργία αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τόν ἐπανάλαβε ὕστερα σέ διάφορες παραλλαγές καί τελικά, χάρι σ' αὐτό τόν τύπο, κατόρθωσε νά πραγματοποιήσει – μεταφέροντας τά ὀκτώ στηρίγματα στό περίβλημα τοῦ χώρου – ἱκανοποιητική λύση τοῦ προβλήματος τῆς ὁμαδικῆς προσερχῆς σέ κλειστό χώρο, στό τέμενος Selimiye στήν Ἀδριανούπολη πού θεωρεῖται τό ἀριστούργημα τοῦ Σινάν καί γενικά τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Χαρακτηριστικά

Τό ὀκτάγωνο ὅπου στηρίζεται ὁ τρούλλος καί τὰ λεπτότερα σχετικά μέ ἄλλους τύπους στηρίγματα.

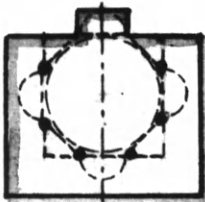
Προσαρμοστικότητα

Σχετικά μέ τόν τύπο D καί παρά τήν παρουσία τεσσάρων (ἀντί δύο) ἐλευθέρων στηριγμάτων, ὁ χώρος πού καλύπτει ὁ κύριος τρούλλος εἶναι πιά εὐρύχωρος.

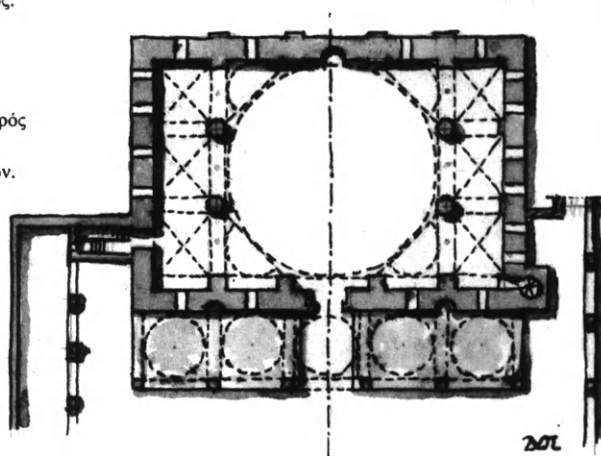
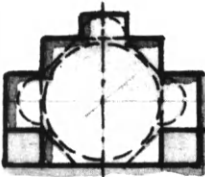
Παραλλαγές

Ε₁: Ἡ διαπλάτυνση τοῦ χώρου ἐξασφαλίζεται μέ πλάγια ὑπερῶα ἐπάνω σέ κλειστούς χώρους.

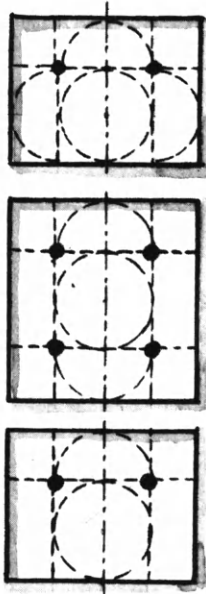
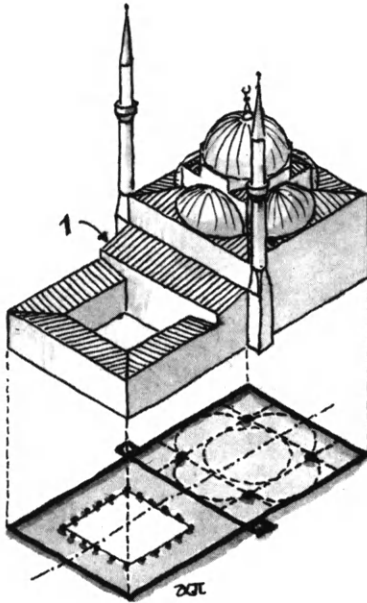
Ε₂: Ὁ χώρος διευρύνεται πρός τρεῖς διευθύνσεις, μέ τήν προσθήκη ἡμιτρουλλίων.

Παράδειγμα: Τό τζαμί τοῦ Ρουστέμ πασᾶ.

ΤΥΠΟΣ: F

Μνημειώδης τύπος

Παραλλαγές

F₁: Τρία ήμισυρούλλια, που μετατρέπουν το χώρο σε ορθογώνιο κατά πλάτος τοποθετημένο.

F₂: Δύο ήμισυρούλλια, με συνέπεια να τονισθεί ο κατά μήκος άξονας.

F₃: Ένα ήμισυρούλλιο με το αποτέλεσμα του F₁.

Προσαρμοστικότητα

Ο τετράγωνος χώρος σάν άκραιο δριο προσαρμογής τής κατά στοιχους ομαδικής προσευχής, είναι εξυπηρετικός με μόνο μειονέκτημα τήν παρουσία των άναπόφευκτων τεσσάρων στηρηγμάτων.

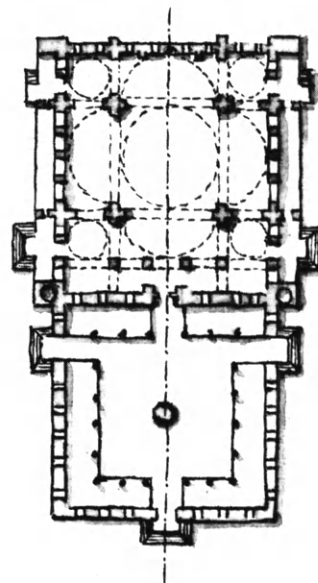
Πρόέλευση

Ο τύπος προέκυψε από τήν ανάγκη διμιοιργίας χώρου κατάλληλου γιά τήν ομαδική προσευχή, όσο τό δυνατό μεγαλύτερου πλήθους (τό αντίστοιχο του πολύτρουλλου Ούλου τζαμι) σε συνδυασμό με τήν κυριάρχηση ενός μνημειώδους τρούλλου. Φυσικό ήταν στήν περίπτωση αυτή νά μελετηθεί ή Άγία Σοφία πού αποτελούσε τή λύση του ίδιου προβλήματος σε προγενέστερη εποχή. Οι οθωμανοί αρχιτέκτονες χειρίστηκαν τό επικίνδυνο οικόδομικό σύστημα τής αντίστηριξης των ώθήσεων του μεγάλου τρούλλου με αντίθετες ώθήσεις άλλων τρούλλων, με άρκετή μισεστρία καί, άπαλλαγμένοι όπως ήταν από τους περιορισμούς πού επέβαλε ή διατήρηση τής δρομικής διάταξης, έπιμελήθηκαν τήν εξωτερική εμφάνιση των έργων τους.

Τά τεμένη του τύπου αποτελούν τήν ύψηλότερη έκφραση τής οθωμανικής αρχιτεκτονικής.

Χαρακτηριστικά

Ο χώρος είναι τετράγωνος καί καλύπτεται από ένα κεντρικό τρούλλο δορυφορούμενο από όρισμένο αριθμό ήμισυρούλλιων. Λογική διάρθρωση καί εκκρίνεια στή σύνθεση.

Παράδειγμα: Τό Γενί τζαμί.

ΤΖΑΜΙΑ: 1

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
44	VII	<p>Συγκρότημα του AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA</p> <p>Cami - Türbe - Kütüphane Sebil - Mektep - 4 καταστήματα</p>	*	B	B ₁	<p>Χουσεΐν Πασάς Μέγας Βεζύρης (1697 - 1702) Μουσταφά του Β'</p>
45	IV	<p>Συγκρότημα του ATİK ALİ PAŞA</p> <p>Cami - Türbe - Medrese - Tekke - Çeşme (1754) - Ιμαρετ (κατεδαφίστηκε).</p>	* *	A	C ₁	<p>Εύνουχος Άλη Πασάς Μέγας Βεζύρης (1501 - 1503) του Μπαγιαζήτ Β'</p>
46	XXI	<p>Συγκρότημα της ATİK VALİDE</p> <p>Cami - Medrese - Mektep - İmaret - Darulkura (1577) - Darüş şifa - Hamam - Han.</p>	* *	B	D	<p>Σουλτάνα Νούρ - Μπανού Μητέρα του Μουράτ Γ'</p>
47	XVI	<p>Τζαμί στο AZAPKAPI</p>	* * *	B	E ₁	<p>Σοκολλού Μεχμέτ Πασάς Μέγας Βεζύρης (1556 - 1579) του Σελήμ Β'</p>
48	V	<p>Συγκρότημα του BAYAZIT</p> <p>Cami - Türbe, 1: του ίδρυτη, 2: της Selçukhatun, 3: του Μεγ. Βεζ. Reşit paşa (1857) - Medrese - İmaret - Misafir- hane - Kütüphane - Hamam.</p>		B	F ₁	<p>Σουλτάνος Βαγιαζήτ ο Β' (1481 - 1512)</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1700			<p>Ό μεντρεσές δέν διαθέτει αίθουσα διδασκαλίας· γι' αυτό τό σκοπό χρησίμευε τό τζαμί.</p> <p>Τό σχολείο βρισκόταν επάνω από τά τέσσερα καταστήματα.</p> <p>Ό ιδρυτής του συγκροτήματος είναι ό ιδιοκτήτης του σωζόμενου αξιόλογου γυαλιού του Βοσπόρου που φέρει τό όνομά του.</p>
1496			<p>Στη στοά της αΐλης του κολόνες από τόν Φόρο του Κωνσταντινού.</p> <p>Άνακαινίσεις 1896, 1937.</p>
1577-83	<p>Πιθανόν: Νταβούτ άγας</p> <p>(Τό σχέδιο του συγκροτήματος αποδίδεται στον Σινάν.)</p>	<p>Στό Sultan mahfilii ζωγραφική, με προοπτική ψευδομεγέθυνση του χώρου.</p>	<p>Προσθήκη δεύτερου προστώου κατά τό 17ο αιώνα. Κατά τό 18ο αϊ. κατασκευή στό έσωτερικό του τζαμιού νέας σουλτανικής εξέδρας (Sultan mahfilii).</p> <p>Τό νοσοκομείο σήμερα χρησιμεύει ως μαθητική λέσχη ενώ συστάτιο, χάνι και dagulkura (κορανικό σχολείο) αποτελούν στρατιωτική φυλακή.</p>
1577	Σινάν	<p>Ύαλογραφήματα</p> <p>Μαρμάρινο μιμπέρ</p> <p>Νεότερος γραπτός διάκοσμος</p>	<p>Ό όνομασία του τζαμιού από την άνύπαρκτη σήμερα δυτική πόλη του Γαλατά (Porta S. Antonio - Azap kapi), άντικρυ στά ναυπηγεία (1514).</p> <p>Τό 1732 ή Σαλιχά Σουλτάνα, μητέρα του Μαχμούτ Α', έχτισε, ως άφιέρωμα στο τζαμί τή μνημειώδη κρήνη προς τ' άριστερά του.</p> <p>Ριζική άνακαίνιση: 1937 - 1942.</p>
1500-6	<p>Γιακούψαχ</p> <p>Άλη μπίν Άπουλλάχ</p> <p>Γιουσούφ μπίν παπάς</p>	<p>Μοναδικό στην πόλη δείγμα κεραμοπλαστικού διακόσμου στον ένα μιναρέ (ό διάκοσμος του άλλου καταστράφηκε σε μιά άνακαίνισή του).</p>	<p>Τό άρχαιότερο σωζόμενο μνημειώδες τζαμί της πόλης, με πρόσθετες πτέρυγες, όπου ύψώνονται οι μιναρέδες.</p> <p>Τό τζαμί δεσπόζει της πλατείας που συμπίπτει με τόν Φόρο του Θεοδοσίου.</p> <p>Πρός τό άλλο μέρος της πλατείας ό μεντρεσές και τό λουτρό με τά άνάγλυφα της στήλης του Θεοδοσίου στα έμφανή του σήμερα θεμέλια.</p>

ΤΖΑΜΙΑ: 2

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
49	XXI	<p>Συγκρότημα της CEDİT VALİDE Cami - Türbe (άνοιχτό) - Sebil - İmaret (έξω από τον αυλό- γυρο).</p>	*	B	E	<p>Σουλτάνος 'Αχμέτ ό Γ' (1703 - 1730) «Είς μνήμην» της μητέρας του Γκιουλμούς 'Εμετουλλάχ Σουλτάνας</p>
50	VIII	<p>Συγκρότημα του CERRAH PAŞA Cami - Türbe - Medrese (1586) Çeşme - Hamam (χτίστηκε τό 1598, κατεδαφίστηκε τό 1908).</p>	*	B	D ₁	<p>Χειρουργός (τζερράχ) Μεχμέτ Πασάς Βεζύρης (και για λίγο Μέγας Βεζύρης 1598) του Μεχμέτ Γ'</p>
51	VIII	<p>Συγκρότημα του DAVUT PAŞA Cami - Türbe - Çeşme - İmaret (κατεδαφίστηκε) - Medrese Mekter (κατεδαφίστηκε).</p>	*	A	C ₁	<p>'Αλβανός ('Αρναούτ) Νταούτ Πασάς Μέγας Βεζύρης (1483 - 1497) του Μπαγιαζήτ Β'</p>
52	XIX	<p>Τέμενος στο DOLMABAŒE</p>	*	Γ	B	<p>Σουλτάνα Μπέζμ - ι - 'Αλέμ μητέρα 'Απουλμετζήτ Α' (1839 - 1861)</p>
53	XIII	<p>Συγκρότημα του EYUP SULTAN 'Επειδή πρόκειται για τόπο προσκυνήματος, τό τζαμί πε- ριβάλλεται από πλήθος μασωλείων, φιλανθρωπικών κα- ταστημάτων κ. ά.</p>	*	A	;	<p>Μωάμεθ ό Πορθητής Αδξηση: Μουράτ Γ' 'Επανάδρυση: Σελήμ Γ'</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1708		Στά τσινά που κοσμούν τό μικράπ διαπιστώνει κανείς τήν άναμφισβήτητη παρακμή του διακόσμου.	Ή κάτωη επαναλαμβάνει τήν κάτωη του τζαμιού Ρουστέμπασα. Έργου του Σινάν (1561) σε συνδυασμό με μεγάλο τετράγωνο αϊθριο. Τό κτίριο δένεται άκόμη με τήν κλασική παράδοση και με τό διάκοσμο, αλλά ή παρακμή είναι φανερή στις άναλογίες και τά υλικά του. Πάντως ένα άριστοτεχνικά δουλεμένο Sadirvan βρίσκειται στο κέντρο του αϊθρίου.
1593	Νταούτ άγάς		Κατά τό σεισμό του 1894 τό κτίριο υπέστη σοβαρές βλάβες, που όλες δέν επιδιορθώθηκαν ως σήμερα (λείπουν π.χ. οι θόλοι του προστώου και σώζονται μόνο τά θεμέλια ενός δεύτερου προστώου). Έπισκευαστικές έργασίες κατά τό 1960.
1485		Κατά τις επιδιορθώσεις του 1945 άποκαλύφθηκαν μεμονωμένες καλλιτεχνικές επιγραφές στους έσωτερικούς τοίχους.	Κυκλικά πλινθόκτιστα τόξα και διάφορα βυζαντινά κιονόκρυνα στο μεντρεσέ. Τό μικράπ μέσα σε πολυγωνική άψίδα. Άνακείνιση μετά τό σεισμό του 1766. Βλάβες κατά τό σεισμό του 1894. Έπιδιορθώσεις κατά τό 1945.
1853	Καραμπέτ Μπαλιάν	Οι μιναρέδες μιμούνται κορινθιακές κολόνες. Οι έξώστες δηλ. στηρίζονται στα κιονόκρυνα.	Κατά τή συνθήκη της έποχής τό τζαμί συγκοινωνεί προς μικρό παλάτι για τό σουλτάνο, τό όποιο, έδώ είναι συνδυασμένο προς τήν είσοδο.
1458 1591 1798 1800		Πλούσιος διάκοσμος με τσινά διάφορων έποχών στο τζαμί και στο μαυσωλείο του Έγιούπ.	Χτισμένο στον τόπο όπου έπεσε κατά μία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες (670) ό σημαιοφόρος του Προφήτη Μωάμεθ Ebu Eyub el Ensari. Άπό τότε κάθε νέος σουλτάνος, πήγαινε στο τζαμί αυτό για νά ζωσθεί «τό ξίφος του Όσμάν», παίρνοντας έτσι τό θρησκευτικό χρίσμα.

ΤΖΑΜΙΑ: 3

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
54	VII	<p>Συγκρότημα του FATİH</p> <p>Cami (αἶθριο: 1463, κύριο σώμα: 1771) - Türbe - Medrese (8 τόν αριθμό, τὸν ὁποίων τὰ ἐξωτερικά τμήματα ἐξαφανίσθηκαν) - Darüşşifa (ἐξαφανίστηκε) - Tabhane - Kervansaray - İmaret - Kütüphane (ἐξαφανίσθηκαν) Mektep (ἐξαφανίστηκε).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • • • 	<p>A</p> <p>Γ</p>	<p>F₁</p> <p>F</p>	<p>Σουλτάνος</p> <p>Μωάμεθ ὁ Β' ὁ Πορθητής (1451 - 1481)</p> <p>Σουλτάνος Μουσταφάς Γ' (1757 - 1774)</p>
55	XIX	<p>Συγκρότημα του FINDIKLI</p> <p>Cami - Hamam - Sebil (1786). (Κατὰ τὴ διαπλάτυνση τοῦ δρόμου τὸ λουτρό κατεδαφίστηκε καὶ τὸ σεμπίλ μεταφέρθηκε ἀντίκρου.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • • • 	B	D ₁	<p>Μολλά Μεχμέτ Βουσουλή ἐφέντης Καδής (δικαστής) τῆς Πρωτεύουσας.</p>
56	VIII	<p>Συγκρότημα τῆς HASEKİ</p> <p>Cami - Medrese - Mektep - İmaret - Çeşme - Darüşşifa. Ἀργότερα (1634) προσήκη ἀπὸ τὸν Bayram paşa: Medrese Tekke - Türbe - Sebil.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • • 	B	B	<p>Χουρέμ Σουλτάνα σύζυγος τοῦ Σουλεϊμάν Α' Νομοθέτη. (1520 - 1566).</p>
57	VIII	<p>Συγκρότημα τοῦ HEKİMOĞLU ALİ PAŞA</p> <p>Cami - Türbe (1754) - Çeşme (1733) - Kütüphane - Sebil (λεπτὴς ἐπεξεργασίας ἀλλὰ κακῶς ἀνακαινισμένο).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 	Γ	D ₁	<p>Χεκμτζαντέ Ἀλῆ Πασάς</p> <p>Μέγας Βεζύρης τοῦ Μαχμούτ Α' (1730-1754)</p>
58	IX	<p>Συγκρότημα τοῦ İBRAHİM PAŞA</p> <p>Cami - Medrese - Türbe - Hamam</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 	B	B	<p>Εὐνοῦχος Ἴμπραήμ Πασάς Βεζύρης Σουλεϊμάν Α' τοῦ Νομοθέτη</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1463 1771	Σινάν «ό Παλαιός» Μεχμέτ Ταχίρ άγας	Στό σημερινό τζαμί πομπό- δης διάκοσμος σέ ρυθμό νεομαρόκ.	Τό τζαμί είναι χτισμένο στή θέση του βυζαντινού ναού των Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἡ ἀρχική του μορφή είναι γνω- στή ἀπό περιγραφές καί γκραβούρες δέκατου ἑκτου καί δέκατου ἑβδομου αἰώνα. Καταστράφηκε στό σεισμό του 1766. Ξαναχτίστηκε διατηρώντας μόνο τό ἀρχικό του αἶθριο.
1588	Σινάν	Τό sebil πού πρόσθεσε ὁ Μέγας Βεζύρης Γιουσούφ πασάς παρουσιάζει μιά ώραία πρόσωση σέ ρυθμό ροκοκό, μοναδική στό εἶδος της.	Τό κτίριο κάνει ἐντύπωση μέ τήν ἀγωγή ἐμφάνισή του, πού σφείλεται ἀπλῶς καί μόνο στήν τεκτονική του διάρ- θρωση, χάρη στίς πετυχημένες ἀναλογικές σχέσεις τῶν στοιχείων πού τό συγκροτοῦν.
1539	Σινάν (.)	Ἦραϊά τσινιά ἀπό τόν μεν- τρεσέ του συγκροτήματος βρίσκονται σήμερα στό «Μουσεῖο Τσινιῶν», στό Çi- nili Kösk του Τόπκαπου σα- ράι.	Μεγέθυνση του τζαμιού, μέ τήν προσθήκη μιᾶς δευτέρας τρουλλοσκέπαστης αἴθουσας ἀπό κάποιον Χασάν μπέη (1612). Ὑστερ' ἀπό ἀλλεπάλληλες βλάβες ἀπό πυρκαϊές καί σει- σμούς τό συγκρότημα ἀνακαινίστηκε τό 1972.
1734	Ἰμέρ άγας	Τσινιά τῆς παρακμῆς ἀπό τά ἐργαστήρια του Τεκφούρ σα- ράι.	Τό τελευταῖο σημαντικό ἔργο τῆς κλασικῆς νοοτροπίας μέ στοιχεῖα πρωτομαρόκ. Ἐνδιαφέρουσα ἡ μορφή τῆς βιβλιοθήκης, μοναδική στό εἶδος της.
1551	Σινάν	Διάκοσμος ἀπό ἔλεφαντοκό- καλο στίς θύρες. Ἐπιγραφές καί (νεώτερα) τσινιά.	Ἀνακαινίστηκε τό τζαμί καί ξαναχτίστηκε ὁ μιναρές τό 1763. Ὑστερ' ἀπό σεισμό. Τό μαυσωλεῖο ἀνήκει στό εἶδος τῶν «ἀνοιχτῶν» τουρμπέ- δων.

ΤΖΑΜΙΑ: 4

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
59	XXI	<p>Συγκρότημα İSKELE</p> <p>Cami - Medrese - İmaret - Mekter - Tabhane (καταστράφηκε κατά την πυρκαϊά του 1722, μαζί με τό) Hamam</p>	<p>*</p> <p>*</p> <p>*</p>	B	F ₁	<p>Μιχριμάχ Σουλτάνα κόρη του Σουλεϊμάν Α' του Νομοθέτη (1520 - 1566)</p>
60	XII	<p>Συγκρότημα του İVAZ EFENDİ</p> <p>Cami - Medrese - Mekter - Çeşme</p>	<p>*</p>	B	D ₁	<p>Μανάβ 'Αβούζ εφέντης Στρατοδίκης του Μουράτ Γ' (1574 - 1595)</p>
61	XVIII	<p>Συγκρότημα του KILIÇ ALİ PAŞA</p> <p>Cami - Türbe - Merdesse - Sebil Hamam (1583) - 'Αργότρεμα (1732) χτίστηκε προς Β του τζαμιού ή γνωστή με τό δνομα Tophane çeşmesi μνημειώδης κρήνη.</p>	<p>*</p> <p>*</p>	B	F ₂	<p>Κχιλίτς 'Αλή πασάς 'Αρχιναύαρχος του Μουράτ Γ' (1574 - 1595)</p>
62	VI	<p>Συγκρότημα του LALELİ</p> <p>Cami - Türbe - Sebil - İmaret - Medrese (διώροφος) - Hamam (έξαφανίστηκε).</p>	<p>*</p> <p>*</p>	Γ	B ₂	<p>Σουλτάνος Μουσταφάς Γ' (1757 - 1774)</p>
63	VI	<p>Συγκρότημα του MAHMUT PAŞA</p> <p>Cami - Hamam (1467) - Türbe (1473) Medrese (1472, έξαφανίστηκε) - Mekter, İmaret (έγνωστη ή άκριβής τους θέση) Çeşme - Kütüphane - Ίσως και τό γειτονικό: Kürkcüler hani.</p>	<p>*</p> <p>*</p>	A	C ₁	<p>Μαχμούτ πασάς Μέγας βεζύρης (1454 - 1467) του Μωάμεθ Β' του Κατακτητή.</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1548	Σινάν	«Μιμπέρ» από διάτρητο μάρμαρο.	Στό νεκροταφείο πίσω από το τζαμί είναι θαμμένα πολλά μέλη της οικογένειας του Ρουστέμ πασά, συζύγου της σουλτάνας Μιχριμάχ. Οι τάφοι του Σινάν πασά (άδελφού του Ρουστέμ πασά) και του γιού του Όσμάν, είναι χαρακτηριστικά δείγματα της κλασικής εποχής.
1586	Σινάν (:)	Τσινιά στο μιχράπ, από τά εργαστήρια της Νίκαιας.	Τό τζαμί είναι χτισμένο στό χώρο του βυζαντινού παλατιού τών Βλαχερνών. Ή θέση του μιναρέ πρós τ' άριστερά άποτελεί εξαίρεση του κανόνα. Άλλοτε τό τζαμί περιβαλλόταν κατά τίς 3 πλευρές του άπό στοά. Τό μιχράπ σέ προεξέχουσα άψίδα.
1580	Σινάν	Τσινιά στό μιχράπ. Καλλιτεχνικές επιγραφές. Άξιόλογος ανάγλυφος διάκοσμος στή ρυθμού μπαρόκ κρήνη του 1732.	Όσιμο έργο του Σινάν, τό τζαμί παρουσιάζει τή διάρθρωση τρίκλιτου δρομικού κτιρίου μέ σαφή τό διαχωρισμό τών τριών κλιτών, άπό τά όποία τά δύο πλάγια διαθέτουν κανονικά ύπερδó. Επίσης τό μιχράπ βρίσκεται μέσα σέ προεξέχοντα χώρο. Ό αϋλόγυρος παραμορφώθηκε άπό τή νέα ρυμοτομία.
Άνάμεσα 1759 καί 1763	Μεχμέτ Ταχίρ (:)	Όρθομαρμάρωση και ποικίλος διάκοσμος σέ ρυθμό μπαρόκ.	Τό τζαμί είναι χτισμένο έπάνω σέ καταστήματα. Άποτελεί κλασική άρχιτεκτονική σύλληψη μέ μπαρόκ διακοσμητικά στοιχεία. Τό μιχράπ σέ προεξέχοντα χώρο.
1462	Σινάν ό «Παλιός» (:)	Τό μαυσωλείο έχει έξωτερική επένδυση άπό τσινιά μέ γεωμετρικά στοιχεία. Ζωγραφική και γύψινος διάκοσμος στό τζαμί άνάγονται στό 1936.	Έπειδή τό συγκρότημα βρίσκεται σέ έμπορική περιοχή πάθαινε συνεχώς ζημιές άπό πυρκαγιές. Ριζική άνακαίνιση μετά τό σεισμό του 1766. Άντικατάσταση τών κιόνων του προστώου μέ κακόγυστους πεσσούς κατά τό 1828. Τό μαυσωλείο άποτελεί τυπικό κλασικό παράδειγμα.

ΤΖΑΜΙΑ: 5

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
64	VII	Συγκρότημα του MESİH PAŞA Cami - Türbe - Çeşme	*	B	E ₁	Ευνούχος Μεσίχ Μεχμέτ πασάς Μέγας Βεζύρης (1585 - 1586) Μουράτ Γ΄
65	XI	Συγκρότημα τής MİHRİMAH Cami - Medrese - Mektep (κατεδ. 1907) Çeşme - Hamam - Türbe (του Damat Ahmet paşa: 1575).	* * * *	B	B ₁	Μιχριμάχ Σουλτάνα κόρη Σουλεϊμάν Α΄ του Νομοθέτη (1520 - 1566)
66	VI	Συγκρότημα του MURAT PAŞA Cami - Medrese (χτίστηκε τό 1477, καταδαφίστηκε τό 1935) - İmaret - Hamam (καταδαφίστηκε τό 1946).	*	A	C	Χάς Μουράτ Πασάς (άπό τήν οικογένεια των Παλαιολόγων) Βεζύρης Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή.
67	VII	Συγκρότημα του NİŞANCI MEHMET PAŞA Cami - Türbe - Çeşme (1793)	* *	B	E ₁	Μπογιαλή Μεχμέτ πασάς Βεζύρης Μουράτ Γ΄ (1574 - 1595)
68	IV	Συγκρότημα NUR-U-OSMANIYE Cami - Medrese - Kütiüphane - İmaret - Türbe τής Şehsuvar σουλτάνας, μητέρας του Όσµάν Γ΄ - Sebül.	* * *	Γ	B	Άρχή τής οικοδομής: Σουλτάνος Μαχμούτ Α΄ (1730 - 1754) Συμπλήρωση: Σουλτάνος Όσµάν Γ΄ (1754 - 1757)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1585	Νταούτ ἀγάς	Τσιναί γύρω στο ἀξιόλογης τέχνης μιχράπ. Ἀξιόλογο ἐπίσης τὸ ἀπὸ διάτρητο μάρμαρο μιμπέρ. Ἐπιγραφές. Ἰαλογραφήματα.	Ἰσχυρὸ ὑπόβαθρο μὲ ὀκτώ καταστήματα ἰσοπεδῶνουν τὴν ἀπότομη κλίση τοῦ οἰκοπέδου. Ὁ τουρμπές, κατ' ἐξαιρεση στή μέση τῆς αὐλῆς δπου κανονικά θά ἔπρεπε νά βρίσκεται ἡ κρήνη· αὐτὴ ὁμως βρίσκεται στὸ ὑπόβαθρο. Ἀνακαινιση τὸ 1936 καὶ 1955.
Ἀνάμεσα 1556 καὶ 1560	Σινάν	Ὁ σημερινὸς γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ τὸ 19ο αἶωνα.	Τὸ τζαμί εἶναι χτισμένο στή θέση ναοῦ (βυζαντινὰ ὑπολείμματα στὰ ΒΔ), ἴσως τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Συκεώτου. Διάμ. τροῦλλου: 20, ὄψος κορυφῆς του ἀπὸ τὸ δάπεδο: 37 μέτρα. Τροῦλλος καὶ μιναρές κατέπεσαν ἀπὸ σεισμοὺς τὸ 1677. Ξαναχτίστηκαν ἐπὶ Μουσταφᾶ Γ' (1757 - 73).
1465		Ἀρχαῖοι κορμοὶ κίωνων στὸ προστώο (2 ὑπέρυθροι, 4 πράσινοι).	Ἡ κρήνη ποὺ βρίσκεται ἐμπρὸς στὸ τζαμί εἶναι προσφορά τοῦ Καρά Νταούτ πασᾶ (1622). Ἀλλεπάλληλες βλάβες ἀπὸ πυρκαϊεὶς καὶ σεισμοὺς κατὰ τὸ 17ο καὶ 18 αἶ.
Ἀνάμεσα 1584 καὶ 1588	Νταούτ ἀγάς (·)		Πρωτότυπη κάτωψη δπου ὁ πρόσθετος χώρος ποὺ περιέχει τὸ μιχράπ ἐνσωματώνεται ὀργανικά στὸ σύνολο. Ἀνακαινίσεις: 1766, 1835, 1960.
1748 1755	Μουσταφᾶ ἀγάς	Συνεχῆς «φρίζα» μὲ καλλιτεχνικὴ ἐπιγραφή. Διάκοσμος ρυθμοῦ μπαρόκ.	Τὸ πρῶτο σημαντικό τζαμί σέ ρυθμὸ μπαρόκ. Πενταγωνικὴ «ἀψίδα» γιὰ τὸ μιχράπ καὶ πολυγωνικὴ ἀλλή, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ πατροπαράδοτη κρήνη.

ΤΖΑΜΙΑ: 6

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
69	XVIII	Τζαμί NUSRETİYE	*	Γ	B	Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ (1808 - 1839)
70	XVII	Συγκρότημα του RİYALE PAŞA Cami - Türbe - Medrese, Tekke, Hamam και Mekter είχαν ήδη εξαφανισθεί στις αρχές του 20ού αιώνα.	*	B	A	Πιγαλέ πασάς Ναύαρχος του Σελήμ Β΄ (1566 - 1574)
71	XXI	Συγκρότημα του RUM MEHMET PAŞA Cami - Türbe - İmaret - Medrese (ερασιώμενος ήδη κατά τό 17ο αί. εξαφανίστηκε τελικά) - Hamam (ελάχιστα υπο- λείμματα) - Çeşme (1702).	*	A	C ₂	Μεχμέτ πασάς ο Ρωμιός (Ρούμ) Μέγας Βεζύρης (1466 - 1469) Μοσάμβ Β΄ του Πορθητή
72	I	Συγκρότημα του RÜSTEM PAŞA Cami - Han (περιβάλλον τό τζαμί)	*	B	E	Ρουστέμ πασάς Μέγας Βεζύρης (γιά δεύτερη φορά: 1555 - 1561) Σουλεϊμάν Α΄ του Νομοθέτη
73	XX	Συγκρότημα του SINAN PAŞA Cami - Türbe - Medrese (συνδυασμένος με τό τζαμί) - Hamam.	*	B	D	Σινάν πασάς Αρχιναύαρχος (1551 - 1554) Σουλεϊμάν Α΄ του Νομοθέτη

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1825	Κιρκόρ Μπαλιάν	Διάκοσμος ρυθμού ροκοκό. Στό έσωτερικό: Καλλιγραφική έπιγραφή.	Έντι για αίθριο, ύπερυψωμένη εξέδρα πρὸς τ' άριστερά του τζαμιού, με σεμπίλ και με χαριτωμένη κρήνη στή μέση. Σουλτανικό περίπτερο. Πενταγωνική εξέχουσα «άψίδα» για τὸ μιχράπ.
1573		Ταινιά γύρω στὸ μιχράπ και ὠραιία «φρίζα» πάλι από τσινιά με καλλιγραφική έπιγραφή.	Περιβάλλεται κατά τίς τρείς του πλευρές από στοές με πεσσοστοιχιές. Έο μιναρές ύψώνεται κατ' έξαιρεση στή μέση τής κύριας ὄψης. Έλλοτε τὸ τζαμί συνδεόταν με πλωτὸ κανάλι πρὸς τὸν Κεράτιο. Ένακαιίνιση: 1970.
1471			Έπό τά ὠραιότερα συγκροτήματα τής πόλης. Έκδηλα τά βυζαντινά στοιχεία στή μορφή του τζαμιού, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν και βυζαντινά μέλη. Ένακαιίνιση του τζαμιού: 1953. Ένακαιίνιση του προστάου: 1959.
1561 (Τὸ συμπλήρωσε ἡ σύζυγὸς του Μιχριμάχ σουλτάνα.)	Σινάν	Έπένδυση τὸν έσωτερικὸν τοίχων του τζαμιού και μέρους του προσώπου με τσινιά εξαιρετικῆς τέχνης.	Βρίσκεται στὸ άκρο του δρόμου Uzun Çarşı που άντιστοιχεί στὸ βυζαντινὸ «Μακρόν Έμβολον». Εἶναι χτισμένο επάνω σε ὑπόβαθρο με έργαστήρια και καταστήματα. Έπαθε ζημιές από πυρκαϊές του 17ου και 18ου αἰώνα.
1556 (Αποτελειώθηκε από τὸν άδελφὸ του Ρουστέμ πασά.)	Σινάν		Τὸ son cemaat yeri κλειστὸ σήμερα δέν άποκλείεται νά ἦταν πρὶν άνοιχτὸ. Ένακαιίνιση κατὰ τὸ 1749, ὁπότε πιθανόν νά χτίστηκε και ἡ στοά του αίθριου. Ένακαινιστικῆς έργασίες επίσης: τὸ 1936 - 37 και 1972 - 74.

TZAMIA: 7

ΑΡ	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
74	III	<p>Συγκρότημα του SOKOLLU MEHMET PAŞA</p> <p>Cami - Medrese (συνδυασμένος με τό τζαμί) - Tekke - Çeşme (μεταγενέστερος: 17ος αί.)</p>	• • •	B	D ₂	<p>Σοκολού Μεχμέτ πασάς Μέγας Βεζύρης (1565 - 1579) Σελήμ του Β'.</p>
75	III	<p>Συγκρότημα του SULTAN AHMET</p> <p>Cami - Türbe - Medrese - Mekter - Sebil - Darüşşifa, Timarhane. İmaret (έπάνω στη σφενδόνη του Ίπποδρόμου) - Hamam (στο Arasta sokak).</p>	• • • •	B	F	<p>Σουλτάνος Άχμέτ ό Α' (1603 - 1617)</p>
76	XIV	<p>Συγκρότημα του SULTAN SELİM</p> <p>Cami - Türbe. 1: Του ίδρυτή (1523), 2: της συζύγου του (1534), 3: των γιών Σουλεϊμάν του Α', 4: του σουλτάνου Άπουλμετζήτ (1861) - Medrese İmaret (κατεδαφ. 1914) - Mekter - Hamam - Han.</p>	• • •	B	B	<p>Τό άρχισε ό σουλτάνος Σελήμ ό Α' (1512 - 1520) Τό τελείωσε ό σουλτάνος Σουλεϊμάν ό Α' (1520 - 1566).</p>
77	XV	<p>Συγκρότημα SÜLEYMANIYE</p> <p>Cami - Türbe. 1: Του ίδρυτή, 2: της συζύγου του - 4 Medrese - Mekter - İmaret - Tip medrese - Darüşşifa - Tabhane - Hamam - Darülhadis - Kütüphane.</p>	☆ ☆ ☆ ☆	B	F ₂	<p>Σουλτάνος Σουλεϊμάν ό Α' ό Νομοθέτης (1520 - 1566)</p>
78	XV	<p>Συγκρότημα του ŞEHZADE</p> <p>Cami - Türbe. 1: του πρίγκιπα Μεχμέτ, 2: του Ρουστέμ πασά. 3: του πρίγκιπα Μαχμούτ, 4: του Σείχουλισλάμη Μεχμέτ. 5: του Ίμπραχίμ πασά - Medrese - Tabhane - İmaret Sebil (κατεδαφίστηκε τό 1912).</p>	• • • •	B	F	<p>Σουλτάνος Σουλεϊμάν ό Α' «Είς μνήμην» του γιου του πρίγκιπα Μεχμέτ.</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1571 (Αποτελειώθηκε από τή σύζυγό του Έσμαχάν σουλτάνα.)	Σινάν	Τσινιά ύψηλης ποιότητας στον τοίχο κιμπλέ και στά λοφία του τρούλλου. Έπιγραφές.	Τό τζαμί είναι χτισμένο στή θέση βυζαντινού ναού (υπολείμματα του ναού αυτού διατηρήθηκαν έως τό 19ο αί.) του οποίου μέλη χρησιμοποιήθηκαν κατά τήν κατασκευή του. Ό μεντρεσές επάνω σέ υπόβαθρο. Άνακαινιστικές έργασίες κατά τό 1881 και 1914.
1609 - 17	Σεντεφκιάρ Μεχμέτ άγάς	Τσινιά ποικίλης ποιότητας. Άπό τό κυρίαρχο χρώμα τους τό τζαμί είναι γνωστό στους ξένους ως Mosquée bleue. Ύαλογραφήματα. Ξυλογλυπτική.	Διάμετρος τρούλλου: 23,5 μέτρα. Ό μεντρεσές, ό τουρμπές και ό τοίχος του έξωτερικού περιβόλου χτίστηκαν από τόν άδελφό - και διάδοχο - του σουλτάνου Μουσταφά του Α. Κατά τό 18ο αιώνα χτίστηκε πλάι στό μανσωλείο ένα muvakithane. Άνακαινίσεις: 1935, 1955.
Τό τζαμί συμπληρώθηκε τό 1522	Άτζέμ (Πέρσης) Άλή	Τσινιά σέ διάφορα μέρη του τζαμιού και κυρίως στό μανσωλείο του ίδρυτή. Ξυλόγλυπτες θύρες μέ έλεφαντοκόκαλο.	Διάμετρος τρούλλου: 24,5 μέτρα. Η ύπαρξη στό συγκρότημα λουτρού και χανιού αναφέρεται μόνο σέ μιά από τίς πηγές: άγνωστη ή θέση τους. Τό μανσωλείο Hatuniye (τής σουλτάνας) καταδειφίστηκε μετά τό σεισμό του 1814. Άνακαινίσεις: 1938, 1962.
1550 - 57	Σινάν	Τσινιά τής Νίκαιας. Έπιγραφές. Ύαλογραφήματα. Γραπτός διάκοσμος (1869).	Τό τζαμί έχει μήκος 69 μέτρα, πλάτος: 63, διάμετρο τρούλλου: 27,5, ύψος κορυφής τρούλλου από τό δάπεδο: 47.75 μέτρα. Στό μανσωλείο του ίδρυτή υπάρχουν επίσης τά σκηνώματα των σουλτάνων Σουλεϊμάν Β' (1687 - 91) και Άχμέτ Β' (1691 - 95). Άνακαινίση: 1959 - 69.
1548	Σινάν	Μοναδικός στό είδος του ανάγλυφος διάκοσμος στους μιναρέδες. Τσινιά στά μανσωλεία.	Διάμ. τρούλλου: 19 μέτρα, ύψος κορυφής του από τό δάπεδο: 37 μέτρα. Τό πρώτο μνημειώδες έργο του Σινάν. Πρός τά δυτικά του μνημείου, μικρό συνοικιακό ξυλόστεγο τέμενος (mesçit) μέ μοναδικό στό είδος του γιά τήν πόλη μιναρέ μέ έλικοειδείς ραβδώσεις (Burmah minare).

ΤΖΑΜΙΑ: 8

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΞ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
79	XXI	Συγκρότημα του ŞEMSİ PAŞA Cami - Türbe - Darülhadis	*	B	B	Σεμσή 'Αχμέτ πασάς Ποιητής, φιλόσοφος Μέγας Βεζύρης (για λίγους μήνες) 1579 - 1580 του Μουράτ Γ'
80	X	Συγκρότημα στο TOPKAPI Cami - Türbe, Medrese (σε συνδυασμό με το τζαμί) - Mekter - Çeşme	*	B	D ₂	Καρά 'Αχμέτ πασάς Μέγας Βεζύρης (1553 - 1555) Σουλεϊμάν του Νομοθέτη
81	VI	Τζαμί της VALİDE	*	B	B ₂	Σουλτάνα Περτεβινιάλ Μητέρα του σουλτάνου 'Απτούλαζήζ (1861 - 1876)
82	I	Συγκρότημα του YENİ CAMİ Cami - Medrese (προβλεπόμενα αλλά δέν χτίστηκε) - Muvakithane - Çeşme - Κατεδαφίστηκαν: Hamam, Kütüphane, Timarhane - Mekter - Στο συγκρότημα ανήκει καί το παρακείμενο Mısır çarşı (1660).	*	B	F	Σουλτάνα Σαφιγιέ Σύζυγος Μουράτ Γ' (1594 - 1595) Σουλτάνα Χατιτζέ Μητέρα του Μωάμεθ Δ' (1648 - 1687)
83	XIII	Συγκρότημα του ZAL MAHMUT PAŞA Cami - Türbe - Medrese (τό ύψηλότερο τμήμα του σε συν- δυασμό με το τζαμί, τό χαμηλότερο σε σχήμα Γ).	*	B	B ₃	Ζάλ Μαχμούτ πασάς Βεζύρης (Γαμβρός Σουλεϊμάν του Νομοθέτη)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1580	Σινάν	Πετυχημένη σύνθεση σταλακτιτών κάτω από τον τρούλλο του τζαμιού.	Τό μικρότερο συγκρότημα της πόλης σε μία ρομαντική θέση της παραλίας του Βοσπόρου. Αποτελεί μίαν «ελεύθερη» αριστουργηματική σύνθεση του μεγάλου αρχιτέκτονα. Ανακαίνιση: 1938 - 40.
1554	Σινάν	Ο σημερινός γραπτός διάκοσμος προέρχεται από την ανακαίνιση του 1896.	Κατά την ίδρυση του τζαμιού (σε τόπο όπου -γύρω στην πύλη του Αγ. Ρωμανού- υπήρχαν εκκλησίες και μοναστήρια) χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη. Ανακαινίσεις: 1696, 1894 (στο σεισμό κατέπεσε ο τρούλλος).
1871	Μοντάνι (:)		Τό τζαμί αποτελεί για την οθωμανική αρχιτεκτονική περίεργο δείγμα εκλεκτικισμού, όπου ανακατώνονται διάφοροι ρυθμοί. Διαθέτει σουλτανικό περίπτερο. Τό μανσωλείο της ιδρύτριας στην άπεναντι πλευρά του δρόμου.
1597 Έως 1605 1660 Έως 1663	Νταούτ άγάς Νταλιγίτς Άχμέτ άγάς Μουσταφά άγάς	Άξιόλογος διάκοσμος με τσινιά από την τελευταία φάση της παραγωγής της Νίκιας. Έπιγραφές.	Ο Νταούτ άγάς είναι υπεύθυνος για τό σχέδιο, ενώ ο Άχμέτ άγάς για τη θεμελίωση του κτιρίου σχεδόν μέσα στην θάλασσα, πού του 'δωσε την έπωνυμία «ο δύτες» (dalğic). Ο Μουσταφά άγάς τό άποτελείωσε. Μεταξύ 1605 και 1660 τό κτίριο έμεινε ήμιτελές. Διαθέτει άξιόλογο σουλτανικό περίπτερο. Διάμ. τρούλλου: 17,5 μ.
Πιθανόν ανάμεσα 1570 και 1580	Σινάν	Χρωματική έντύπωση στις όψεις, όπου υπάρχει έναλλαγή λίθινων και πλίνθινων στρωμάτων.	Μοναδική αρχιτεκτονική σύνθεση, στην σειρά των «πειραματισμών» του Σινάν, όπου ο τρούλλος αποτελεί είδος έσωτερικού «κιβωρίου» σ' ένα πλατύτερο κυβικό χώρο. Ανακαίνιση μετά τό σεισμό του 1776, στην όποία άνήκει και ο σημερινός μιναρές.

ΤΖΑΜΙΑ: 9

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
84	VII	<p>Συγκρότημα ZİNCİRLİ KUYU</p> <p>Cami - Tekke - Hamam, δέν είναι μέ άκριβεια γνωστό άν τό πίσω άπό τό τζαμί λουτρό άνήκε στό συγκρότημα (κατεδαφίστηκε).</p>	*	A	A	<p>Εύνούχος Άλή πασάς Μέγας Βεζύρης (Γιά δεύτερη φορά: 1506 - 1512) του Μπαγιαζήτ Β΄</p>

ΛΟΥΤΡΑ

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
85	III	AYASOFYA HAMAMI	• • •	B	B	<p>Χαισεκή Χουρέμ σουλτάνα (σύζυγος του Σουλεϊμάν Α΄ του Νομοθέτη)</p>
86	IV	CAĞALOĞLU HAMAMI	• •	Γ	A	<p>Σουλτάνος Μαχμούτ Α΄ (1730 - 1754)</p>
87	IV	MAHMUT PAŞA HAMAMI	• •	A	Μονό	<p>Μαχμούτ πασάς Μέγας Βεζύρης (1454 - 1467) Μωάμεθ του Β΄ του Πορθητή</p>

			Πίν. 40
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Τέλος 15ου ή άρχες 16ου αιώνα		Έναλλαγή λίθων και πλίνθων στις προσόψεις	Άνικαίνιση μετά το σεισμό του 1776, στην οποία ανήκει και ο σημερινός μιναρές. Τό 1959 ξαναχτίστηκε πέτρινο τό έως τότε ξύλινο προστατό.

			Πίν. 41
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1556	Σινάν	Πολύχρωμα δάπεδα με γεωμετρικά διακοσμητικά στοιχεία.	Τό μήκος του κτιρίου είναι 75 μέτρα. Έμπρός στην είσοδο των ανδρών (πρός την Άγια Σοφία) υπάρχει προστώο, πού άνανεώθηκε κατά μία επίσκεψη του 1916 - 17. Έπάνω από την είσοδο επιγραφή του ποιητή Hüdayi. Σήμερα δέν λειτουργεί ως λουτρό.
1741		Οί τρουλλοί στά sıcaklık στηρίζονται σέ όκτώ κολώνες μέ κιονόκρανα μπαρόκ.	Η μορφή του κάπως άκανόνιστη λόγω τής ρυμοτομίας. Άποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα λουτρού τής «τρίτης περιόδου». Τά δύο άποδυτήρια διαφέρουν κατά τό σχήμα ενώ τά κυρίως λουτρά είναι πανομοιότυπα. Σήμερα λειτουργεί.
1466		Μνημειώδης είσοδος διακοσμημένη μέ σταλακτίτες.	Τό άρχαιότερο οθωμανικό λουτρό πού σώζεται στην πόλη και έξακολουθεί νά έκτελεί τόν προορισμό του. Άνικαίνιστηκε ύστερ' από πυρκαϊά τό 1755 και επιδιορθώθηκε τό 1953.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
88	XV	ΑΤΪΦ ΕΦΕΝΔΪ ΚΪΤΪΡΗΑΝΕΪ	* *	Γ		Ντεφερντάρ Άτιφ εφέντης
89	VI	ΡΑΓΙΡ ΡΑΪΑ ΚΪΤΪΡΗΑΝΕΪ	* *	Γ		Ραγκήπ πασάς Μέγας Βεζύρης καί ποιητής

ΧΑΝΙΑ

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
90	XVI	ΡΪΪΤΕΜ ΡΑΪΑ ΗΑΝΪ	* *	Β		Ρουστέμ πασάς Μέγας Βεζύρης
91	IV	ΒΑΛΪΔΕ ΗΑΝΪ	* *	Β		Σουλτάνα Κιοσέμ Μαχιπεικέρ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1741			<p>Ἡ κυρίως βιβλιοθήκη χωρίζεται ἀπὸ τὸ δρόμο ἀπὸ οἰκίες τοῦ προσωπικοῦ, πίσω ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπάρχει αὐλὴ πού περιβάλλει τὴ βιβλιοθήκη.</p> <p>Μεγάλὴ ἀποθήκη βιβλίων ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἀναγνωστήριο, πού καταλήγει σὲ μεγάλὴ πολυγωνικὴ ἀψίδα.</p> <p>Ἡ βιβλιοθήκη περιέχει 6500 τόμους καὶ 2700 χειρόγραφα.</p>
1762		<p>Τὰ ἐσωτερικά τοιχώματα τοῦ ἀναγνωστηρίου καλύπτονται μὲ τσινά.</p>	<p>Τὸ κτίριο εἶναι χτισμένο στὴ μέση μιάς αὐλῆς. Κλίμακα ὀδηγεῖ σὲ προστώο - εἴσοδο. Εὐρύχωρη τετράγωνη αἴθουσα καλύπτεται μὲ τροῦλλο πού στηρίζεται σὲ τέσσερις κολόνες.</p> <p>Ἀποθήκη βιβλίων στὴ μέση τοῦ ἀναγνωστηρίου, χωρίζεται μὲ πλέγμα.</p> <p>Ἐπὶ ἔξω ὑπάρχει μανσωλεῖο τοῦ ἰδρυτῆ καὶ σαρκοφάγου. Περιέχει 2000 χειρόγραφα.</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1544 - 50	Σινάν		<p>Τὸ χάνι εἶναι χτισμένο στὸν τόπο τῆς ἐκκλησίας San Michele τῶν Γενοβέζων.</p> <p>Διώροφο, διαθέτει ἐσωτερικὴ αὐλὴ μὲ μήκος 47 καὶ πλάτος 8.25 μέτρα, ἢ ὅποια περιβάλλεται ἀπὸ στοές ὅπου ἀνοίγονται τὰ ἐμπορικά.</p>
1650			<p>Εἶναι τὸ μεγαλύτερο χάνι τῆς πόλης, μὲ τρεῖς αὐλές. Στὴ δευτέρῃ αὐλῇ ὑπάρχει τέμενος πού ἀνακαινίστηκε τελευταίως. Τὸ χάνι βρίσκεται σὲ κακὴ κατάσταση. Στὴν τρίτῃ αὐλῇ ὑψώνεται πύργος βυζαντινὸς ὕψους 25 μ., πού ἀνήκει στὸ Πραιτώριο πού εἶχε κατασκευάσει ὁ αὐτοκράτορας Ἀρκάδιος.</p>

ΜΕΝΤΡΕΣΕΔΕΣ

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
92	XV	GAZANFER AĞA MEDRESESİ	• •	B		Γκαζανφέρ αγάς
93	IV	RÜŞTEM PAŞA MEDRESESİ	• •	B		Ρουστέμ πασάς Μέγας Βεζύρης
94	VII	SULTAN SELİM MEDRESESİ	• •	B		Σουλτάνος Σουλεϊμάν Α΄ ό Νομοθέτης

«ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΛΕΑΝΔΡΟΥ»

ΑΡ.	ΚΥΚΛΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΗΜΑΣ.	ΠΕΡΙΟΔ.	ΤΥΠΟΣ	ΙΔΡΥΤΗΣ
95	Μέσα στη θάλασσα (έμπρος στο Σκούταρι)	KIZ KULESİ	• •			Άρχαίοι χρόνοι Αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός Τρεβιτσάνο Νταμάτ Ίμπραχίμ πασάς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1599	Ντιούτ άγά (:))	Καλλιτεχνικά όρειχάλκινα πλέγματα στά ανοίγματα του σεμπίλ.	Το κτίριο παρουσιάζει πολύ επιμελημένη τοιχοποιία, από λαξευτή πέτρα. Διαθέτει δεκατέσσερα κελλιά. Στόν ίδιο αυλόγυρο τό μαυ- σολείο του ίδρυτή και ένα σεμπίλι. Σήμερα είναι «Μουσείο Δημαρχίας».
1550	Σινάν		Διαθέτει οκταγωνική αύλη, μοναδική στό είδος γιά τήν πόλη. Διαθέτει εικοσιδύο κελλιά επίσης σέ οκταγωνική γραμμή τοποθετημένα. Τό οκτάγωνο είναι έγγραμμένο σέ τετράγωνο, κατά τρόπο ώστε οι επιφάνειες πού πλεονά- ζουν νά περιλάβουν τίσ βοηθητικές υπηρεσίες.
1562		Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οί γωνίες, πού σχηματίζουν προβόλους.	ΈΗ αίθουσα διδασκαλίας μετατράπηκε σέ τζαμί μέ τήν προσθήκη μινारे (κατεδαφίστηκε τό 1942). Μπαίνει κανείς στήν αύλη από δύο θύρες πού βρίσκονται κοντά στό τζαμί. Έπιμελημένη τοιχοποιία μέ λαξευτές πέ- τρες. ΈΗ σημερινή κατάσταση είναι κακή.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	
	Ούτε ή ελληνική όνομασία (πού χρησιμοποιούν και οι ευρωπαίοι), ούτε ή τουρκική πού αναφέ- ρεται στό μύθο τής κόρης (Kiz) πού τή δάγκωσε φίδι, άληθεύουν.
500 π.Χ.	Ό Άλκιβιάδης ίδρυσε έδώ τελωνειακό σταθμό.
12ος αί.	Είμαι γνωστό ότι χτίστηκε έδώ μικρό φρούριο (Άρκλα: από τό arc-arcula).
1453	Ό ένετός Gabriele Trevizano χρησιμοποίησε τό φρούριο ενάντια στους Όθωμανούς.
1723	Τό σημερινό κτίσμα, μέ τό θόλο του ρυθμού μπαρόκ, είναι έργο του.

ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΟΥΛΤΑΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Πίν. 46

ΜΩΑΜΕΘ Β΄ Ο ΠΟΡΘΗΤΗΣ	1451 - 1481	Άχμέτ Β΄	1691 - 1695
Μπαγιαζήτ Β΄	1481 - 1512	Μουσταφάς Β΄	1695 - 1703
Σελήμ Α΄ (Γιαβούζ)	1512 - 1520	Άχμέτ Γ΄	1703 - 1730
Σουλεϊμάν Α΄ (Νομοθέτης)	1520 - 1566	Μαχμούτ Α΄	1730 - 1754
Σελήμ Β΄	1566 - 1574	Όσμάν Γ΄	1754 - 1757
Μουράτ Γ΄	1574 - 1595	Μουσταφάς Γ΄	1757 - 1774
Μωάμεθ Γ΄	1595 - 1603	Άπτουλχαμήτ Α΄	1774 - 1789
Άχμέτ Α΄	1603 - 1617	Σελήμ Γ΄	1789 - 1807
Μουσταφάς Α΄	1617 - 1618	Μουσταφάς Δ΄	1807 - 1808
Όσμάν Β΄	1618 - 1622	Μαχμούτ Β΄	1808 - 1839
Μουσταφάς Α΄ (2η φορά)	1622 - 1623	Άπτουλμετζήτ Α΄	1839 - 1861
Μουράτ Δ΄	1623 - 1640	Άπτουλαζήζ	1861 - 1876
Ίμπραχήμ	1640 - 1648	Μουράτ Ε΄	1876
Μωάμεθ Δ΄	1648 - 1687	Άπτουλχαμήτ Β΄	1876 - 1909
Σουλεϊμάν Β΄	1687 - 1691	Μωάμεθ Ε΄ (Ρεσάτ)	1909 - 1918
		Μωάμεθ ΣΤ΄	1918 - 1922

1. Για τὸ βίω τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν πρῶτευουσία τοῦ: Sir Galahad, *Byzance*, Paris 1949.
2. Για τὰ ἄρτια σὺλλογὴ φωτογραφικῶν τῶν Βυζαντινῶν νῶων τῆς πόλεως: T. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul - A photographic Survey*, Pennsylvania 1976.
3. Για τοὺς ὁθωμανοὺς καὶ τὴν τέχνην τοῦ: C. E. Arseven, *L'Art Turc*, Istanbul 1939. Καὶ γιὰ ὄσους ἔξυποιν τοὺς τοῦρκικα, τὰ δοκίμια ὄσο κορυφαίων τοῦ-κων λογοτεχνῶν:
A.S. Hisar, *Bogaz igit medeniyeti*.
- A.H. Tanpinar, *Istanbulun mevsimleri ve sanatlarimiz sto birligi* μετ' τὴν-τὸ *Istanbul* ποῦ ἐξέδωσε ἡ Τράπεζα «Yapi ve Kredi» γιὰ τὰ ἐπιαιτιώματα τῆς. 4. Για μὴ σὸβαρη, ἀετιομερη ἐκθεση ὄλων χωρὶς ἐξαιρεση τῶν μνημείων τῆς Πόλεως—Βυζαντινῶν καὶ ὁθωμανικῶν—ἔως τὸ τέλος τῆς Κλασικῆς Περί-οδοῦ τῆς ὁθωμανικῆς τέχνης, μετ' ἄλλο μελέτη:
W. Müller - Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.
5. Ὅσο γιὰ γεμικὸς ὄληους τῆς Πόλεως ποῦ ὄνουν ποικιλία, ἄληποφο-πιδν:
H.S. Boyd - J. Freely, *Strolling through Istanbul*, Istanbul 1972.
- W. Hotz, *Byzanz - Konstantinopel - Istanbul*, München 1971 (μετ' ἄλλο φω-τογραφίεσ).
- M. Restle, *Istanbul, Baudenkmäler und Museen*, Stuttgart 1976.
- Ποκειμένους γιὰ ὄληους ὄεν πρῆει νὰ παραγλωποῦθῃ καὶ ὁ παλαιότερος ὄληος τοῦ E. Mamboury, *Istanbul Touristique*, Istanbul 1951, ἄν καὶ βῆβαι ὄι ἄληποφοπίεσ ποῦ ὄνει γιὰ μεταφορικά μετὰ, τόπος ὄιαμοῦ τῆς κ.π. ὄεν ἄνταπο-κρινονται στὴ σῆμερη πρῆματικὸτητα.
- Ἐπισης ἄξιο προσοχῆς ἐξακολοῦθῃ νὰ παραμῆει τὸ ἔργο τοῦ C. Diehl, *Constantinople*, Paris 1935.

Σκοπός του βιβλίου αυτού, όπως έχει εκτεθεί στα Προλεγόμενα ήταν να προσφερθεί στον αναγνώστη του τόση ύλη για μελέτη, όση τον χρειάζονταν για να σχηματίσει «μια ιδέα» για τους πολιτισμούς της Ιόληης του Βοσπόρου. Το να προστεθεί σ' αυτό, έπιμελως, βιβλιογραφία, αντίβαινει στον άρχικό του σκοπό. Δεν άποκλείεται όμως να γεννηθεί σέ μερικούς η διάθεση για μια διεξοδικότερη αντιμετώπιση του θέματος στο σύνολό του, η σέ κάποιο άπό τά μέρη του, που τους έκαμαν έντιμωση. Γι' αυτούς άναγράφονται παρακάτω μερικά βιβλία που άνακτικηίζονται είτε άπό τό μεθοδικό και ενχάριστο τρόπο που έκθέτουν τό θέμα, είτε άπό τις ποικίλες πληροφορίες που προσφέρουν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ
ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΠΑΣΑΔΑΙΟΥ
ΑΡ. 96 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1981
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.